

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՄԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՈՂ

2021

ԱՊՐԻԼ – ՅՈՒԼԻՍ ԹԻՆ 4-7

ՂԳ. 93 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

ՄԻՈՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՂԳ. 93 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՅ
ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

2021

ԱՊՐԻԼ – ՅՈՒԼԻՍ

ԹԻԻ 4–7

2021

APRIL – JULY

№ 4–7

SION

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE
ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

VOL. 93

ST. JAMES PRESS
JERUSALEM

*Իրաւատէր՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան,
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի*

*Proprietor: His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
Armenian Patriarch of Jerusalem*

*Գլխաւոր խմբագիր՝ Տ. Ներսէհ Աբեղայ Ալոյեան
Editor in Chief: Father Nerseh Aloyan*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

- Սուրբ Յակոբ* 153
- Ամենապատիւ Պատրիարք Ս. Հօր Պատգամը Ս. Յարութեան տօնին առիթով* 154

ԱՐՈՒԵՍ

ՆԱՐԵԿ ՎԱՆ ԱՇՈՒՂԱԹՈՅԵԱՆ

- Չինական վիշապներով եկեղեցական մի վարագոյրի մասին
կամ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի «Վիշապագոյրը»* 157

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՐՆԵՑԻ

- Տաղ ի վերայ Սուրբ Յարութեան երկնանման տաճարին,
ուր կան Տնօրինական փրկագործ տեղիքն* 166

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

- Անառակ որդին* 169

ՀՄԱՅՆԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ

- Վանքը՝ Զատկին* 171

ԵՂԻՎԱՐԴ

- Մեռեալ ծով* 172

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԴՈԿՏ. ԶԱԽԷՆ ԱԻ. ՔՀՆՅ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

- Տ. Տ. Բաբգէն Ա. Կիւլէսէրեան, Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն
Կիլիկիոյ «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» հատորը* 173

ԳՐԱԿԱՆ

MICHAEL E. STONE

- Two songs of love by Hovhannes T'lkuranc'i* 176

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ն.Ա.Մ.

- Խաւարման գիշեր* 180

REVD. DR. NERSESS NERSESSIAN

- The See of Holy Etchmiadzin and The Vatican:
A chronicle of the contacts between Armenian Catholicos and Popes (Last Part)* 183

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ԽԱԶԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

- Երեւանի եւ նրա մերձակայքի գրչօջախներում գործած գրիչներն
ու նրանց ձեռագրական ժառանգութիւնը* 196

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՆԵՐՍԵՏ ԱՔՂ. ԱԼՈՅԵԱՆ

- Հնդհանուր բովանդակութիւն «Սիոն»-ի (1986-1990)* 213

ՅՈՒՆԻՈՆ**REVD. DR. ZAVEN ARZOUMANIAN**

230 years old hymnal,

The oldest published Armenian church hymnal (Constantinople 1790) 223

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐԶ. ԱԼՈՅԵԱՆԵրկաթէ նկարագիրով խիզախ եւ անվեհեր գրողը՝ Գրիգոր Զօհրապ
(Ծննդեան 160-ամեակի առթիւ)

225

Քահանայութեան յիսնամեակ Նորին Ամեն. Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեանի,
Պատրիարքի Ս. Առաքելական Աթոռոյս

236

Քահանայութեան 55-ամեակ

Հոգեշնորհ Տ. Պարեո Մ. Վարդապետ Երէցեանի

238

REVD. DR. ZAVEN ARZOUMANIAN

580 years (1441-2021)

Return of the pontifical Mother See from Sis to Etchmiadzin (1292-1441) 233

ՊԱՏՄԱԿԱՆ**ՏԻՐԱՆ ԱՐԶ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ**Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան հաւասար իրաւունքներու
վերականգնումը Սուրբ Ծննդեան եւ Սուրբ Աստուածածնի տաճարներուն
մէջ 1811-1813 թթ. ըստ Թէոդորոս Բ. Վանեցի Պատրիարքի նորայայտ
նամակին եւ Մահմուտ Բ. Սուլթանի հրովարտակին

239

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏՕՔԹ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ**

Տելիչեան խնդիրը, Ս. Գիրքը եւ Բաբելոն (Մաս Ե.)

248

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**ԹԵՈԴՈՐՈՍ Ծ. ՎՐԴ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ**

Տարեկան տեղեկագիր Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի

252

ԱՐՏԷՆ ՔՇՆՅ. ԱՔԱՏԱՄԵԱՆ

Տարեկան տեղեկագիր Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի

256

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ**ՎԱՐԴԱՆ ԼԱՔԼԱՋԵԱՆ**Միջազգային հանրութեան վերաբերմունքը 20-րդ դարի վերջին
եւ 21-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած ցեղասպանութիւններին,
մասնաւորապէս Հայոց Ցեղասպանութեանը

258

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ**

- Հայոց Ցեղասպանութեան 106-րդ տարելից

266

- Հայոց Ցեղասպանութեան 106-րդ տարելիցին նուիրուած
յուշ-երեկոյ գիտաժողով

266

- Իսրայէլի տարբեր կազմակերպութիւններու 200 հրեաներ

այցեկեցին պատրիարքարան	267
- Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Շրջանաւարտից հանդէս	267
- Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Ամաւերջի հանդէս	268
- Իսրայէլի մէջ Եթովպիոյ դեսպանը եւ Արքեպիսկոպոսը այցեկեցին պատրիարքարան	268
- Շնորհաւորագիր Հայաստանի Հանրապետութեան նորընտիր վարչապետ Տիար Նիկոլ Փաշինեանի	268
- Հոգշ. Տ. Աղան Աբեղայ Գոգչեան եւ Հոգշ. Տ. Տիրան Աբեղայ Յակոբեան շրջանաւարտ համալսարանականներ	269

ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ

- Հաղորդագրութիւն հրեայ ծայրայեղականներու հայ հոգեւորականներու վրայ յարձակելու մասին	270
- Յայտարարութիւն Կովերու պարտէզի անընչութեամբ	270
- Յայտարարութիւն Տ. Նորայր Վրդ. Գազազեան Կարգալոյծ	270
 Եկեղեցականք - Բեմականք	271
Պաշտօնականք	276
Յօդուածագիրներու ուշադրութեան	277

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ**ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲ**

Հակառակ այն տխուր իրականություններին, որ անցեալին պատահած են տխուր եւ անպատուաբեր դէպքեր, որոնք որոշ ժամանակներու համար մթագնած են փառքը այս Հաստատութեան, սակայն Սրբոց Յակոբեանց Պատրիարքութեան հիմերը դրուած են մեր ժողովուրդի անսասան հաւատքին վրայ, անոր պատերը ամրացած են հայ ուխտաւորներու նուիրումովեամբ եւ արցունքներով, եւ որուն շուրջ միշտ ներկայ են լէգէոնները այն բարի եւ մեծ հոգիներուն, որոնք իբր մշտարթուն պահակներ կը հսկեն այս նուիրական յարկին եւ ուխտին:

Դժբախտաբար մինչեւ մեր այս օրերը ունինք իրենց արժանապատուութիւնն ու օրէնքի, պարտականութեան, ճշմարտութեան եւ արդարութեան ամէն զգացում կորսնցուցած մարդիկ, որոնք Շէյքսպիրի «Մաքպէթի» վրոկներուն նման կ'աղմկեն ըսելով. «... լաւը գէշ է եւ գէշը՝ լաւ»: Ասոնք այն պատեհապաշտներն են, որոնք մոռցած իրենց պարտականութիւնները վանքին նկատմամբ, կը փորձեն սեպհականացնել այն՝ ինչ որ իրենց չպատկանիր առաջին հերթին: Ասոնք, այսպէս ըսած այս չակերտեալ «ազգայնականները», մեր վանական կեանքին կը նային ձիարշաւներու մասնակցող մարդոց մօտեցումով, նախապէս ընելով իրենց ընտրութիւնը:

Յամենայն դէպս, ինչ ալ ուզեն մտածել եւ փորձեն ընել այս շարամիտները, քանդելու դիրքն ու բարոյական ոյժը այս Սրբազան Հաստատութեան, ան պիտի շարունակէ իր դերը, որ նիւթական ըլլալէ աւելի՝ հոգեկան է, եւ մարդկային ըլլալէ առաջ՝ Աստուածային: Մեր հաւատքը մարդոցմով չէ պայմանաւորուած, մենք զինուորներն ենք եւ աւանդապահները մեր ժողովուրդի դարաւոր իրաւունքներուն եւ սրբութիւններուն, եւ մենք միշտ հաւատացած ենք ու տակաւին կը հաւատանք հրաշքին՝ որ մեր եկեղեցիին է ու ժողովուրդին: Պարոնաւորներու, Շղթայակիրներու եւ անոնց արժանաւոր յաջորդներու բարի ջանքերով արդիւնաւորուած ազգային եւ կրօնական այս Տունը՝ Ս. Յակոբը, իրական փառք մը եւ մեր ժողովուրդին իրաւ պատիւ բերող Հաստատութիւն մըն է, որուն միջոցաւ անհամար օտարներ առաջին անգամ ըլլալով կը լսեն հայութեան մասին եւ կը ծանօթանան Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցւոյ: Հայեր, ամէն բանէ առաջ պարտին արդար ըլլալ եւ գուրգուրալ, եթէ ոչ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան նկատմամբ, որոնք պարզապէս Ազգին եւ Եկեղեցիին ծառաներն են միայն, այլ առնուազն այս փառահեղ Նուիրապետութեան նկատմամբ, որ ամէն ինչէ առաջ ազգին է:

Սրբոց Յակոբեանց Առաքելական Աթոռին կոշումը դարերէ ի վեր եղած է Ս. Երկրի մէջ պահպանել հայապատկան մեր ազգային իրաւունքները, միջազգային այս քաղաքին մէջ, ուր մեր ներկայութիւնը ետ կ'երթայ մինչեւ Դ. դար, եւ յետ այնու շարունակուած է անընդհատ, երբեմն ի գին անհնարին զոհողութեանց եւ երբեմն նոյնիսկ արեան:

Բոլոր աշխարհացրիւ հայեր, որոնք կը նային Ս. Յակոբի, պարտին իբր Հայ եւ Քրիստոնեայ յարգել այս Նուիրապետական եւ պատմական Աթոռին հանգամանքն ու իրաւունքը, մեր նախնիքներէն մեզի աւանդ մնացած, որ տաժանագին ճիգերու հետ կը կարօտի նաեւ նիւթական միջոցներով պահպանելու մեր գոյութիւնը:

Հարցը հետեւեալն է. հայ ժողովուրդը անտարբեր պիտի դիտէ՞ անշքացումը արիւնով գնուած այս դարաւոր զոհողութիւններուն: Չենք խորհիր որ մեր ժողովուրդի գիտակից, եկեղեցասէր եւ ազգասէր տարրը կարենայ ընել այս:

Ն.Ա.Մ.

ԱՄԵՆԱՊԱՏՏԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Ս. ՀՕՐ ՊԱՏԳԱՄԸ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

«Եթէ հոգի այնորիկ որ յարոյց զՅիսուս ի մեռելոց՝ բնակեալ է ի ձեզ, ապա եւ որ յարոյցն զՔրիստոս ի մեռելոց՝ կենդանացուցէ զմահկանցու մարմինս ձեր»:

«Եթէ ձեր մէջ կը բնակի Հոգին Անոր՝ որ մեռելներէն յարոյց Յիսուսը, ապա ուրեմն Ան որ մեռելներէն յարոյց Քրիստոսը, ձեր մահկանացու մարմինները եւս պիտի կենդանացնէ ձեր մէջ բնակող իր հոգիով»:

(Հռոմ. Ը:11)

Քրիստոնէական եկեղեցին իր տօնացոյցին մէջ Ս. Յարութեան տօնին տուած է առաջնահերթ տեղ, նախապատուութիւնը միւս բոլոր տօներուն մէջ, նոյնիսկ Ծննդեան տօնէն առաջ եւ աւելի: Եթէ Քրիստոսի Ծնունդը, որ կու գար մարդկութեան պարգեւել երջանկութիւն եւ յոյս պարգեւող սկիզբ մը, անդին սակայն Զատիկը կու գար տալու աւետիսը կեանքին վերջնական ու ամբողջական յաղթանակին: Մէկ կողմէն, եթէ Ծննդեան տօնը կը ջերմացնէ մեր հոգիները, բայց անդին Զատիկը կու գայ վերջնականապէս հանդարտացնելու մեր միտքերը թէ մահը մարդուն վախճանը չէ այլեւս: Այն, ինչ կը սկսէր Բեթղէմի մէջ՝ կու գար աւարտիլ Գողգոթայի վրայ, թերեւս աւետարաններու այս պատմութիւնը եւս կրնար դառնալ աշխարհի ուրիշ գեղեցիկ պատմութիւններէն մին, ինչպէս նաեւ երբ կը կարդանք Քրիստոսի հանդիպումը էմմաուսի ճամբուն վրայ իր յուսալքուած աշակերտներուն: Սակայն Զատիկան այս առաւօտը կու գայ մեր աչքերը կենդրոնացնելու պարապ գերեզմանի մը վրայ, ուրկէ պիտի լսուէր հետեւեալ յուսադրիչ ու կենսատու բառերը. «Չէ աստ, այլ յարեալ»: Ահա այս դէպքն է որ այս օրերուն կը յիշատակէ քրիստոնեայ աշխարհը, ամենայատկանշական հրաշքը, մարդկային պատմութեան մէջ պատահած ամենաբացառիկ դէպքը, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը աշխարհի միակ եւ ճշգրիտ իրականութիւնն է, եւ Աստուածորդոյն Յարութիւնը՝ անոր հաւատքին ամենապերճախօս փաստը:

Պատմութեան մէջ աշխարհ երբեք այսքան մեծաթիւ տաղանդներ ու փայլուն մտքի տէր մարդիկ չէ ունեցած, որքան այսօր: Մարդկութիւնը երբեք այսքան գիտական գիւտեր չէ արձանագրած եւ մեր երկրագունդին համար աւելի հանգստաւէտ պայմաններ չէ ստեղծուած ինչպէս այսօր, բայց եւ այնպէս մենք այս օրերուն կ'ապրինք աւելի վախի ու մտահոգութեանց մէջ քան երբեւիցէ, որովհետեւ մեզի կը պակսի քաջութիւնը ընելու մեր սիրտերով եւ ձեռքերով ա՛յն՝ ինչ մենք կը տեսնենք մեր հոգիով ու միտքով: Վստահ եղէք թէ մենք կարօտ չենք առաւել լոյսի եւ գիտական յաջողութիւններու ճշմարտութիւնը տեսնելու, հոգ չէ թէ այս բոլորը անհրաժեշտ են ու կարեւոր: Պիղատոս բաւականին մտային լոյս ունէր, այնքան որ ան հրեայ մեծաւորներուն յայտարարեց թէ ինք սխալ բան չէր գտած Քրիստոսի վրայ, (Ղուկաս ԻԳ, 4) բայց եւ այնպէս անոր պակսեցաւ բարոյական քաջութիւնը շարժելու լոյսին համաձայն, որուն պատճառով ալ ինքզինք գալիք գլխացաւերէ ազատելու համար, ձեռքերը լուալով պիտի արտօնէր որ անմեղ մը դատապարտուէր:

Անշուշտ կային նաեւ ուրիշներ, որոնք նոյնքան եւ աւելիով կը ցանկային Աստուածորդոյն մահը, Հռոմի համար Ան դաւաճան մըն էր, մինչ Սաղուկեցիներուն՝ վտանգ մը Մովսիսական կրօնքին: Փարիսեցիներուն համար հերետիկոս մը, իսկ կարգ մը հրեաներու համար ալ անողնայար թուլամորթ մը, որուն իբր հետեւանք անոնք պիտի

պահանջէին Անոր խաշուիլն ու մահը, խորհելով որ այդպէսով վերջնականապէս պիտի ձերբազատուէին իրմէ:

Անկասկած, գերեզմանը վերջակէտը պիտի չըլլար Աստուածորդւոյն կեանքին: Որեւէ կառոյց հաստատուն եւ զօրաւոր ըլլալու համար պարտի ունենալ զօրաւոր հիմեր: Ինչպէս որ փխրուն ժայռերու վրայ կարելի չէ զանգուածային շէնք մը բարձրացնել, նոյնպէս ալ մարդկային մտքի յերկրանքներուն եւ առասպելներուն վրայ կարելի չէր քրիստոնէութեան նման ուժեղ կրօնք մը հիմնել, որ ամբողջ քսան դարեր իբր խաւիսի պիտի ծառայէր նոյն այդ հաւատքի մարդոց: Իսկապէս դժուար է հաւատալ եւ ընդունիլ թէ ամբողջ մոռցուած, իշխանութիւններէն հալածուած, իրեններէն իսկ անտեսուած եւ ամենէն անարգ մահով գերեզման իջած մարդու մը հաւատքը յետագայ դարերուն պիտի ընձիւղէր եւ դառնար աշխարհի տիրապետող կրօնքը: Հետեւաբար, որքան իրականութիւն է Անոր մահը, նոյնքան եւս եւ աւելիով ճշմարտութիւն է Անոր Յարութիւնը, ա՛յս եղաւ իր առաքեալներուն եւ աշակերտներուն համոզումը, եւ ա՛յս եղաւ մանաւանդ առանցքը անոնց քարոզութեանց, որ յետագային պիտի դառնար հիմը նորահաստատ քրիստոնեայ եկեղեցւոյ:

Եւ Յարութեան այս նոյն հաւատքն էր, որ դարերու ընթացքին աւելի պիտի խորանար նորակազմ եկեղեցւոյ հաւատացեալներու հոգիներուն եւ միտքերուն մէջ, որովհետեւ այդ մարդիկը գործը կը դատէին արդիւնքէն, ու մանաւանդ անոնք իմաստութիւնն ու հեռատեսութիւնը ունեցան գործնական չափանիշներով կշռելու իրենց դէմ յարուցուած դժուարութիւններն ու հարցերը: Քրիստոսի Յարութիւնը պիտի գար ըլլալու ո՛չ միայն բեմը քրիստոնէութեան, այլ նաեւ կռուանը անոր փիլիսոփայութեան: Որովհետեւ անոնք՝ առաջին դարու քրիստոնեաները, կը հաւատային թէ սէրը թէեւ կրնար խոցուիլ, բայց չէր մեռներ. ճշմարտութիւնը կրնար կասկածի ենթարկուիլ՝ սակայն ոչինչ կը պակսէր անոր արժէքէն, որովհետեւ տարօրինակօրէն ոչինչ կրնայ այնքան լաւ կերպով ծառայել ճշմարտութեան՝ որքան կասկածն ու տարակոյսը: Սիրոյ Վարդապետը եղաւ գերագոյն ճշմարտութիւնն ու Սէրը, եւ այս ո՛չ միայն իր անձին, այլ նաեւ մեր կեանքերուն մէջ: Զկա՛յ կրօնք մը, որուն մէջ այնքան գեղեցիկ կերպով իրար ազուցուած են միտքն ու սիրտը, զգացումն ու սկզբունքը, սէրն ու ճշմարտութիւնը, որ քրիստոնէութիւնը իրաւամբ դարձուցած են կրօնքներու կրօնքը: Եւ ճիշդ ասոր է որ կը հաւատայ քրիստոնեան, թէ Ան՝ որ եղաւ այս ամենուն սկիզբն ու վախճանը. ապագային դարերով քրիստոնեայ սերունդներ իրենց սնունդը պիտի առնէին իրմէ ու այդ կեանքով ապրէին, հետեւաբար անկարելի էր որ Ան մահանար:

Հրեաներ կը խորհէին թէ Աստուածորդին թաղելով վերջակէտը դրած պիտի ըլլային նոր կրօնքին, միշտեւ իրականութեան մէջ ժամանակը պիտի գար փաստելու թէ Անոր գերեզմանը պիտի դառնար սկզբնակէտը քրիստոնէական հաւատքին: Քրիստոսի յաւիտենական ներկայութիւնն է մէն մի քրիստոնեայի կեանքին մէջ, որ սրբութեան եւ արդարութեան գաղափարականով կը վարէ անոր կեանքը: Աշխարհի ամէն կողմ ինկածներ, դժբախտներ եւ անոքներ անոր անուան մէջ կը գտնեն իրենց հոգեկան կազդոյրն ու սփոփանքը: Հանճարներ, բարոյախօսներ, իմաստուններ եւ նոյնիսկ մարգարէներ չեն կրցած բացատրել այս բոլորը՝ որովհետեւ միայն Քրիստոսի անունով եւ զօրութեամբ լեցուն կեանքն է, որ համ եւ իմաստ կու տայ մարդոց կեանքերուն: Առանց Անոր աստուածային ապրող եւ շնչող հաւատքին, դժուար թէ մենք ըմբռնէինք քրիստոնէական կեանքի իրականութիւնը: Վերջապէս, հասկնալու համար Փրկիչը մարդկութեան, պէտք չէ միայն լեցուիլ Անոր չարչարանքներու եւ մահուան մտածումով, եւ կամ կանգ առնել միայն Խաչին եւ Գերեզմանին առաջ, այլ պարտինք քայլ մը աւելի յառաջանալ եւ նայիլ Անոր՝ Իրմով վերանորոգուած եւ Իր յարութեամբ փառաւորեալ կեանքին:

Մեր կրօնքին ամենակարեւոր ու յատկանշական բառը՝ Յարութիւնն է, որ կու տայ ճշգրիտ նկարագիրը մեր հաւատքին, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը ինքնին՝ Յարութեան կրօնքն է: Եւ ճիշդ այս է որ կու տայ Հռոմայեցւոց Թուղթէն առնուած մեր բնաբանը խաւարի մէջ գտնուող եւ քայքայուող աշխարհին, ուր ապագային նայող Մարդը ո՛չ միայն յուսալքուած է, այլ նաեւ լեցուած մտահոգութեամբ եւ վախով, քառսէն՝ կարգ ու կանոն եւ մահէն՝ կեանք ստեղծելու իր անկարողութեամբ: Մենք ընդհանարապէս Սուրբ Յարութեան հրաշքին կը նայինք իբր յաւելում մը Աստուծոյ փրկագործութեան ծրագրին, կամ պարզապէս իբր վերջաբանը Աւետարաններուն, բայց պարզ իրականութիւնը այն է, որ մենք երբեք Նոր Կտակարան մը պիտի չունենայինք, եթէ անոր գրողները Աստուածորդւոյն հրաշագործութիւնները չամբողջացնէին Յարութեան այն բացարձակ ու հրաշալի ճշմարտութեամբ, որ մեր Փրկիչը վերջնականապէս յաղթած էր մահուան եւ հիմա կ'ապրէր յաւիտեան:

Սիրելի հաւատացեալ եղբայրներ եւ քոյրեր, արդէն գրեթէ երկու շաբաթներ անցած են մեր ազգային գողգոթայի եւ միաժամանակ յարութեան 106-ամեակի թուականէն: Մենք՝ որ հայ ենք ու անցած հազար գողգոթաներէ ու խաչելութիւններէ եւ միշտ վերապրած, թող երբեք չյուսահատինք եւ յուսալքուինք. հաւատացէ՛ք ու վստահ եղէ՛ք որ Հայր Աստուած գիտէ ամէն շարիքէ ետք բարիքի բաժին մը հանել մարդուն: Միշտ յիշեցէ՛ք թէ Աւագ Ուրբաթն էր մարդկութիւնը Զատկական առաւօտ առաջնորդողը. Մենք երբեք յաւիտենական կեանքի պիտի չարժանանայինք եթէ Աստուածորդին Իր կեանքը չտար մեզի համար:

Սիրելի հաւատացեալներ, Ժահրի եւ Ժանտի այս օրերուն, մենք բոլորս կարիքը ունինք մեր Փրկչին կենսատու խօսքերու գրգիռին, եւ թող այսօր անգամ մը եւս կըրկենք առաքեալներուն ուղղած իր խօսքը, «Ձեր հաւատքը պիտի փրկէ ձեզ»: Եւ այս զգացումներով եւ խոհերով կ'ողջունենք ձեզ բոլորդ, ըսելով.

**Ձեզ եւ Մեզ Մեծ Աւետիս,
Քրիստոս Յարեալ ի Մեռելոց:**

ԱՐՈՒԵՍ

ՉԻՆԱԿԱՆ ՎԻՇԱՊՆԵՐՈՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԻ ՎԱՐԱԳՈՅՐԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՄ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆՅ ՎԱՆՔԻ «ՎԻՇԱՊԱԳՈՅՐԸ»

Վարագոյրի չափերն են՝ բարձ.՝ 508 սմ., լայն.՝ 690 սմ.

Ներածութիւն

Հայոց եկեղեցու վարագոյրները պարզ ծիսական պարագաներ չեն: Յաճախ դրանցում նկատուում են խորհրդաբանական եւ, առհասարակ, մշակութաբանական այնպիսի խտացուած շերտեր, որոնք արտացոլում են հայերիս աշխարհընկալման իւրօրինակ դրսեւորումները: Ահա այս համատեքստում փորձելու ենք քննութեան առնել Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքում պահուող 18-րդ դարի մի իւրօրինակ խորանային վարագոյր¹: Վերջինս բացառիկ է, քանի որ նրա հիմնական պատկերազրութիւնը կազմուած է չինական վիշապներից: Խնդիրն այն է, որ վիշապը քրիստոնէական միջավայրում վաղուց փոխակերպուել էր չարի խորհրդանշի²: Հետեւաբար՝ պարզ հարց է ծագում. ինչպէ՞ս է չինական վիշապներով պատկերազրութիւնը համադրուել եկեղեցում: Հետաքրքրական է, որ նման տարօրինակ պատկերազրութեամբ, վարագոյրների հանդիպում ենք յատկապէս Երուսաղէմի հայկական հաւաքածուում³: Դրա

¹ Այս վարագոյրի մասին տեղեկացել ենք ի շնորհիւ Երուսաղէմի միաբան Հոգեշնորհ Տ. Արշակ Աբեղայ Ղազարեանի: Մեր խորին երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Հայր Սուրբին վարագոյրի լուսանկարները բարեկամաբար մեզ տրամադրելու համար:

² Ի դէպ, այս վարագոյրը Երուսաղէմի հայ միաբանների շրջանում յայտնի է «վիշապագոյր» անուամբ:

³ Մէկ այլ բացառիկ պատկերազրութեամբ վարագոյրի վերաբերեալ տէ՛ս Ն. Վ. Աշուղաթոյեան, «Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքին 1818 թուականին նուիրաբերուած եկեղեցական մի վարագոյրի մասին», «Էջմիածին» ամսագիր, 2021, Բ:

պատճառը, հաւանաբար, այն է, որ Երուսաղէմը հանդիսացել է միջ-մշակութային հանգույց՝ ազգերի եւ կրօնների իւրօրինակ խաչմերուկ: Այդ հանգամանքը հաշուի առնելով՝ մեր այս հետազոտութիւնում յիշատակուած վարագոյրը փորձելու ենք դիտարկել ոչ միայն զուտ պատկերագրական, այլեւ միջ-մշակութային փոխազդեցութիւնների տեսանկիւններից: Վարագոյրի վերաբերեալ մեր հետազոտութիւնը աւելի ամբողջական դարձնելու նպատակով առանձին կ'անդրադառնանք նաեւ դրա նուիրատուին եւ այն վերականգնող անձանց:

Վարագոյրի պատկերագրութիւնը եւ ոչ միայն

Վարագոյրը ասեղնագործուած է սեւ եւ մուգ մանուշակագոյն թաւշեայ կտորների վրայ՝ հարթակարի կարատեսակով: Վարագոյրի կենտրոնում սեւ ֆոնի վրայ պատկեր-

Նկ.՝ Ա

ուած է չինական mang վիշապ, իսկ նրա աջ եւ ձախ կողմերում ընդհանուր մակերեսով սփռուած են վեց մեծ եւ եւս ութ աւելի փոքր վիշապներ: Հիմնական սեւ մակերեսի ստորին հատուածում ասեղնագործուած է ջրային բոյսերի եւ ծովային ալիքների մէկ միասնական գոտի: Վարագոյրը ունի երեք

գոտի, որոնցից մէջտեղինը սեւ կտորից է, որի վրայ եւս նկատելի են վիշապ եւ ալիք յիշեցնող պատկերներ: Միւս երկու գոտիները մուգ մանուշակագոյն են, որոնց վրայ ոչինչ պատկերուած չէ՝ բացառութեամբ մի գոտու, որի վրայ առկայ են ասեղնագործ երկու արձանագրութիւն: Կենտրոնական մեծ վիշապի պատկերից վեր՝ ընդհանուր կոմպոզիցիայից առանձնացող ուղղանկիւն շրջանակի մէջ, պատկերուած է Յիսուս Քրիստոսը՝ ձեռքին յաղթանակի

դրօշը, նրանից ներքեւ՝ բացուած գերեզմանը՝ աջ եւ ձախ կողմերում հրեշտակներ (Նկ.՝ Ա): Վարագոյրի վիշապները պատկերուած են չորս ճանկերով: Զինական մշակույթում այդ ճանկերի քանակը ունի յատուկ նշանակութիւն եւ խորհրդաբանութիւն: Օրինակ՝ հինգ ճանկանի վիշապի պատկերները կիրառուել են կայսեր կամ իւր ընտանիքի կողմից, իսկ չորսականը⁴ ընդհանուր ազնուականութեան⁵:

Հարկ է նշել, որ հայոց մէջ վիշապի կերպարը օտար չէ: Այն մեզանում ունի հազարամեակներ ձգուող արմատներ: Դրա լաւագոյն վկան Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում կանգնած վիշապ-կոթողներն են: Վիշապը հայոց մէջ չի սահմանափակուում լոկ քարէ կոթողներով, այն փաստացի ներկայ է ժողովրդական զրոյցներում եւ կիրառական արուեստի տարատեսակ դրսեւորումներում: Հայաստանում քրիստոնէութեան հաստատումից յետոյ վիշապի կերպարը այլափոխուում է, եւ այն սկսում է նոյնացուել քրիստոնէական ընկալման չարի կերպարի հետ: Քրիստոնէական պատկերագրութիւնը վիշապին հիմնականում ներկայացնում է Աստուածաշնչից կամ սրբազան աւանդութիւնից բխող կոնկրետ դրուագներում: Սաղմոսներից մէկում

⁴ Նման պատկերագրութեամբ օրինակների հանդիպել ենք բազմաթիւ չինական արժանական տարագներում (Chinese robes): Չորս ճանկերով վիշապի պատկերի 18-րդ դարի մէկ այլ օրինակ տե՛ս <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/64916>

⁵ Garrett, Valery M., *Mandarin Squares: Mandarins and their insignia*, Oxford University Press, 1990, p. 47.

կարգում ենք, «Դու քո զօրութեամբ ծովը հաստատեցիր, եւ վիշապների գլուխը խորտակեցիր ջրերում: Դու վիշապի գլուխը փշրեցիր եւ որպէս կերակուր տուիր հնդիկների զօրքին»⁶: Օրինակ՝ այս տողերի հիման վրայ հայ մանրանկարիչները շատ խորհրդանշական կերպով ներկայացնում են Քրիստոսի մկրտութեան տեսարանը, որտեղ Յորդանանում մկրտուող Յիսուսը ոտնակոխ է անում ջրում ծպտուած վիշապին⁷: Եկեղեցական պատկերագրութեան մէջ լայն տարածում ունեն վիշապամարտիկ սրբերի կերպարները, որոնք Տիրոջ զօրութեամբ յաղթում են չարին, իսկ չարը այդ պատկերներում ներկայանում է վիշապի կերպարանքով: Վիշապամարտիկ սուրբերը մեզանում

Նկ. Բ

հիմնականում պատկերում են Ս. Գէորգի եւ Ս. Սարգիս զօրավարի օրինակներով: Ինչպէս օտար, այնպէս էլ հայ քրիստոնէական պատկերագրութիւնում վիշապը լայնօրէն պատկերուել է նաեւ ահեղ դատաստանի դրուագներում, որտեղ հրեշտակապետը դատապարտուածներին յաճախ ուղղորդում է դէպի վիշապ-գազանի երախ՝ մատնելու յաւիտեան կործանման: Վիշապ-գազանի կերպարով ահեղ դատաստանի մեզ համար հետաքրքրական օրինակի հանդիպել ենք Յովհաննէս Շարամբէյեանի անուան Հայաստանի ժողովրդական արուեստի թանգարանում՝ խորանային մի վարագոյրի վրայ⁸, որում վիշապ-գազանը չափազանց արտայայտիչ է պատկերուած (նկ. Բ): Վերադառնալով Երուսաղէմեան վիշապազարդ վարագոյրին՝ նշենք, որ նրա պատկերագրութիւնն իրօք բացառիկներից է, քանի որ յստակօրէն չի արտայայտում աստուածաշնչեան կոնկրետ դրուագ, թէեւ նրա մի հատուածում առկայ է Քրիստոսի Ս. Յարութեան պատկեր: Մեզ համար հետաքրքրական է, թէ պատկերագրական ինչ խնդիր է դրուել վարագոյրը ստեղծելիս:

Պատկերագրութեան խնդիրները հասկանալուն զուգահեռ կարելոր է պարզաբանել հետեւեալ հարցը՝ արդեօք վարագոյրի վիշապային պատկերները ասեղնագործուել

⁶ Սաղմոս 73:13-14:

⁷ Այս մասին լրացուցիչ տե՛ս, Լ. Աբրահամեան, Քրիստոսը որպէս վիշապամարտիկ. եկեղեցական ասանդոյթը եւ նկարչի յիշողութիւնը, Վիշապը հէթիաթի եւ իրականութեան սահմանին, Երեւան, 2019, էջ 361-370:

⁸ Վարագոյրը ստեղծուել է Նոր Բայազետում 1853 թուականին: Թանգարանում այն հաշուառուած է 4577 ֆոնդային համարի ներքոյ:

են Քրիստոսի պատկերի հետ համաժամանակ, թէ վերջինս յետագայ աւելացում է: Քրիստոսի պատկերի ուղղանկիւն շրջանակի ստորին մասում առկայ է յիշատակի արձանագրութիւն, որը գրուել է վարագոյրի նուիրատուութիւնից 32 տարի անց: Թէեւ արձանագրութիւնը ուղղակիօրէն չի խօսում նրանում յիշատակուած կնոջ դերակատարութեան մասին, սակայն կարելի է ենթադրել, որ խօսքը վերաբերում է վարագոյրի վերանորոգութեանը, որի ժամանակ, ամենայն հաւանականութեան, աւելացուել է նաեւ Քրիստոսի այդ շրջանակը: Դա է փաստում նաեւ շրջանակից ներս եղած գոյների տարբերութիւնը՝ համեմատ ընդհանուր պատկերների գոյների: Ուստի, եթէ աւելացումը արուած է աւելի ուշ, ապա հաւանական է, որ Քրիստոսի պատկերի տեղը նախատեսուած է եղել աւելի վաղ: Այդ է վկայում շրջանակի աջ եւ ձախ կողմերում գտնուող մանր պատկերների դասաւորուածութիւնը: Աւելի քիչ հաւանական ենք համարում այն, որ Քրիստոսի պատկերի փոխարէն եղել է վիշապի պատկեր, որը աւելացման ժամանակ քանդուել է: Այս ենթադրութիւնից ելնելով՝

Նկ. Գ

կարծում ենք, որ նուիրատուն նպատակային գնել (գուցէ պատուիրել) է ժամանակի համար գերթանկարժէք⁹ վարագոյր եւ նուիրել եկեղեցուն: Ենթադրում ենք, որ վարագոյրը ընծայուել է մեծ նուիրական զգացումով, եւ քանի որ նուիրողը եղել է մեծ հեղինակութիւն վայելող անձ, վարագոյրի պատկերագրութիւնը չի դարձել առաջնային քրննարկման նիւթ, պարզապէս ընկալուել է, որպէս ժամանակի համար թանկարժէք նուիրաբերութեան ակտ: Եկեղեցին ընդունել է վարագոյրը՝ յատկապէս հաշուի առնելով դրա գեղագիտական եւ կատարողական առանձնայատկութիւնները: Այն, որ վարագոյրի վիշապները չեն խորհրդանշել յատուկ քրիստոնէական դրուագ, լրացուցիչ հիմնաւորում են Երուսաղէմին ընծայուած չինական վիշապազարդ եւս երկու աւելի փոքր վարագոյրներով, որոնցում քրիստոնէական տարրեր չկան¹⁰ (նկ. Գ):

Փաստօրէն՝ ընածայումից շատ չանցած վարագոյրի պատկերագրութեան մէջ եղել է բովանդակային միջամտութիւն, որով վարագոյրի պատկերագրութիւնը դարձել է քրիստոնէական խորհրդաբանութեան տեսանկիւնից ընկալելի: Առհասարակ, վարագոյրը իւրօրինակ խորհրդաբանական պատմէջ է Աստծոյ եւ մարդու միջեւ, որը մարդուն յիշեցնում է Աստծուց հեռացած լինելու եւ ըստ այդմ՝ մեղքից ազատուելու անհրաժեշտութեան մասին: Երուսաղէմում այս վարագոյրը աւանդաբար կիրառուել է Մեծ Պահքի Դատաւորի կիրակիին: Այդ օրերի ամբողջ խորհուրդն այն է, որ Տէրը մարդուն իւր առակի¹¹ միջոցով սովորեցնում է կանգնել յարատեւ՝ առանց ձանձրանալու աղօթ-

⁹ Այն, որ վարագոյրը իր ժամանակին եղել է շատ արժեքաւոր, կասկածից վեր է: Անգամ մեր օրերում նման վարագոյր ասեղնագործելու համար անհրաժեշտ կը լինի ծախսել ամիսներ, եթէ ոչ տարի եւ աւել ժամանակ: Այսօր էլ 18-19-րդ դարերի ասեղնագործ վիշապներով տեխստիկները յայտնի աճուրդներում շարունակում են վաճառուել մեծ արժեքով: Տե՛ս Քրիսթիս աճուրդից մի օրինակ՝ <https://www.christies.com/lot/lot-a-silk-and-metal-thread-nine-dragon-5978946/?from=searchresults&intObjec-tID=5978946>

¹⁰ Այդ վարագոյրների հակառակ կողմում առկայ է քրիստոնէական մոթիվով ասեղնագործութիւն, որը սակայն ենթադրում է, որ վիշապազարդ վարագոյրի հետ բովանդակային որեւէ կապ չունի. այն յետագայ աւելացում է:

¹¹ Դուկ. 18:2-5:

քի¹² եւ ըստ այդմ՝ հոգով ապաշխարութեան: Ուստի այս համատեքստում, երբ վարագոյրը դիտարկում ենք որպէս ապաշխարութեան կանչելու խորհրդաբանական գործիք, մեզ համար աւելի հասկանալի է դառնում, թէ վիշապների պատկերները

Նկ. Գ

Տիրոջ հետ մի հարթութիւնում ինչ պատգամ են փոխանցում հաւատացեալին: Հակուած ենք կարծելու, որ Քրիստոսի պատկերի աւելացումով վիշապների պատկերները՝ յատկապէս իւր մուգ ֆոնով, դիտողին ներկայացնում են դժոխքի տեսարան: Քրիստոսի Ս. Յարութեան պատկերը այս համատեքստում խորհրդանշում է դժոխքի աւերումը եւ յաղթանակը վիշապի, այսինքն՝ չարի նկատմամբ: Այս գաղափարին շատ պատկերաւոր կերպով հանդիպում ենք 1609 թուականին Տիգրանակերտում նրկարագարդուած ձեռագրի մանրանկարում¹³, որտեղ Քրիստոսը յաղթանակի դրօշնիզակով խոցում է վիշապին եւ աւերում դժոխքի դռները (Նկ. Դ): Այսպիսով՝ հաշուի առնելով վարագոյրի ֆիզիկական չափերի համապատասխանութիւնը Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Մայր տաճարի աւագ խորանի չափերին¹⁴ կարծում ենք, որ վարագոյրը նպատակային պատուիրուել է հէնց այդ խորանի համար: Յետագայում աւելացուել է Քրիստոսի դրուագը, եւ վարագոյրի պատկերագրութիւնը քրիստոնէական տեսանկիւնից դարձել է մեկնելի:

Նկ. Ե

Անդրադառնալով հայոց մէջ չինական մշակութային ներթափանցումներին՝ նշենք, որ դրանք աւելի տեսանելի են եղել Կիլիկեան հայոց թագաւորութեան ժամանակաշրջանից: Յատկապէս, երբ հայոց սպարապետ Սմբատը, ապա նաեւ իւր եղբայր՝ հայոց թագաւոր Հեթումը, մեկնեցին Հեռաւոր Ասիա՝ մոնղոլների հետ հանդիպման՝ կնքելու յայտնի դաշնագիրը: Հայոց թագաւորը վերադառնում է բազում նրւէրներով, որոնց մի մասը պատրաստուել էին Զինաստանում, իսկ այդ շրջանում մոնղոլները մեծ ազ-

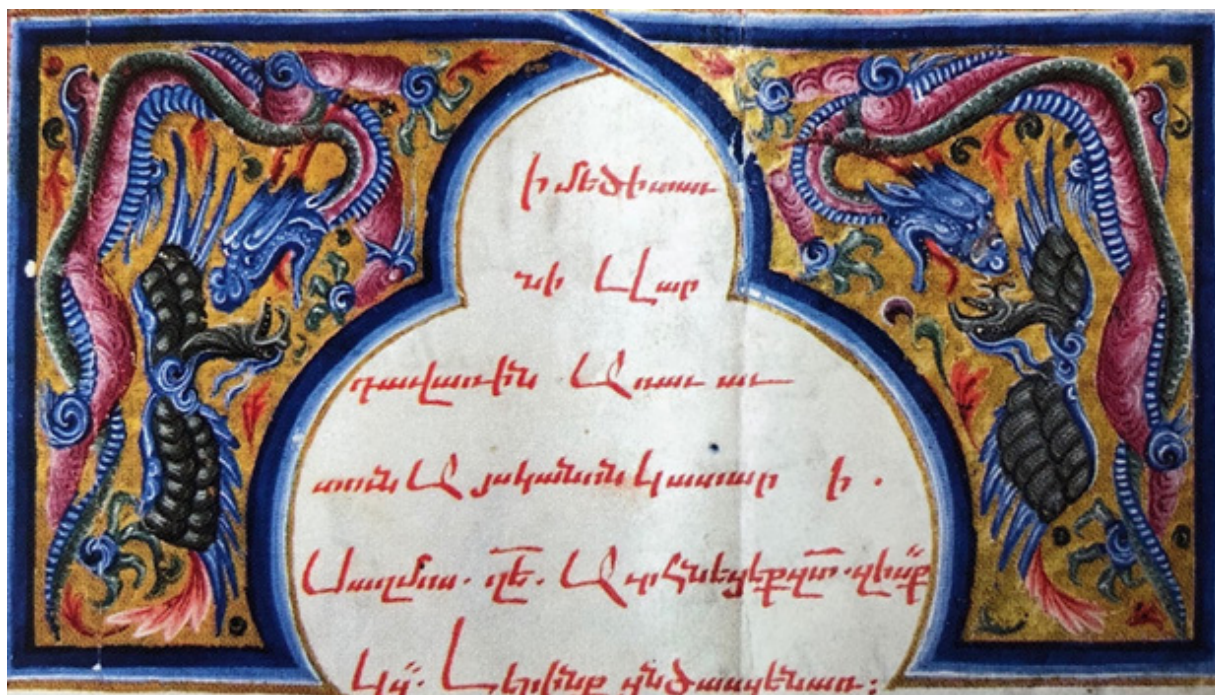
դեցութիւն ունէին նաեւ չինական տարածքներում¹⁵: Այդ պատմական կարեւոր իրադարձութեան արդիւնքում Կիլիկիան Հայաստան են ներթափանցում տարբեր իրեր, ո-

¹² Մ. Արք. Օրմանեան, Համապատում, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 471-473:

¹³ ՄՄ 4912:

¹⁴ Գուցէ վարագոյրի մուգ մանուշակագոյն գօտիները առիթ տան կարծելու, որ վարագոյրը յետագայում մեծացուել է յարմարեցուելով խորանին: Իրականում մենք հակուած չենք մնան կարծիքի, քանի որ վարագոյրի ամենավաղ թուագրութիւնը արձանագրութիւնը գտնուում է մանուշակագոյն գօտիներից մէկի վրայ:

¹⁵ D. Kouymjian, *Chinese elements in Armenian Miniature painting in the Mongol Period*, Armenian Studies: In Memoriam Haig Berberian, Lisbon, 1986, p. 416.

Նկ.՝ Զ

րոնք կարող էին իրենց ազդեցությունը թողնել տեղի մշակույթի վրայ: Այդպիսի լատագոյն օրինակ է դիտարկում Հեթում Երկրորդ թագաւորի ձեռագիր Ճաշոցը¹⁶, որի որոշ գրուագներ դիտարկում են իբրեւ չինական ազդեցութեան հետեւանք¹⁷ (Նկ. Ե, Զ): Մեզ համար առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում կիլիկեան մի մանրանրկարչական դրուագ¹⁸,

Նկ.՝ Է

չինական մշակույթի ներթափանցման այլ օրինակներ: Զինաստանում հայ ազնուականություն²⁰, ինչպէս նաեւ բարձրաստիճան հոգեւորականություն համար պատրաստում

կարչական դրուագ¹⁸, որում պատկերուած է ձեռնադրու-
թեան տեսարան: Զեռնադրող հոգեւորականի հանդեր-
ձանքի վրայ պատկերուած է չինական վիշապ, որը իր
պատկերագրութեամբ եւս շատ մօտ է վիշապազարդ
վարագոյրի վիշապի տիպին (Նկ. Է): Ակնյալտ է, որ եկե-
ղեցու բարձրաստիճան հոգեւորականի հանդերձան-
քում չէին կարող յայտնուել պատահական տարրեր, եւս
առաւել՝ միտումնաւոր վերարտադրուել ժամանակի ման-
րանկարչութիւնում: Փաստօրէն՝ չինական ծագման մո-
թիվները հայոց եկեղեցում ներկայ են եղել շատ աւելի
վաղ, քան մեր վիշապազարդ վարագոյրն է: Առհասա-
րակ, վիշապի կերպարը եկեղեցական հանդերձանքում
նորոյթ չէ: Յատկապէս կաթողիկոսական հանդերձանքի
համալիրում վիշապը առկայ է խոյրի, գաւազանի խոր-
հրդաբանութեան մէջ¹⁹: 18-րդ դարում նկատուում են

¹⁶ ՄՄ 979:

¹⁷ Chinese elements in Armenian Miniature painting in the Mongol Period, p. 420-426:

¹⁸ ՄՄ 197: Այս ձեռագիր Աւետարանը ստեղծուել է 1287 թ. Կիլիկիայի Ակներ վանքում Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսի կողմից:

¹⁹ Ս. Խաչմանեան, Վիշապի խորհրդաբանութիւնը կաթողիկոսի հանդերձանքի համալիրում եւ նրա արտացոլումը միջնադարեան մանրանկարչութեան մէջ, Վիշապը հէթիաթի եւ իրականութեան սահմանին, Երեւան, 2019, էջ 358:

²⁰ Ազնուականութեան համար պատրաստուած սպասքի լատագոյն օրինակների հանդիպում ենք Գալֆայեան (Շուեցարիա) հաւաքածոյում: Stéu Suisse-Arménie. La collection Kalfayan, sur le chemin de la mémoire, 2015,

Նկ.՝ Ը

Նկ.՝ Թ

է յախճապակէ սպասք (նկ. Ը, Թ)²¹, որի պատկերագրութիւնը միաձուլում է չինական նկարչական մտածողութիւնը եւ քրիստոնէական մոթիվները, այլ կերպ ասուած՝ սինթէզուում են երկու տարբեր քաղաքակրթութիւններ: Այսպիսով՝ վիշապազարդ վարագոյրը, թէեւ եկեղեցական վարագոյրների շարքում բացառիկ է, սակայն պէտք է նշենք, որ չինական մտածողութեան տարրերը տարբեր ժամանակներում տարբեր դրսեւորումներով համադրուել են հայկական մշակոյթում:

Վարագոյրի նուիրատուն և վերանորոգողները

Բաւականին ուշագրաւ է քննարկուող վարագոյրի նուիրաբերողի անձը: Վարագոյրի վրայ՝ Ս. Յարութեան պատկերից վերեւ, կայ նուիրաբերութեան վերաբերեալ արձանագրութիւն, որում մասնաւորապէս յիշատակուած է. «Յիշատակ է պատուական վարագոյրս գերօրհնեալ Եաղուպ Աղային ի Սուրբ Յակոբ որ Երուսաղէմ Ռ-Մ (1751)»²²: Այսպիսով՝ ո՞վ էր յիշատակուած գերօրհնեալ Եաղուպ Աղան: Յայտնի է, որ նա ծնւել է 1672 թուականին Արեւմտեան Հայաստանի Ակն քաղաքում: Յետագայում տեղափոխուել է Կ. Պոլիս եւ դարձել մեծ ազդեցութիւն ունեցող ազգային գործիչ: 1703 թուականին սուլթանի հրամանով Եաղուպ Աղան կարգուում է «Արքունի սեղանատը և վառօդապետ (պագիրկեան պաշի), որ այն ժամանակուան համար ըսել էր մեծ դրամատէր, ու կը համապատասխանէր ներկայ ժամանակներու վարկային հաստատութեանց և դրամատանց կատարած գործառնութեանց»²³: Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը Եաղուպ Աղային կոչում է «Եաղուպ Ամիրա» եւ նրա վերաբերեալ գրում. «1751-ին Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ իր կնոջ Սողոմէի հետ, թանկագին ընծաներ կը տանի և

p. 255-265.

²¹ Նկ. Ը-ում ներկայացուած են Գալֆայեանի, իսկ նկ. Թ-ում՝ Ն. Աշոտաթոյեանի հաւաքածոներից նմուշներ:

²² Բ. Վրդ. Գալէմտէրեան, Յիշատակարան սպասուց Արք. Յակոբեանց Մայր տաճարի, Երուսաղէմ, 2008, էջ 56:

²³ Հ. Մ. Վրդ. Պոտուրեան Պարտիզակցի, Հայ համագիտակ, հտ. Ա, Պոլսէ, 1938, էջ 646:

Ս. Յարութեան տաճարին վերնատունը նորոգել կու տայ»²⁴։ Այն, որ Եաղուպ Աղան մեծապէս օժանդակել է Երուսաղէմի հայոց վանքին, փաստուում է տարբեր աղբիւրներով։ «Նալեան պատրիարք, անոր գեղեցկատեսիլ դրսերելոյթին ու կատարած բարեգործութեանց համար, զինք յորջորջած էր որպէս նոր Յովսէփ Գեղեցիկ մը եւ տաճարաշէն երկրորդ Զորաբաբէլ մը»²⁵։ Աստուածատուր Եպս. Յովհաննէսեանցի կազմած մի աշխատութեան մէջ ներկայացուում է Եաղուպ Աղայի մեծածաւալ եւ արժէքաւոր նըւիրատուութիւնների ցանկը, որում, ի շարս այլի, յիշատակուում են թուով ութ վարագոյր, այդ թուում նաեւ՝ վիշապազարդը. «1 մեծ եւ պատուական վարագոյր Աւագ Խորանին ոսկիթել ասղնեգործ յորոյ վերայ տեսանին կերպարանք վիշապաց»²⁶։ Յայտնի է, որ Եաղուպ Աղան հիմնովին նորոգել է նաեւ Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը։ 1752 թրւականին Սուլթան Մահմուդի հրամանով Եաղուպ Աղան Կ. Պոլսում գլխատուում է²⁷։ Նրա կենսագրական տուեալները ուսումնասիրելիս չենք հանդիպում որեւէ յիշատակութեան, որը կը փաստէր նրա՝ Չինաստան այցելութեան մասին։ Ամենայն հաւանականութեան, չինական ծագման վիշապազարդ վարագոյրը նա պատուիրել եւ գնել է Չինաստանի հետ առեւտրով զբաղուող հայ վաճառականների միջոցով։ Այն, որ Չինաստանի հետ հայ վաճառականութիւնը ունեցել է ակտիւ կապեր, նորոյթ չէ։ Դրա մասին են վկայել բազում աղբիւրներ։ Հրաչեայ Աճառեանը այս առիթով գրում է. «Հայերը 17-18-րդ դարերում, օգտուելով չինական իշխանութիւնների հովանաւորութիւնից եւ չին բնակչութեան համակրանքից, հասել էին մեծամեծ պաշտօնների Չինաստանի տարբեր վայրերում։ Հայ վաճառականը այնքան սովորական էր Չինաստանում, որ ճիզուիտ քարոզիչները ազատ ելք ու մուտք ունենալու նպատակով հայ վաճառականի զգեստ էին հագնում»²⁸։ Առհասարակ, «դեռեւս 16-րդ դարից հայերը Չինաստանում ձեւաւորել էին փոքրիկ, սակայն կազմակերպուած հայկական գաղթօճախներ, ինչպէս Միջին Ասիայի սահմանամերձ շրջաններում, այնպէս էլ երկրի հարաւում՝ Կանտոնում, Մակաոյում, Շանհայում, Հոնկոնգում կազմուած հիմնականում վաճառականներից եւ առեւտրականներից»²⁹։ Վերադառնալով Եաղուպ Աղայի անձին՝ կարող ենք եզրակացնել, որ նման ազդեցիկ մարդու համար Չինաստանից այդպիսի արժէքաւոր իր ձեռք բերելը պէտք է որ մեծ դժուարութիւն չլինէր։ Ամենայն հաւանականութեան, նա օգտագործել է իր աշխարհասփիւռ կապերը եւ Երուսաղէմի հայոց վանքի համար նպատակային պատուիրել այս վիշապազարդ վարագոյրը։

Եաղուպ Աղայ

Եաղուպ Աղայի նուիրաբերած վարագոյրը յետագայում առնուազն երկու անգամ վերանորոգուել է, ինչի վերաբերեալ եւս կան գրաւոր արձանագրութիւններ։ Առաջին վերանորոգութեան յիշատակութիւնը թուագրուում է 1783 թուականով՝ «Յիշատակ է վարագոյրս մահտեսի Սիմային ի դուռն Սուրբ Յակոբայ Ռ-ՄԼԲ»։ Այս արձանագրութիւնը ասեղնագործուած

²⁴ Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3443:

²⁵ Հայ հանրագիտակ, էջ 646:

²⁶ Ա. Եպս. Յովհաննէսեանց, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, հտ. Բ, Երուսաղէմ, 1890, էջ 78-79:

²⁷ Եաղուպ Աղայի վերաբերեալ լրացուցիչ տե՛ս Հ. Մ. Վրդ. Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ, Վենետիկ, 1784, էջ 864: Ինչպէս նաեւ՝ Յ.Գ.Մ., Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու 1400-էն 1900, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 67-69:

²⁸ Ռ. Աբրահամեան, հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն, հտ. Բ, Երեւան, 2003, էջ 431, տե՛ս (ՀՀ ԳԱ Պատմութեան ինստիտուտի արխիւ, գործ 23, մասն Բ, էջ 3):

²⁹ Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն, հտ. Բ, էջ 429:

է Քրիստոսի պատկերով շրջանակի ստորին յատուածում: Արձանագրութիւնը իր բովանդակութեամբ յիշեցնում է նուիրատուութեան յիշատակութիւն, սակայն աւելի ուշ շրջանի վերանորոգութեան մէկ այլ արձանագրութիւնից հասկանում ենք, որ այն վերանորոգութեան մասին է: Ուշ շրջանի վերանորոգութեան միւս գրութիւնը ասեղնագործուած է վարագոյրի մանուշակագոյն գօտիներից մէկի ստորին հատուածում. **«Վերստին նորոգեցաւ արդեամբ եւ ձեռամբ Այթապցի Էլիզ Մայրապետ Մոմճեանի Ռ-ՋԾԵ 1955»**: Հետաքրքրական տեղեկութիւններ են պահպանուել Մայրապետ Էլիզ Մոմճեանի կեանքից: Նա ծնուել է 1893 թուականին հայաշատ Այնթապ քաղաքում եւ 1947 թուականին գալով Երուսաղէմ՝ երեք տարի յետոյ դարձել է Սուրբ Աթոռի նշանաւոր մայրապետերից մէկը: Ինչպէս Այնթապցի շատ կանայք, այնպէս էլ տիկին Էլիզը ձեռագործ անելու մեծ շնորհ է ունեցել: Դրա մասին են վկայում թէ՛ այս վարագոյրի նորոգութեան փաստը, թէ՛ նրա մահուան կապակցութեամբ գրուած մահախօսականը, որում մասնաւորապէս ասուում է. **«Էլիզ մայրապետ համբաւուած էր իբրեւ ձեռագործի նշանաւոր վարպետուի: Բազմաթիւ են իր ձեռքերէն բանուած շորջառները, վարագոյրները, դպիրներու շապիկները եւ այլն, որոնցմէ շատերը իր ձեռքը անցած գումարներովը նուիրած է Ս. Յակոբեանց Տաճարին եւ այլ սրբավայրերու»**³⁰:

Եզրակացութիւն

Կարծում ենք, որ 1751 թուականին Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց տաճարին ընծայուած վիշապազարդ վարագոյրը իւր պատկերագրութեամբ Հայոց եկեղեցու վարագոյրների շարքում բացառիկներից է: Հետաքրքիր է այն, որ վիշապը քրիստոնէական միջաւայրում վաղուց վերափոխուել է չարի խորհրդանշի՝ թէեւ հայոց մէջ ունեցել է հազարամեակների պատմութիւն: Կարծում ենք, որ վարագոյրը պատրաստուել է նրապատակային հէնց այդ խորանի համար, իսկ նրանում առկայ Յիսուս Քրիստոսի պատկերը աւելացուել է յետագայում: Այդ երկու պատկերների համատեղմամբ ընդհանուր պատկերագրութիւնը խորհրդանշում է դժոխքի աւերումը եւ Տիրոջ յաղթանակը վիշապի՝ չարի նկատմամբ:

Առհասարակ, չինական մշակութային ներթափանցումները հայոց մէջ արձանագրուել են տարբեր ժամանակներում՝ յատկապէս նկատելի են հայոց կիլիկեան շրջանում: Չինական մշակութային տարրերով տարբեր կիրառական արուեստի նմուշներ հայերի կողմից օգտագործուել են թէ՛ աշխարհիկ, եւ թէ՛ հոգեւոր միջաւայրերում: Նմուշների մի շարք դրուագներում նկատելի են քրիստոնէական մոթիվների եւ չինական արուեստի միաձուլման տարբեր դրսեւորումներ, որը, ըստ էութեան, կարելի է համարել երկու տարբեր քաղաքակրթութիւնների հանդիպման իւրայատուկ արտայայտում: Հետաքրքրական է վարագոյրի նուիրատուի անձը՝ Եաղուպ Աղան, որը եղել է սուլթանական արքունիքում մեծ ազդեցութեամբ բարձրաստիճան պաշտօնեայ: Պատահական չէ, որ այդպիսի արժէքաւոր ընծայ կարող էր նուիրաբերուել բացառապէս նման ազդեցիկ անձնաւորութեան կողմից:

ՆԱՐԵԿ ՎԱՆ ԱՇՈՒՂԱԹՈՅԵԱՆ

³⁰ «Սիոն». Կրօնական, գրական, բանասիրական պաշտօնաթերթ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան, 1973, Խէ (5-8), էջ 192:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**Ի ՎԵՐԱՅ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՆԱՆՄԱՆ ՏԱՃԱՐԻՆ,
ՈՒՐ ԿԱՆ ՏՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՓՐԿԱԳՈՐԾ ՏԵՂԻՔՆ**

Արդ՝ երկնանման
 Սրբոյ Յարութեան՝
 փրկագործ տեղիքն
 այնց համբոյր ձօնեմ,
 Ռետին բուժարար՝
 յերկնաւոր բժշկէն՝
 հոգւոց թշնամւոյն
 փրկարար գործիքն՝
 Ի վեր ի յերկինս՝
 տեսլեամբ փրկողին՝
 մշտապէս վայելեմք
 եւ լինիմք նորին
 Պատանատեղին՝
 ահեղ հրեշտակաց
 որ ի համբուրելն՝
 ըստ որում է՝ տեղի
 Այլեւ ուշաթափ
 յորում Տիրամայրն՝
 զոր մինչ համբուրեմք՝
 եւ այնու լինիմք
 Տեղին իւղաբերց՝
 է՝ ազգիս մերոյ
 որ մշտապէս անդ՝
 եւ ամենեքեանս
 Իսկ եւ վերնատունն
 ի բարձրաւանդակ՝
 որ երաշխաւոր
 է՝ եկեղեցի
 Ի անդ կից կենսատու
 փոքր տաճարն է՝
 արեմաթացւոյն՝
 որով Ասորիք
 Եւ հիւսիս կողման՝
 ուր մագդաղենւոյն
 սա՛ է Ֆռանկաց
 դէմ նորին ժամ մի
 Եւ դէպ յարեւելս՝
 ի ծնկաց փրկչին՝
 զսոսա տեսանելն
 փառք Տեառն որ է

Րոտ սեղանն որ անդ՝
 Ղունկիանոսի
 որ սեպհականեալ
 պատուի յամենից՝
 Կայ անդ սեղան մի՝
 որ կոչի հանդերձ
 սեպհական յատուկ՝
 եւ այսու լինիմք
 Րամեալ շարս է դուռն
 որ է ճգնարան
 ի աստիճան
 երբեմն անդ լինիմք
 Պարեն հրեշտակք
 խորայէջ վիմափոր՝
 դշխոյն Հեղինէին՝
 որով ի գիւտ եկն
 Անտի ի վեր գամբ՝
 փուշ պսակ կոչի՝
 սին յոր նստուցին
 ի ներքոյ սեղանոյն
 Գողգոթայն բարձր՝
 տարածման տեղին՝
 ուր խաչեցին զՏէրն
 դողացին արարածք՝
 Ուր եւ սուրբ արիւնն՝
 մինչ գազաթն Ադամայ՝
 որ կայր ի ներքոյ
 վէմըն պատառեալ՝
 Ի աննման դրիւք՝
 Աշխարհամատուան
 անդ է սիրտ երկրի՝
 Յոյնք անդ ժամ ասեն
 Թագ ամենեցուն՝
 կենսատու գերեզման
 որ յարեալ՝ ցուցաւ
 ապա Առաքելոց՝
 Ի մէջ գաւթի անդ՝
 ուր նստեալ ձայնէր՝
 ի ներսն եւ ի դուրսն՝
 զատկէ ի զատիկ

Ի աղօթիւք հայցմամբ
 սրբոյն Գրիգորի՝
 լոյսն յերեկոյին
 սուրբ Գերեզմանէն՝
 Նախ Յոյնք ապա մեք՝
 ցնծակից լինին
 ընդ Յունաց լինին
 միախումբ սիրով՝
 Սիրով միաբան՝
 լցեալ խնդութեամբ
 որով ակն ունիմք
 հասանիլ կենաց
 Որ եւ ի պատիւ
 յայն գիշերն անդ կան՝
 քանզի շընորհիւ
 սըրբեալ ի մեղաց՝
 Իիւսեալ ի թափօր՝
 իւրաքանչիւրքն՝
 ըզգեցեալ ըզգեստ
 փայլին շողշողեալ՝
 Բաբունապետըն՝
 Սրբազան Պատրիարզ
 ըզգեստաւորեալ՝
 յորոց ցոլք ծագին՝
 Բազում պանծալի
 այլ եւ ծայրագոյն
 պճնազարդեցեալ՝
 զոյգ զոյգ ընթանան՝
 Տեսակ եւ տեսակ
 սարկաւազունքն՝
 ոսկեայ աշտանակ՝
 փրկագործ տեղեացն
 Եւ դպրացըն դասք
 ճերմակ հանդերձիւ՝
 ծ եւ զ խաչվառք՝
 առաջի սրբոյ
 Ղամբարավառեալ
 առ այն հիանան՝
 զսուրբ Գերեզմանաւն
 միշտ այսպէս առնեն
 Ելանեմք անտի
 գամք Տեառն Յովհաննու
 սիւնն յոր կապեցին
 կէսն անդ սեղանոջ՝
 Արդ՝ յայս սուրբ տեղիսս՝
 հրեշտակացն հոյլք
 զփրկագործ տեղեօքն
 շրջապատելով՝

Յնծութեամբ սըրտի՝
 ի (լիմբառ) թուոյս՝
 դիմախոնարհ ձեզ՝
 որ յիշման առնէք
 Իսկականս Տաճար,
 որ նա ետ մեզ ճար,
 են աստ ի գումար,
 ես արդ խնկաւոր:
 Յերկնից իջեալ աստ,
 որ վեհ գերիմաստ,
 պարանոցին սաստ,
 եղեն ահաւոր:
 Ելանեմք սովաւ,
 զմայլիմք մեք նովաւ,
 հրճուում որ անբաւ,
 սիրով զուարճաւոր:
 Տեսլեամք սոսկալի,
 եւ մարդկան սեռի,
 անձըն մեր սարսի,
 յոյժ ահեղաւոր:
 Նմին մերձ տեղի,
 ուշաթափ լինի,
 սիրտ մեր ճըմլոտի,
 կարի ողբաւոր:
 Են սեղան կազմեալ,
 այն իսկ յատկացեալ,
 պատարագ մատչեալ,
 լինիմք հրճուաւոր:
 Անուանեալ տեղին,
 վերին կամարին,
 սուրբ Աստուածածին,
 մեր հրաշաւոր:
 Լուսաբուղի Շիրմին,
 որ Խպտոց ազգին,
 մատուռն դէմ նորին,
 լինին մասնաւոր:
 Յոր պարտէզն եղեալ,
 Տէրըն երեւեալ,
 ազգին յատկացեալ,
 ունին փառաւոր:
 Ուր բանտն երրորդ կայ,
 հալեալ վէմն անդ կայ,
 անձըն մեր սոսկայ,
 ներօղ թագաւոր:
 Հուպ է առ սըմին,
 հարիւրապետին,
 է Յունաց ազգին,
 հոգունակաւոր:

Այն իսկ հրաշալի,
բաժանման տեղի,
է՛ մերըս ազգի,
մեք ուրախաւոր:
Նոյն մեր տաճարին,
սուրբ Լուսաւորչին,
է եւ էջ նորին,
փառաբանաւոր:
Ներ յայն միւս յարկին,
Գիւտ հաշի տեղին,
ի ցըրել գանձին,
փայտըն փըրկաւոր:
է սեղան Յունաց,
ի բազում ազգաց,
ըզտէրն Հրեշտակաց,
պատուի փառաւոր:
Սաստիկ սոսկալի,
այն սարսափելի,
կրիւք անտանելի,
յոյժ սասանաւոր:
Ծորեալ եւ հոսեալ,
ի ներքըս հասեալ,
լերանըն թաղեալ,
անդ կայ ահաւոր:
Ռատ վայելչական,
Տաճարն տենչական,
ըստ վկայեցման,
յորդեալ ձայնաւոր:
Յոյժ գիր հրաշալի,
փրկչին Յիսուսի,
մօր իւրոյ կուսի,
դասուց խմբաւոր:
է վէմ հրեշտակին,
զյարութիւն փրկչին,
շատ կանգեղն վառին,
լինին լուսաւոր:
Կենդանի վկային,
մեր Լուսաւորչին,
Ճրագալուց զատկին,
բղխի հրաշաւոր:
Այլ եւ Ասորիք,
Հապէշք եւ Խպտիք,
նաեւ Վրացիք,
լինիմք միաւոր:

Րամք սոյն ազգաց,
այսու հրճուանաց,
անանց բերկրանաց,
մշտնջենաւոր:
Նոր այս ցնծութեան,
փառաբանութեան,
սրբոյ Յարութեան,
լինիմք մաքրաւոր:
Ելանեն դաս դաս,
ի շարս անպակաս,
ժանրագին եւ խաս,
յոյժ ճաճանչաւոր:
Յանկալի հայր մեր,
վեհըն գեր ի վեր,
թագիւ ակնայեռ,
ճառագայթաւոր:
Ի երջանիկ Արհիք,
յարգոյ ըբոնիք,
յոյժ շընորհալիք,
իբըր պարաւոր:
Ունին զարդարիլ,
շապկով ճոխ պճնիլ,
բուրվառ ձեռս ունիլ,
լինին խնկաւոր:
Յոյժ ճոխագոյն կան,
իբր աստեղս ցոլան,
որ նախ ընթանան,
խաչին ահաւոր:
է հանդէսն համայն,
տեսողքն ամենայն,
յերիցըս շուրջ գան,
թափօրք խմբաւոր:
Բերկրութեամբ սրտի,
Աւետարանչի
զստեղծօղն երկնի,
կայ հրրաշաւոր:
Առ որս շնորհ վերին
եւեւէջս ունին,
միշտ պարունակին,
լինին օրհնաւոր:
Նորոգ գըրեցի,
զսա յօրինեցի,
Սիրով աղերսի,
զիս արժանաւոր:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՐՆԵՅԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

(Գ. Կիրակէ Աղուեացից)

ԱՆԱՌ-ԱԿ ՈՐԳԻՆ

«Եւ եկեալ ի միտս իւր՝ ասէ...»

Ղուկ. ԺԵ. 17

Անկումըս հա՛յր շընորհքներուդ բարձունքէն,
 Որուն կը զգամ դեռ պըտոյտքը հոգեցունց,
 Գիտակցութեան ասղնտուքով մ'ապաքէն՝
 Սիրտս ծակծըկեց, դառն արցունքով զիս լացուց,
 Անառա՛կ Որդին:

Զըրկումըս, հա՛յր, Քու լիութեանդ սեղանէդ՝
 Կը զգամ հիմակ ես քաղցի գելումներուն տակ,
 Ծամծըմելու եղջիւր մ'անգամ չեն տար գէթ,
 Արցունքի-ծովի մ'անդունդն ինկաւ անյատակ՝
 Անառա՛կ Որդին:

Մերկացումս, հա՛յր, պերճանքներէս ծիրանեփառ՝
 Ամօթի ցուրտ մերկութեան մէջ զիս ձըգեց,
 Ա՛լ մարդկային դէմք մը նայիլ չեմ կրնար,
 Աղի արցունքն իր կուլ կու տայ տխրահեծ
 Անառա՛կ Որդին:

Լըքումս, հա՛յր, ընկերներէս բախտակից՝
 Խո՛ր ըզգացուց յարգը սիրող Քու սրտին,
 Հիմակ գիտէ ի՞նչ է ցաւիլ, լաց, կսկիծ,
 Հոգեչարչար հառաչներուն մէջ յետին
 Անառա՛կ Որդին:

Վէրքերս հա՛յր, սիրած, պաշտած աշխարհքէս՝
 Թարախներու նեխումով սիրտս պղծեցին,
 Որդ, փտածութիւն մարմինս առին կէս առ կէս,
 Ու մարմնացում մ'է պժգանքի ինքնածին
 Անառա՛կ Որդին:

Տռփանքներս, հա՛յր, իբր հրաբուխ անդուլ,
 Գլխուս վըրայ պատժոյ հուրը թափեցին,
 Սիրտըս կը մըրկի հրդեհումով մ'ահեղ, խուլ,
 Հառաչքիս ծուխը կը ծառանայ ա՛լ վերջին.
 Անառա՛կ Որդին:

Արցունքըս, հա՛յր, կ'աղբերանայ հոգիէս,
 Ապաշաւի հսկումներ սոսկ ունիմ ալ,
 Երկընքի դէմ մեղա՛յ, մեղա՛յ նաեւ Քեզ,
 Զէ արժանի նոյն իսկ ծառան Քու ըլլալ
 Անառա՛կ Որդին:

* * *

- Անկումիդ տեղ, սիրո՛ւն Որդեակ, կայ պատրաստ
 Որդիութեան հինն աթոռ,
 Զրկումիդ տեղ կեանք մ'առատ, կուշտ, բարեբաստ
 Ու շընորհքներ նորանոր:

Մերկացումիդ տեղ, Որդեակ իմ, կայ պահուած
 Պատմուճանդ քու նախկին,
 Լըքումիդ տեղ գգուանքներս թեւաբաց,
 Սէր՝ փոխարէն քու զիղջին:

Վէրքերուդ տեղ, սիրո՛ւն Որդեակ, մատանին
 Ականակուռ, թանկագին,
 Տոփանքներուդ մրրկումներ ալ պիտ' անցնին
 Համբոյրներովս կաթոգին:

Արցունքիդ տեղ, սիրո՛ւն Որդեակ եւ վըշտիդ,
 Գորով, գութ, սէր, եւ ժըպիտ:

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Տարսոն

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՎԱՆՔԸ՝ ԶԱՏԻԿԻՆ**

Հոգետո՛ւն, վանքը Զատկի այս օրերուն
 Հաւատարժարժ՝ կը թրթռոյ հոն ամէն բան
 Վաղընչական կամարներուն տակ, ուր անհուն
 Երանութեամբ լեցուած սիրտեր ի ծունր կու գան

Ջահաւորեալ հին հաւատքովն իմ պապերուս,
 Որ սրբաշող այս երկինքի կապոյտին տակ
 Խոնարհեցան, բայց կանգնեցան ալ ուս ընդ ուս,
 Յաւերժական, անշէջ լոյսին իբրեւ պահակ:

Սրբատո՛ւն է վանքը Զատկի այս օրերուն,
 Ուր հաւատքի կ'եռայ կաթսան միւռոնաշիթ,
 Մինչ յարութեան յուսապատար երգն օրօրուն

Անմահութեան կը նշուէ յոյս ու ժպիտ
 Ուխտաւորեալ հոգիներուն հաւատազէն,
 Որ երկնատենչ արբեցութեամբ՝ հո՛ն կ'երազե՛ն....:

ՀՄԱՅՆԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ

(Զամ-Թաղ, 20 Ապրիլ, 1908)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՄԵՌԵԱԼ ԾՈՎ**

Ծո՞վ, թէ անցեալի աղտաղտին ու աղ,
Մեռած դարերու երերուն դագաղ,
Որուն շուրջ լեռներ Մովաբի անցող
Տառապանքն ունին, մեռնիլ չըկրցող:

Ու անոնք կարծես յաւերժութեան մէջ,
Կը փորձեն հեգել խորհուրդը անէջ.
Ծովակին արծաթ մեռելութեան ծոց
Դիտելով դէմքերն իրենց բազմախոց:

Տառապած ցեղի մ'արտասուքն է ան,
Մեռած փառքերու մոխիրը հալած.
Տակաւին լեռներ իր ոտքին կու լան:

Թէեւ մահուան մէջ, բայց չի մեռնիր ան,
Ծըծելով անյագ ուղիսն Յորդանանի,
Անմեռ հաւատքի ջուրէն կենդանի:

ԵՂԻՎԱՐԴ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Տ. Տ. ԲԱՔԳԷՆ Ա. ԿԻԼԷՍԷՐԵԱՆ
ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ» ՀԱՏՈՐԸ

Այնթապէն Արմաշ

Կիլիկիոյ Աթոռակից Տ. Տ. Բաբգէն Ա. Կիլէսէրեան Կաթողիկոս 152 տարի առաջ ծնաւ Այնթապի մէջ, եւ վախճանեցաւ Անթիլիասի նորահաստատ հայրապետանոցին մէջ 1936 թուին, իր պատասխանատու պաշտօնը հինգ տարիներ վարելէ ետք:

Բաբգէն Ա. Կաթողիկոս 20-րդ դարու առաջին քառասնամեակի ամենէն ակնառու հոգեւորականը եղաւ իր խոր հաւատքով, բանասէրի եւ ուսուցչապետի հմտութեամբ, դառնալով մեծ ջատագովը Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցւոյ՝ ըլլալով միանգամայն Հայ Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ Դպրոցներու հիմնադիրը:

Այնթապէն Յարութիւն Կիլէսէրեան Արմաշ կը հասնէր դառնալով անդրանիկը՝ անոր երախայրիքին, երբ եօթ աւարտականներ 1895 թուին Դպրեվանքի վերատեսուչ՝ Տ. Մաղաքիա Եպիսկոպոս Օրմանեանէ ձեռնադրութիւն կը ստանային Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածին մայր տաճարին մէջ: Կիլէսէրեան Եպիսկոպոս շուտով Անկիւրիոյ թեմին առաջնորդ կ'ընտրուէր, ուրկէ 1914 թուին, հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութենէն տարի մը առաջ, հրաշքով, առողջական պատճառներով, Ամերիկա կը մեկնէր եւ իր կեանքը կը փրկէր, ուր նաեւ անպաշտօն խղճի պարտք կը համարէր օգտակար ըլլալ Միացեալ Նահանգաց Ամերիկայի տատանեալ եւ անկազմակերպ թեմին՝ Ա. Պատերազմի վաղորդայնին:

Վարչագէտ Հովուապետ

Ապա իբրեւ գերազանց ուսուցիչ Բաբգէն Եպիսկոպոս անփոխարինելի գործ կը կատարէր, այս անգամ Երուսաղէմի մէջ, իր մեծ ուսուցչին Նիշէ Դուրեան Պատրիարքի հրաւերով, ուր նախկին Արմաշը իսկապէս կը փոխադրէր Սիոնի բարձունքը՝ հասցնելով երկոտասնեակ մը բարձրաստիճան հոգեւորականներ: Կիլէսէրեան Վարդապետ արդէն Անկիւրիոյ թեմին վրայ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր 1910 թուին Ս. Էջմիածնի մէջ Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն:

Բաբգէն Եպիսկոպոս իսկոյն լսեց ձայնն ու հրաւերը ծերունի Տ. Սահակ Բ. Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին ստանձնելու համար Կիլիկիոյ Աթոռին Աթոռակից Կաթողիկոսի բացառիկ պաշտօնը՝ անոր յաջորդելու քաղցր յոյսով: Հրաւերը ընդունելով Բաբգէն Եպիսկոպոս կը թողուր Երուսաղէմը եւ կ'անցնէր Անթիլիասի նորահաստատ հայրապետանոցը, միշտ Արմաշը սրտին ու մտքին մէջ, հոն եւս հաստատելու հոգեւորականաց պատրաստութեան գերազնիւ աշխատանքը՝ վարչական դժուար պարտականութեանց կողքին, երբ 1930 թուին նորահաստատ Կիլիկիոյ Աթոռը այնքան կարիքը ունէր Բաբգէն Կաթողիկոսի նման աննկուն, քաջարթուն եւ բազմաճիւղաւ հոգեւորականին:

«Ազգապատում»-ի Կրտսեր Եղբայրը

Բաբգէն Ա. Կիլէսէրեան Կիլիկիոյ Աթոռակից Կաթողիկոսի գրական վաստակին

գլուխ գործոցը եղաւ «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» մեծագիր հատորը, 1446 երկսին էջերով, որ կը բովանդակէ Կիլիկիոյ 39 կաթողիկոսներու լրիւ շարքը եւ յարակից պատմութիւնը 1441-1936 հինգ դարերու ընթացքին:

Գաւազանագիրքը կը սկսի Գրիգոր Մուսաբեկեան Կաթողիկոսէն (1439-1451) ու կը հասնի մինչեւ Սահակ Բ. Խապայեան (1902-1939) եւ Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կիլիկիոյ (1931-1936) հեղինակ Կաթողիկոսը: Հատորը յետ մահու հրատարակութիւն մըն է, լոյս տեսած 1939-ին Անթիլիասի մէջ:

Հեղինակը հետեւած է իր բազմարդիւն ուսուցչին եւ Արմաշի Դպրեվանքի վերատեսուչ Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի «Ազգապատում»-ի երեք հատորներուն, որոնց կրտսեր եղբայրը կարելի է համարել զայն՝ որպէս իսկական լրացուցիչը Օրմանեանի գործին: Սակայն չմոռնանք, ինչպէս մոռցած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոս, որ Օրմանեանի գործը զոր քննադատած է Կիլիկեան Կաթողիկոսներու վերաբերեալ «Ազգապատում»-ի յօդուածներուն առիթով, որ Օրմանեանի գործը ընդհանուր Հայ Եկեղեցւոյ վերաբերեալ ըլլալով, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներուն վերաբերեալ բաժինը բնականօրէն պիտի մնար երկրորդական: Մինչդեռ Կիլիկիոյ միայն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներուն վրայ կեդրոնացած ըլլալով շատ աւելին գրած է անոնց մասին, վկայակոչելով ձեռագրաց յիշատակարաններ Դարանաղեցիէն սկսեալ մինչեւ Զամբեան եւ Ալիշան:

Երեք Բաժիններ

Ներկայ «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» հատորը երեք բաժիններ ունի, որոնցմէ առաջինը կ'ընթանայ կաթողիկոսներու շարքով, երկրորդը իր երեք գիրքերով՝ պատմագիտական լուրջ ուսումնասիրութիւններով՝ «Էջմիածին եւ Սիս», «Սիս եւ Նուսադէմ», «Աջ եւ Աջապահ» խորագիրներով, ինչպէս նաեւ յաւելուած մը՝ «Մանր ուսումնասիրութիւններ» եւ «Բնագիրներ»: Ներածական բաժնին մէջ «Ընդհանուր Ակնարկ»-ով մը քննուած են Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան աթոռանիստ հանգրուանները ու անոնց տեղափոխութեանց պատճառները մանրամասնօրէն, հիմնուած սկզբնաղբիւրներու տրւեալներու վրայ: Հեղինակը քննած է Թովմա Մեծփեցի պատմիչի տեղեկութիւնները թէ ինչպէս «Կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիոյ մէջ իբրեւ հետեւանք լատին շփումին, իր հրմայքը կորսնցուցած էր յաշս Արեւելեան (Հայաստանի) Վարդապետներուն»:

Մայր Աթոռին Վերջնական Փոխադրութիւնը

Բաբգէն Կաթողիկոս վերլուծած է Հայրապետական Աթոռին Կիլիկիայէն Էջմիածին վերադարձի ներքին եւ արտաքին պատճառները, հարց տալով թէ ինչո՞ւ համար Գրիգոր Մուսաբեկեան Կաթողիկոս մերժեց Էջմիածին փոխադրուելու պատուաբեր հրաւերը՝ ըսելով, «հաւանաբար ծեր էր եւ չուզեց շարժիլ իր տեղէն», մանաւանդ երբ տեսաւ որ, ըստ Մեծփեցի պատմիչին, Կիլիկիոյ «ի ներքին կողմանց եպիսկոպոսներէն չորսը, չուզեցին զինքն, եւ նամակներ գրեցին Արեւելեան Վարդապետներուն եւ նոյն ինքն Մեծփեցիին, եւ Մուսաբեկեան Սիս մնաց ընկճելու համար իր հակառակորդները»:

Պարտք կը զգամ աւելցնել որ հատորին Բ եւ Գ մասերը պատմագիտական արժէք կը ներկայացնեն, ինչպէս «Էջմիածին եւ Սիս» յաւելուածը, 1441 թուին Կիլիկիոյ եւ Էջմիածնի կաթողիկոսներու ներհակ շարժումը կանխող դէպքերու քննութեամբ յագեցած: Աթոռին Էջմիածին վերադարձը, ինչպէս կը բացատրէ Բաբգէն Կաթողիկոս, Նրեւանի պարսիկ Աղուպ Պէյին արտօնութեամբ կարելի եղած էր, «որովհետեւ նիւթական մեծ շահ մը կ'ապահովէր այդ կերպով իր գանձին համար», առանց սակայն երաշխաւորելու Հայաստանի բնիկ եւ վերականգնեալ Աթոռին վարկն ու ապահովութիւնը:

Աթոռին վերջնական փոխադրութեան ետին կար միշտ Հայաստանի Արեւելեան

Վարդապետներու նեցուկը, Հաղբատէն, Սանահինէն, Տաթեւէն եւ Գլաձորէն, որոնք այլեւս Կիլիկիան չէին ընդուներ որպէս կեդրոն Հայոց Հայրապետութեան: Երեւանի քաղաքական կացութիւնն ալ անկէ աւելի յուսալի չէր 1441 թուին: Բաբգէն Կաթողիկոս կը յիշեցնէ թէ «Քրիստոնեաներն էին որ պիտի վճարէին ծանր տուրքերն ու հարկերը» պահել կարենալու համար կաթողիկոսարանն ու Երեւանի եկեղեցիները, որուն համար հեղինակը ժամանակակից յիշատակարանէ մը դիպուկ խօսք մը կը մէջբերէ, թէ «Հայք կամաւոր հալածանքի կը դիմէին Աթոռը Սիսէն էջմիածին փոխադրելով»:

Կասկածելի Յարաբերութիւն Հռոմի հետ

Կիլիկիոյ Ազարիա Կաթողիկոսի մասին կարելոր բաժին մը վերապահած է Բաբգէն Կաթողիկոս իր ծաւալուն հատորին մէջ, ուր յայտնի եղած է նաեւ Ազարիա Կաթողիկոսի Հռոմի հետ մշակած կասկածելի յարաբերութիւնը, որ ըստ Մաղաքիա Օրմանեան Պատրիարքին, ան ենթակայ մնացած է Հռոմի, եւ ըստ Բաբգէն Կաթողիկոսի ընդհակառակը՝ պաշտպան Հայ Եկեղեցւոյ: Հռոմի հետ Ազարիայի յարաբերութիւնը կը հանդիպէր Գրիգոր ԺԳ Պապի գահակալութեան որ կը ձեռնարկէր արեւելքի եկեղեցիները Հռոմի միացնելու ծրագրին, երբ նաեւ իր անունով Գրիգորեան Նոր Տոմարի դրութիւնը կը հաստատէր:

Ազարիա ըստ Բաբգէն Կաթողիկոսի «որպէս ուղղափառ եւ հաւատարիմ վարդապետ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ», պաշտպան կանգնած է իր եկեղեցիին, սակայն հակասութեան մէջ կ'իյնայ երբ կը մէջբերէ Ազարիայի գրած «վաւերական» կոչուած նամակը նոյն Հռոմի Գրիգոր Պապին ուղղուած, ուր Ազարիա «հնազանդութիւն կը յայտնէր Հռոմի եկեղեցիին եւ անոր առաքելական օրհնութիւնն ու հաստատութիւնը կը խնդրէր Կիլիկիոյ Աթոռին վրայ»: Կեղծուած «Դաշանց Թուղթ»-ին ականարկելով, «զայն մենք ալ կ'ընդունինք եւ կը փոշմանինք անցեալին վրայ եւ կ'ուրախանանք ապագային համար», ըսած է Ազարիա իր նամակին մէջ:

«Դաշանց Թուղթ» կոչուածը յերիւրուած էր Կիլիկեան թագաւորութեան շրջանին որուն համաձայն իբր թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հռոմի Սեղբեստրոս Պապին մօտ գացած է եւ իր «հնազանդութիւնը» յայտնած չորրորդ դարու սկիզբը: Ուրեմն 800 տարիներ ետք շինծու եւ անարժէք այդ թուղթը Հայ Եկեղեցւոյ Հռոմի հպատակութեան նշան կը ցուցուէր, որուն կ'ականարկէր Կիլիկիոյ Ազարիա Կաթողիկոս «զայն մենք ալ կ'ընդունինք» ըսելով:

Ի պաշտպանութիւն Ազարիայի, Բաբգէն Կաթողիկոս իր գիրքին մէջ կ'այսպանէ Մաղաքիա Օրմանեանի գրածները Ազարիայի մասին «իբրեւ կաթողիկացած մէկը», հիմունենալով որ Օրմանեան իր «Ազգապատում»-ը գրած ատեն չէր տեսած Դարանաղեցիի «Ժամանակագրութիւնը», որ ատենին տակաւին չէր հրատարակուած, ուր կը ժխտուէր Ազարիայի ամէն հակում դէպի Հռոմ, եւ Ազարիային վերագրուածը «նենգով դարբընւած կեղծագրութիւն մըն է պարզապէս» կ'ըսէ Բաբգէն Կիլիկեան Կաթողիկոս:

Այսուհանդերձ վերոյիշեալ Ազարիայի նամակը Բաբգէն Կաթողիկոս «վաւերական» կ'որակէ, որ լի է Հռոմի հանդէպ ցոյց տրուած ենթակայութեան եւ հնազանդութեան լիաբերան օրհնութիւններով: Ազարիայի այդ նամակը երբեք չարդարացնէր Ազարիայի «ուղղափառութիւնը» որուն համար Բաբգէն տկար եւ անցողակի պատճառաբանութիւն մը տուած է միայն, թէ «Ազարիա հնարաւոր զիջումներ ըրած էր Վատիկանին՝ անկից քաղաքականապէս օգտուելու յոյսով», որոնք բոլորովին անպատու մընացին, ինչպէս Բաբգէն Կաթողիկոս ինք կը հաստատէ:

ԳՐԱԿԱՆ

TWO SONGS OF LOVE BY HOVHANNĒS T'LKURANC'I
(Armenian and English)

Introductory Remarks

The lyric poems of Hovhannēs T'lkuranc'i, an Armenian poet of the fourteenth century, are extraordinarily rich in language and feeling. He is celebrated for his wealth of imagery drawn from the natural world employed for his appreciation of beauty, which he expresses with a bounty of comparisons. Here we present two of his love poems that sing the praises of beautiful women, and both expressing the poet's ambiguity about human beauty. The poet knows, together with his admiration of the subjects of his paens, that such love is not unambiguous and together with its praise he expresses reserve about it. In the last stanza of Poem No. 2, addressing himself he says: "Cast worldly love from your heart, Bless the increate, existent Word". In the final stanza of the poem, he recalls that all beauty is transient and that "the beautiful countenance turns to dust." This apostrophe in the last stanza is a trade mark of his lyrics and it always commences with the words, "Crazy Hovhannēs T'lkuranc'i." Are these last stanzas almost a formality, or do they express some reservations that the poet has about his love of beauty, particularly, perhaps female beauty?

The freshness and imagery of his poetry are entrancing. Both poems translated here are marked by sustained metaphors and similes that are evoked throughout. Both are written in quatrains. The second and fourth lines rhyme, and sometimes one or both of the other two lines also rhyme with the second and fourth lines: so in Poem 1, stanza 2 the first, second and fourth lines end in -ան "an", and so forth. Indeed, the whole poem, bar the first stanza, has "an" as its only rhyme. Basically the lines are of four feet with a caesura after the second. He apparently also set the poems to music and used to sing them.¹

The poet Hovhannēs of T'lkuran, author of these "songs of love" is to be distinguished from the Cilician Catholicos of the same name who was of a later vintage.² Archbishop Bogharian dubs the poet, who lived approximately between 1320 and 1400, *Խե Յովհաննէս* "Crazy Hovhannēs," following his own self-designation in the final stanzas of his poems. Nothing is known of his life and background, except that his work is deeply anchored in the Armenian poetic tradition.

The Armenian text printed below is drawn from E. Pivazyān (ed.) (1960), *Յովհաննէս Թլկուրանցի. Տաղեր* [Hovhannēs T'lkuranc'i. Poems], (Erevan: Academy). Pivazyān's text has been compared with that edited by Archbishop Norayr Bogharian.³ The chief differences, apart from one reading, are that Pivazyān follows the rule that when a normally "unwritten" ը is counted in the scansion of a line, it is actually written.

The poems were previously translated by James R. Russell, who added explanatory and

¹ Srbuhi Hayrapetyan (1988), *Հայոց Հին և Միջնադարեան Գրականութեան Պատմութիւն* *History of Ancient and Mediaeval Literature* (Beirut: Catholicosate of Cilicia), 537.

² This problem is discussed by Archbishop Norayr Bogharian (Polarean) (1971), *Հայ Գրողներ* *Armenian Writers*. (Jerusalem: Sts. James Press), 385-387.

³ N. Bogharian (Polarean) (1958), *Hovhannēs T'lkuranc'i. Տաղեր* Poems. (Jerusalem: Sts. James Press), 12-13.

comparative notes to his translation, often setting an idea or an expression in its context in Medieval Armenian poetic tradition.⁴ Deliberately, we translated the poems without consulting Russell's work and have subsequently compared his translation with ours, noting where they differ in sense. Our translation incorporates suggestions of the Jerusalem Armenian Reading Group in 2020-2021, together with whom we read these two poems.

Our hope is that this translation, with the en face original text, will enable readers both of Armenian and English to enjoy the beauty of this gifted medieval Armenian's poetry.

Poem of Love No. 1.⁵

1. Ար'ե՛կ, ար'ե՛կ, իմ խուպ սուրաթ,
Փառք ու պատիւ քո ստեղծողին,
Եդեմական դրախտէն կու գաս,
Օրհնեալ անուն քո՞ նախշողին:

2. Ար'ե՛կ, արե գարնանային,
Ար'ե՛կ աշնան պայծառ լուսին,
Նիստ որ հայիմ յերեսդ ի վեր,
Տեսըդ հերիք է ինձ բաժին:

3. Տեսըդ բժիշկ է հիւանդին,
Առողջութիւն ջերմընոտին.
Աչերըդ ծով է ծարուածին,
Բերանըդ քաղցր է քաղցածին:

4. Ծոցդ է դրախտ անմահութեան,
Ի յետ դարձնէ զելած հոգին,
Ոչ մեռանի, ոչ ծերանայ,
Ոչ երեսին դառնայ դեղին:

5. Վաղուրնէն ում որ՞ հանդիպիս՝
Ի ծառ ելնէ զօրն ի բարին,
Ով որ սուրաթըդ համբուրէ՝
Խնդմով անցնէ զբոլոր տարին:

6. Զով դու սիրով ի ներս ձէնես՝
Ծաղկի քան զծառըն խրնկենին,
Ով կուռ միշտցըդ գիրկ ածէ՝
Կանաչ մընայ քան զնշդարին:

1. Come, O come, my fair of face.
Glory and honour (be) to your Creator.
You come from the Edenic Garden,
Blessed be the name of your Adorner.

2. Come, you springtime sun.
Come, you shining autumn moon,
Sit so I may gaze up on your face,
The sight of you is portion enough for me.

3. The sight of you is a physician for the ill,
Healing for the febrile.
Your eyes are a sea for the thirsty,
Your mouth is ambrosia for the hungry.

4. Your bosom is a garden of immortality,⁹
It makes the wandering soul turn back.
It does not die, it does not age,
Nor does the face¹⁰ turn pale.

5. Whoever you meet in the morning,
His day dawns wholly for good.
He who kisses your face,
Passes the whole year in joy.

6. He whom you invite in lovingly,
Flowers more than the incense tree.
He who embraces your waist constantly,¹¹
Remains greener than the hornbeam tree.

⁴ James R. Russell (1987), *Hovhannēs T'lkuranc'i and the Mediaeval Armenian Lyric Tradition*. (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 7; Atlanta: Scholars Press), 26-38.

⁵ Pivazyán, No. 1, 119-121.

⁶ nf: Literally 'picture'

⁷ ? ւ' ար'ե՛կ Bogharian

⁸ Bogharian omits. In terms of

⁹ i.e. the Garden of Eden; See stanza 1.

¹⁰ Russell: Alluring to the risen soul.

¹¹ Russell: your ? waste

7. Խե Յովհաննէս Թուղկուրանցի
Փառաւորէ զՀայր և զՈրդի.
Աղուոր սուրաթն ի հող դառնայ,
Ի հուրն անշէջ իւր սիրելին:

7. Crazy Hovhannēs T'lkuranc'i
Glorify the Father and the Son,
The beautiful countenance returns to dust,
My beloved, to eternal¹² fire.

Poem No. 2¹³ (Pivazyan p. 122)

1. Տեսայ պատկերք մի գեղեցիկ,
Ձէտ զարեգակն որ լոյս կու տայ,
Տեսայ աչեր զէտ ըզծովեր,
Ուներ քան զամպ ու զտիրայ:

1. I saw a beautiful face,¹⁷
Like the sun which shines.
I saw eyes like¹⁸ seas,
Eyebrows like clouds and the deep.

2. Ուրակ ճակատ ու ճոխ բերան,
Ծամն ու վարսերն էր հոգեհան,
Ծոցն է լըցած սպիտակ վարդով,
Մէջքն ու թիկունքն քան զուռ ճոճան:

2. White brow and splendid mouth,
Her breath-taking locks and hair,
Her bosom filled with white roses,
Back and shoulder,¹⁹ a swaying willow.

3. Ելից ի յիս հանց հուր ու բոց,
Որ կու վառիմ զօրն ի լման.
Մոռցայ զուսումըն զոր ունի,
Մնացեր եմ լոկ աշխարհական:

3. She filled me like fire and flame,
And I burn the whole day through.
I forgot the learning that I had,
I remained an empty laïc.

4. Ասացի՝ Սիրէ զիս, ծով աչեր.
Նայ¹⁴ ասաց՝ պահեմ զաչս ի վերան.
Նիստ որ հայիմ երեսդ ի վեր,
Ար'եկ¹⁵ կացիր ինձ յերևան:

4. I said, “Love me, eyes like the sea.”
She said, “My eyes I keep on high.”
“Sit so I may gaze on²⁰ your face.
Come, be a vision for me.”

5. Աստուած ողորմէր¹⁶ ինձ, եղբայրք,
Որ զայն երեստ ինձ պատասխան,
Թէ չէ մնայի խև կապելու,
Ի՛ր շուրջ կու գի քան զգայլ գազան:

5. God had mercy on me, brothers,
that she gave me this answer,
If not, I would stay ensorcelled, crazy,
I²¹ would pace around²² like a wild wolf.

6. Թէ շատ թէ քիչ ի յետ ձգեմ՝
Միթէ անցնի հուրս ի խափան.

6. If I recoil a lot or a little,
Will this fire become quiet?

¹² Literally: unextinguishable. This is an allusion to Isa 66:24. There are Armenian texts, still unpublished, that bear the title, “Concerning the Undying Worm and the Unextinguishable Fire.” These are, presumably, descriptions of Hades.

¹³ Pivazian, No. 2, pp. 122-124.

¹⁴ Bogharian omits նայ on grounds of scantion this seems correct.

¹⁵ Bogharian reads յերակ “always”

¹⁶ Boghrarian: ողորմեաց

¹⁷ Literally: picture. Russell translates “image”.

¹⁸ Thus translating according to քաճ in Բ.Տ. Լազարյան and H. M. Ավետիսյան (1987), Միջին Հայերենի Բառարան [Dictionary of Mediaeval Armenian]. 2 vols (Yerevan: Yerevan State University Press).

¹⁹ Literally: like.

²⁰ Russell: upwards at.

²¹ Literally: And I.

²² Russell: a wandering about more than the.

Նա՛յ սէրն ի սիրտս ի ներս կ'երթայ
Ի՛ ես կու մընամ մեղաց դարան:

Behold,²³ love penetrates my heart,
And I stay snared by sin.

7. Բերեմ անցընեմ զահն ի մըտիս,
Ու զդժոխոց հուրն անվախճան՝
Մի թ'ազատիմ այս կըրակէս,
Որ յանկասկած ինձ վառեցան:

7. I bring, I pass the fear in my mind,
And the eternal fire of Hell,
Will I be freed from this fire,
In which they surely burned me?²⁴

8. Խե Յովհաննէս Թուղկուրանցի,
Յրէ զխորհուրդդ դիւական,
Հան ի սըրտէդ սէր աշխարհիս,
Օրհնէ զանեղ բանն էական:

8. Crazy Hovhannēs of T'ulkuran,
Disperse your devilish thoughts,
Cast worldly love from your heart,
Bless the increate, existent Word.

MICHAEL E. STONE

The Hebrew University of Jerusalem

²³ Russell: Such.

²⁴ Russell: With wich I was ignited unawares.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԽԱԻԱՐՄԱՆ ԳԻՇԵՐ

Օր մը Ալպըրթ Այնըշթայնի կը հարցնեն թէ իսկապէս ի՞նչ էր ամենաէական բանը թուաբանութեան մէջ: Որուն վրայ, Այնըշթայն ջնջել տալով գրատախտակին վրայ գտնուող թուաբանական բարդ խնդիրները, կը գրէ. «Երկու՝ առաւել երկու, հաւասար է չորս», ապա կ'ըսէ «Ահա այս է միակ եւ էական բանը թուաբանութեան մէջ»: Ինչպէս որ թուաբանական ամենաբարդ բանաձեւերը անօգուտ են առանց անոր հիմնական խարիսխին, նոյնն է պարագան նաեւ կեանքին եւ մեր քրիստոնէական հաւատքին:

Եւ այժմ այս խորհրդաւոր եւ սուրբ պահուն, կ'արժէ վայրկեանի մը համար մը-տածել թէ ի՞նչն է հիմնականը, էականը մե՛ր հաւատքին մէջ: Քրիստոնէական մեր հաւատքը իրականութեան մէջ հիմնուած է երկու ծառերու վրայ, եւ պիտի խնդրէի սա պահուս, որ ձեր միտքերը կենդրոնացնէիք այդ ԵՐԿՈՒ կարեւոր ծառերուն վրայ, որոնք հիմը կը կազմեն Սուրբ Գրքին:

Առաջին ծառը կը գտնուէր Եդեմի Պարտէզին՝ Դրախտին մէջ, Բարիի եւ Չարի Գիտութեան Ծառը, որուն Ադամն ու Եւան արգիլուած էին նոյնիսկ մօտենալ: Ու ճիշդ հոս էր որ կը սկսէին Մարդ-արարծին խնդիրները, երբ ան կը հռչակէր իր անկախութիւնը Աստուծոյ եւ կ'որոշէր բռնել ինքն իր կեանքի ճամբան: Եւ ի՞նչ կ'ըլլար հետեւանքը ասոր, եթէ ոչ հազարաւոր տարիներու վրայ ձգուած անհանդուրժողութիւն եւ պայքարներ, տգիտութիւն, պատերազմներ, աղքատութիւն եւ սով: Եւ ինչո՞ւ այս բոլորը, որովհետեւ Մարդը կ'ուզէր կեանք մը առանց Աստուծոյ, անկախ իր Ստեղծիչէն: Սակայն իրականութեան մէջ Մարդ չէ ստեղծուած աշխարհ կառավարելու, որովհետեւ անոր ներաշխարհին մէջ փճացած եւ սխալ բան մը կայ, որ զինք կը մղէ միայն օգտագործել բնութիւնն ու շահագործել իր եղբայր-մարդը: Միակ ձեւը տիրելու աշխարհին կարելի պիտի ըլլայ միմիայն նախ՝ Հայր Աստուծոյ եւ ապա մեր եղբայր-մարդուն հետ համագործակցաբար, որովհետեւ մարդը ինքնին առանձնացած կղզի մը չէ:

Իսկ անդին, Սուրբ Գիրքը կը յիշէ Երկրող ծառ մը եւս, որ աւելի էական է մարդուն, մանաւանդ քրիստոնեային համար, եւ անբաժան մասն է քրիստոնեային կեանքին, այդ ալ Գողգոթայի վրայ կանգնած այն ծառն էր, որուն փայտով պիտի շինուէր Խաչը եւ որուն վրայ պիտի խաչուէր Քրիստոս: Երկու հազար տարիներ առաջ, այս օրը Գողգոթայի բարձունքին սահմուկեցուցիչ բան մը պատահեցաւ, այդ իսկ ծառէն պատրաստուած Խաչին վրայ: Աստուածորդին կու գար իր կեանքը տալու հոն, որովհետեւ այլեւս ուրիշ ձեւ չկար Մարդուն ցոյց տալու Հայր Աստուծոյ մեծահոգութիւնը, ազատագրելու եւ փրկելու մեղանշական Մարդը, այլեւս ուրիշ ելք չկար Մարդուն եւ իր Ստեղծիչին միջեւ գտնուող կապը, յարաբերութիւնը վերականգնելու:

Ժամանակին, 35 տարեկան Ամերիկացի բժիշկ մը, տէր բացառիկ վկայականներու, եւ մասնագէտ արեւադարձային երկիրներու յատուկ հիւանդութիւններու, կը պատմէ իր բարեկամին թէ ինչպէս օր մը յանկարծ զգացած է թէ Աստուած զինք կը կանչէր միսիոնարական գործի: Ան ձգելով իր ամբողջ ունեցածը իր յղի կնոջ հետ Լիպերիա, Ափրիկէ կ'երթայ քարոզութեան: Հոն հասնելէ ետք, 17 օրեր եւ գիշերներ անոնք անդադար կը քալեն անտառներու մէջ, եւ գիշեր մը երբ նստած կը հանգչին, կինը յանկարծ ամուսնին կ'ըսէ. «Դէմքերնին գծուած մարդիկ կանգնած են ծառերուն ետեւը»: Ամուսինը կը պատասխանէ. «Ոչինչ»: Ապա քիչ մը եւս յառաջանալով կը հաս-

նին գետակի մը եզրին եւ կ'որոշեն հոն հաստատել իրենց միսիոնարական կայանը: Անոնք իրենց իսկ միջոցներով կը շինեն տնակ մը, քիչ մը անդին պզտիկ դարմանատուն մը, ու անոր քով դպրոց մը եւ կողքին եկեղեցի-մատուռ մը, առանց որեւէ արտաքին օգնութեան: Կամաց-կամաց տեղացի հիւանդներ կը սկսին գալ բուժուելու, սակայն ամբողջ երեք տարիներ Կիրակի օրերը ոչ մէկ տեղացի եկեղեցի կու գայ, միայն բժիշկը, իր կինն ու երեք տարեկան զաւակն էին այդ եկեղեցին յաճախողները:

Տխուր օր մը սակայն, բժիշկը յանկարծ կը նկատէ թէ իր զաւակը վարակուած էր արեւագարձային լուրջ հիւանդութենէ մը: Ան իր ամբողջ գիտութիւնն ու փորձառութիւնը կը գործածէ բուժելու իրենց միակ զաւակը, սակայն դժբախտաբար կը կորսնցնէ զայն: Ան ապա կ'երթայ քիչ անդին գտնուող գիւղը եւ տեղւոյն ատաղձագործին սնտուկ-դագաղ մը շինել կու տայ, ու երբ զաւակը մէջը դրած կը փորձէ շալկել, սեւամորթ մը տեսնելով բժշկին կացութիւնը կը հարցնէ թէ ի՞նչ կար սնտուկի մէջ. «Զաւակս» կը պատասխանէ բժիշկը, որուն վրայ ամբողջ երեք տարիներ վերջ առաջին անգամ ըլլալով տեղացի մը կ'օգնէր բժիշկին փոխադրելու սնտուկն ու փորելու անոր զաւակին գերեզմանը: Ու երբ ժամանակը կը հասնի եւ խեղճ բժիշկը կը փորձէ աղօթել, այլեւս չդիմանալով յանկարծ կը փղձկի ու գերեզմանին վրայ իյնալով կը սկսի երեխայի նման հեկեկալ: Անոր մօտ կանգնած սեւամորթը ապշած կը դիտէ, ապա յանկարծ վազելով իրենց գիւղը կը սկսի պոռալ, ըսելով. «Սպիտակ մարդը, սպիտակ մարդը կու լայ ճիշդ մեզի նման»:

Յաջորդ Կիրակի առաւօտ երբ բժիշկը եկեղեցի կը մտնէ, ան աչքերուն չհաւատար. գիւղին բոլոր բնակիչները հոն էին, եւ անկէ ետք ամէն Կիրակի եկեղեցին լեցուն էր առաւօտ եւ երեկոյ: Բժշկին բարեկամը լսելէ ետք այս պատմութիւնը, կ'ըսէ. «Զիս ամենաշատ մտահոգողն ու նեղացնողը այն է, որ դուն զաւակդ պիտի կորսնցնէիր, որպէսզի կարենայիր այդ մարդոց սիրտերը շարժել»: Բժիշկը լո՛ւռ կը նայի բարեկամին, եւ կ'ըսէ. «Նոյնն ալ Աստուած չըրա՞ւ»: Եւ ճիշդ այս էր որ կատարուեցաւ Գողգոթայի բարձունքին հազարաւոր տարիներ առաջ, Հայր Աստուած կու գար Իր Միածին զաւակը զոհելու մեզի՝ մարդկութեան համար:

Այս երեկոյ, սիրելի հաւատացեալներ, եկած ենք հոս յիշատակելու մեր Փրկչին երկրաւոր կեանքի վերջին վայրկեանները: Իբր Հայ-քրիստոնեաներ իրար քով եկած ենք անգամ մը եւս դառնալու վկաները մեր Տիրոջ Երկրորդ Ծառէն պատրաստուած խաչին գամուելուն, բան մը որ միշտ պատմութեան մէջ պիտի մնայ կոտտացող վէրք մը, որովհետեւ մարդկութիւնը ժպրհեցաւ խաչի մահուան դատապարտել Աստուծոյ Զաւակը, Ան՝ որ իր ամբողջ երկրաւոր կեանքի ընթացքին երեք չգիտցաւ մեղքին ինչ ըլլալը, Ան՝ որուն կեանքը եղաւ միայն շարք մը ուրիշներու ծառայութեան եւ զոհաբերութեան: Անոր հոգի շէնցնող եւ միտք կազդուրող քարոզներն ու հրաշքները բռնկեցուն հոգիները Հրէաստանի բնակչութեան: Եւ վերջապէս Ան՝ որ Բեթղեհէմի իր հրաշալի ծննդեան վայրկեանէն մինչեւ Գողգոթա, միշտ քալած էր դէպի խաչ՝ եւ հիմա հասած էր ժամը: Այժմ մենք միացած անցնող դարերու քրիստոնեայ հաւատացեալներուն, երկիւղով եւ սրբութեամբ կը տեսնենք թէ Ան ինչպէս իր կեանքը կու գար գիտակցաբար զոհելու մեզի՝ անարժան մեղաւորներուն համար, եւ տակաւին խաչին վրայ ան պիտի ըսէր. «Հայր, թող դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն»:

Մենք միայն մեր հոգիի աչքերով ահով եւ երկիւղածութեամբ կը դիտենք ու կը լսենք թէ ինչպէս Պիղատոս տեղի տալով Սանհատրինի մեծաւորներու ճնշումներուն, խաչի մահուան դատապարտեց Աստածորդին, եւ որուն մահուան թափօրը պիտի անցնէր Երուսաղէմի փողոցներէն, ուր երկշարք կանգնած էին մարդիկ, որոնցմէ շատեր տակաւին կարճ ժամանակ առաջ բարերարուած էին իրմէ, եւ հիմա կը պոռային. «Ի

խաչ հան զդա»։ Միւս կողմէն սակայն այդ նոյն ամբողջին մէջ կը գտնուէին մի քանի անհատներ, որոնք իսկապէս կրցած էին թափանցել Յիսուսի հոգիի բարութեան եւ ճաշակել անոր քաղցրութիւնը, եւ ճիշդ ատոնց էր, որ Ան Գողգոթայի ճամբուն վրայ պիտի ըսէր. «Ո՛վ Երուսաղէմի դուստրեր, իմ վրաս մի՛ լաք, այլ լացէ՛ք ձեր զաւակներուն վրայ»։ Ու քիչ ետք, յանկարծ Անոր ամենածանր վայրկեանին, Սիմէոն Կիրենացի անունով ոչ-հրեայ մը կը յայտնուի իր մօտ, օգնելու անոր։ Տարօրինակօրէն, երբ մենք օգնութեան կարիքը ունենանք եւ կամ նեղութեան մէջ ըլլանք, միշտ օտարական մըն է, որ յանկարծ կը յայտնուի մեզի օգնելու։

Խաչի եւ մահուան թափօրը քաղաքի նեղ փողոցներէն դուրս գալով կը բարձրանայ Գողգոթա՝ որ սահմանուած էր մահապարտներու։ Ու հոն, այդ բարձունքին վրայ, երկու աւազակներու հետ կը խաչեն աշխարհի առաջին եւ վերջին Անմեղը։ Ահա ա՛յս է մեր՝ Մարդուն մեծագոյն ողբերգութիւնը, Խաչ հանել Աստուծոյ Միակ զաւակը, Ան՝ որ մարդոց հանդէպ ունեցած իր անսահման սիրոյն եւ փրկութեան համար թողուց երկնքի իր հանգիստը եւ իջաւ մեր մէջ, ճաշակելու մեր հետ աշխարհի դառնութիւններն ու մարդուն ապիկարութիւնը, եւ ապա իր յարութեամբ մեզ արժանացնելու երկնային կեանքի։ Ահա իրաւ եւ ամբողջական պատմութիւնը Խաչին եւ անոր իմաստին։

Ոչ ոք գիտէ թէ ճիշդ ի՞նչ պատահեցաւ հոն, Գողգոթայի բարձունքին, սակայն մէկ բան որոշ է, թէ այդ օրուրնէ ասդին մարդկութեան մօտեցումը «Մահ» կոչուող առեղծ-ւածին նկատմամբ ամբողջովին փոխուեցաւ։ Մենք եւս, մէկգի դրած մեր ճղճիմ մըտահոգութիւններն ու տուայտանքները, թող այլեւս բարձրագլուխ քալենք, երբեք չընկճուելու հաստատ որոշումով, ըսելով. «Մահ ո՞ւր է խայթոց քո»։

Ն.Ա.Մ.

ԽՈՏՔ ԵՒ ԽՕՍՔ

Արդար եւ պարկեշտ մարդը ան է՝ որ իր իրաւունքը կը չափէ իր պարտականութեան համեմատ։

Կեանքը վայրկեանի մը պէս կ'անցնի, ան ինքնին բան մը չէ, եւ անոր արժէքը կախում ունի միայն իր գործածութենէն. միայն կատարուած բարի գործն է, որ կը մնայ, եւ արդէն այս է որ կ'արժեւորէ կեանքը։

Խաչը ապրուած Աւետարանն է, եւ Աւետարանը՝ քարոզուած Խաչը։

Ան որ իրմէ ետք բարի ու մաքուր կեանքի մը յիշատակը կը թողու, ան ապագայ սերունդի անսպասելի բարիքի աղբիւր մը կը թողու։

Սէրը նման է ջուրին, եթէ չվազէ՝ կը ճահճանայ։

Անմեղութիւնը՝ անվերապահօրէն սէր տալու եւ ստանալու կարողութիւնն է։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

**THE SEE OF HOLY ETCHMIADZIN AND THE VATICAN:
A CHRONICLE OF THE CONTACTS BETWEEN ARMENIAN CATHOLICOS
AND POPES
(Last Part)**

1549 – Pope Paul III (1534-49) and Julius III (1550-1535) Catholicos Stepannos V Salmastetsi (1545-67). Pope Paul III a Counter Reformation pope, a renaissance pope in the best and worst sense of the word. He convened the Council of Trent in 1545, suspended it in 1549. For the first time in the history of the Armenian Church Catholicos Step'annos V Salmastets'i on the recommendation of princes (*melik's*) in Persian Armenia with a delegation of 27 dignitaries visited Rome in 1548-49 to seek assistance from the Pope to free Eastern Armenia suffering under the rule of Shah Tahmasp (1524-1576) in the hands of the chiefs of the Kizirbash tribes. In contrast to the previous rapprochement attempt this was not in the pursuit of uniting the two churches but securing support for the liberation of Armenia convinced that 'although the authority of the Apostle Peter lies in Rome and makes it supreme' but Venice holds the keys the wisdom of the lords of Venice shall secure 'our salvation and freedom'¹ and firmly of the belief that 'all nations and peoples and languages believing in Christ the one who binds and frees on earth and in heaven happens on the order of the most powerful of the universal Church of Christ'. On arriving in Rome the Catholicos makes surprising declaration of obeying the Pope and placing the Armenian church under the jurisdiction of the Latin church. The problem with this declaration is that it was dependent on the Catholicos returning to Armenia and securing the authority of the overall he was representing. On the question of doctrine the Catholicos had without any doubt in his mind that the Armenian church accepted the formulae of the two natures 'unmixed and confused' «անխառն եւ անշփոթ միացմամբ» and to the demand that the Armenian church should practice the mixing of water in the chalice of the communion, the catholicos had replied that was still a matter of negotiations for later times, since the purpose of his mission was not to explain to the Latin clergy the differences between their two churches but to seek help to liberate Armenia from Persian rule'.² With letters of introduction from Pope Paul III Catholicos Step'anos had audiences with king Charles V of Germany (1519-1558) and Sigismund II Augustus of Poland

¹ Hovhannisyan Ashot, «Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության: Գիրք երկրորդ (A history of Armenian liberation thinking), Erevan, Bk 2, 1959 «-թեպետ հեղինակության առաջնություն ՊեՏՐՈՍԻ Հոռոմ ֆաղաֆն է գերիշխան, սակայն Վենետիկն է բանալի եւ փականք բովանդակ ֆրիստոնություն [եւ] ի զգոնություն տերանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկությունն եւ ազատությունն», pp.26-27, M. Ormanian, Azgapatum, *ibid*..., Vol. II, Bk II, p. 2241, «ամենայն ազգաց եւ ազանց եւ լեզուաց Քրիստոսադատանից կապող եւ արձակող ի յերկինս եւ յերկրի եւ հրամանահան հզոր յընդամուր յեկեղեցիս Քրիստոսի» Դաշանց Թուղթ, էջ. 12). It is most revealing that in the decision to send the Catholicos of All Armenians on a mission to Europe the lay participating Armenian merchants while acknowledging the ecclesiastical power of the Roman papacy also recognised the influence and role of the Armenian merchants in Venice.

² Assemanus Stephannus, Bibliotheca Medicea Laurentinae et Palathinae codecum Mss. Florentiae 1742, «Այնուամենայնիւ շատ եւ ծանրակշիռ կրօնական խնդիրներ կային, որոնց նկատմամբ տարակարծիք էին մենք» '*plura fuerunt et gravia, qua de religione internos disseruimus*' cf. Y. S. Anasian, «Ստեփանոս Սալմաստեցի (Հատուածներ նոր ուսումնասիրությունից) (Step'anos Salmastets'i (Extracts from a new study), *Sion* (1980-81), p. 6, Grigor vrd. Petrovich (Gregorio Petrowicz) «Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի, Կաթողիկոս էջմիածնի (1543-1552) (Step'anos V Salmastetsi Catholicos of Etchmiadzin (1543-1552), Venice, 1964.

(19th May, 1551). In 1551 after visiting the Armenian communities in Poland, Western Ukraine and Crimea, in 1552 he returned to Etchmiadzin. The rumour that the catholicos died in Lvov in 1552 and was buried with Catholic rite in the church yard of the Armenian church in Lvov under a gravestone with falsified inscription was intended to convince the local Armenian community to convert to catholicism³.

1559 – Pope Pius IV (1559-65). Catholicos Mikayel I Sebastatsi (1566-76) in 1562 sends a delegation to Europe consisting of Abgar *dpir*, Sult'anshah T'okhat'etsi son of the printer and priest Abgar T'okhat'etsi. They travelled to Rome and sought audience with Pope Pius IV (1559-1564). Presented the Pope chrism, gold cross and ring with the relic of the Apostle St. Thaddeus. In 1569 Abgar returned to Etchmiadzin and in glowing terms explained to Catholicos Mikayel I Salmastetsi (1545-67) the benefits to be gained by union with the Vatican.⁴

1572 – Pope Pius V (1566-72) 'the great inquisitor' appointed Sultanshah, now a catholic convert with the name Marc Aton *nuncio* representing the Catholicate of Cilicia and Etchmiadzin in the Vatican. He was designated 'Vicar of the Armenians' [«Հովի հայոց»].

1572 – Pope Gregory XIII (1572-85) in 1575 Catholicos of Cilicia Khatchatur Erazhisht (*the musician*) seeks Pope's assistance to save 'the Holy Sion' meaning Armenia, agreeing to a pact of union with Rome.

1583 – Pope Gregory XIII send a delegation to Cilicia to Catholicos Khatchatur seeking validation that Sult'anshah was of royal lineage from Catholicos Tadeos co-adjuator to Catholicos Grigor XII Vagharshapatts'i (1576-1590).

1585 – Sult'anshah, son of Abgar T'okhate'ci in 1584 printed two titles '*Profession dela foi*' [«Դաւանութիւն Ուղղափառութեան Հոռմէական Սբ Եկեղեցոյն»] (1584) and '*Calendrier gregorien*' [«Տօմար Գրիգորեանն Յալիտենական»]. Pope Gregory XIII sent copies of these titles to Catholicos Azaria Jughayetsi (1584-1601) of Sis, suggesting that they should be implemented. In his letter of response dated 10th April 1585 the Catholicos informs the Pope that 'it is inconvenient for us to implement the new calendar before it has been accepted by other nations, for the infidels will interpret our move as being a sign that we have concluded peace with the Franks'.⁵ The Catholicos adds that since he is unable to visit Rome he is instead sending 'Bishop Yovhannes and Deacon Grigor to help in printing the Bible.' We know, Holy Father, that the printing of the Bible will be very costly, but we trust your benevolence, for which you will receive countless blessings from our people and from those among others who wish to study the Armenian language'.⁶

1592 – Pope Clement VIII (1592-1605). Co-adjuator Catholicos Melk'isedek (1590-1627) in 1602 was in correspondence with the Pope on behalf of the Armenian merchants of New Julfa. The evidence for this correspondence is provided by Pope Clement in a letter of 13th September 1602 written to the Spanish king Philipp.

³ 'For the text of the forged Latin inscriptions on the grave stone' see Y.S. Anasian, *op.cit.*, pp.13-16.

⁴ The inscription below the engraving of Abgar and his son Marco Ant[onio] Armeno presenting a copy of their Psalter to the pope reads «Ի թվանիս հայոց ռ.ժ.դ. ամին ես թոխաթցի աբգար դպիրս խնդեցի զայս նոր գիրս. ի հոռմ ի պետոս փափում և երես հրաման շինելու. բարեխաւսութեամբ այս կարտինալացս և այս եպիսկոպոսիս և իմ գրայմիտ սուլտանշայ որդոյս եկեալ ի գեղեցիկ. նաւայհայնկիտ մայրաքաղաքն. որ կոչի վանատիկ. ի թագաւորութեանն Երեմկմոն թունին եւ շինեցաք զայս նոր գիրս և զաս փոքր մեկնիչ սաղմոսացս» See T'eodik, «Տիպ ու տառ» (Fonts and Printing), Constantinople, 1912, p. 41; Vrej Nersessian, *Catalogue of early Armenian books*, *op. cit.*, pp. 10-14.

⁵ In November 1923 the use of the Gregorian Calendar in the Armenian Church was authorised by Catholicos Gevorg V Sourenyants (1911-1930) while the Julian Calendar continues to be in use In Jerusalem.

⁶ Nersessian Vrej, *Catalogue of Early Armenian Books, 1512-1850*, *op. cit.*, pp. 11-12.

1605 – Pope Paul V (1605-21). Catholicos David IV Vagharshapattsi (1590-1629) sent two letters to Pope Paul dated 1605 and 1607, seeking the Pope's intervention in the affairs of the Armenians transported to New Julfa by Shah Abbas (1585-1629). A letter from Catholicos Melk'isedek to Pope Paul V written on the 15th of May, 1610 attributed to the Catholicos is in fact by Zakaria vard. the *nuncio* appointed by the Catholicos and sent to Rome to establish relations with Rome. In response the Pope demanded the removal of the 'two errors' - not to mix water in the communion cup' and to remove from the Trisagion the terms 'was crucified for us'. A third letter dated March 22, 1613 also from the pen of Zakaria explains three miss-understandings regarding the Armenian church (a) Armenians do not mix water, (b) 'was crucified refers only to the second person of the Trinity' and (c) re confirms the rejection of the Council of Chalcedon.

1621 – Pope Paul responds to the 3rd letter of Catholicos Melk'isedek on May 28, 1615. Catholicos's response in 1622 was to Pope Gregory XV (1621-1623).

1622 – Pope Gregory XV (1621-23) founded the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith.

1623 – Pope Urban VIII (1623-44). Catholicos Melk'isedek, presents a 'Letter of Confession on the Armenian doctrine 'expressing faithfulness to the Holy See of Rome'. In response to the Catholicos's 'Profession of Faith', on December 4th, 1626, *SCPF* in their letter of response offer 'pastoral assistance' [«հոգևոր պետքեր զոհասցնել» thus, it is not surprising that the attempts for dialogue failed.

1629 – Pope Urban VIII (1623- 44). When Movses III Tatevatsi became Catholicos (1629-32) catholic authors attribute three Letters of the Catholicos to Pope Urban III the originals of which remain unknown. M. Ormanian doubts their authenticity. It is assumed that in these letters the Catholicos seeks the protection for the Armenians in Poland from the latin proselytism initiated by the catholic priest Nikol T'orosovitch.

1644 – Pope Innocent X (1644-55). Pope Urban had sent a letter to Catholicos Pilipos I Aghbaketsi (1632-55) through Paul Piromalli the response of which reached late to his successor Pope Innocent.

1688 – Pope Innocent XI (1676-1689) Catholicos Azaria of the Caucasian Albanians (Aghvank') converted to Catholicism and sought dispensation from the pope in 1688.

1691 – Pope Innocent XII (1691-1700). Catholicos Nahapet I Edesatsi (1691-1705) revived correspondence with Rome by a letter written on 5th September 1695. Pope Innocent sends his response through Khatchatur Karnetsi (1666-1740) a catholic Armenian with gifts, among them a copy of Galanus Clemens' *Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana*, 1658. The Catholicos granted authority to Khatchatur Karnetsi to preach despite being catholic.

1700 – Pope Clement XI (1700-21) who succeeded Pope Innocent X sent a letter to Catholicos Nahapet I Edesatsi.

1709 – Pope Clement XI (1700-21). Catholicos Agheksandr I Jughayetsi (1706-14) alarmed by the missionary exploits of the Jesuits, wrote a letter dated 25th February 1709, complaining to the Pope that 'the preachers sent by the Vatican should not work among our people but more among those who do not announce the name of Our Lord Jesus Christ'. Instead of enlightening the infidels who do not know the name of Christ 'surround our flock sowing seeds of discord and confusion'.⁷ In 1711 the Jesuits were driven out of New Julfa.⁸

⁷ The letter of the Catholicos to Pope Clement XI was titled "*Letter ...concerning the Regrettable Conduct of Missionaries who, in Blatant Injustice, Create Problems Amongst the Innocent Sheep of the Saintly Church of Armenia*". See M.Ormanian, *Azgapatum*, Beirut, 1960, vol .II, BK.3, pp.2768-71.

⁸ In 1637 the Dominican preacher Paul Piromali was asked «Հայր այսօր ժամանակ որ Տանկաստան եւ

The most notorious event during the Papacy Clement and Louis XIV was the kidnapping and incarceration by catholic fanatics organised by the French Ambassador Charles d'Argental Feriol of Armenian Patriarch of Constantinople Awetik' Evdokiatsi (1704-1711), accused of being a 'heretique, schismatic', whose autobiography written in prison was discovered in 1825 by E. Dulaurier in the Military Archives in Paris. He died in prison on 11th July 1711 and was buried in the Church of Saint -Sulpice. His tomb stone was in tack until 1793 when following the Revolution it disappeared.⁹

1724 – Pope Benedict XIII (1724-30). During the reign of Catholicos Karapet II Oulnetsi (1726-29) a conflict arose between Orthodox Armenians and Catholic Armenians in Constantinople. The Catholicos who by chance happened to be in Constantinople and expressed readiness to mediate between the conflicting factions. The demands presented by the Catholics was the acceptance of the Council of Chalcedon, and the removal of the anathema from the hymn on the Tome of Leo. The Catholics sensing an opportunity to bring the Orthodox Armenians into the fold of the Latin Church, made various demands which were unacceptable and the chance to achieve union was thwarted.

1740 – Pope Benedict XIV (1740-1758). Mxithar Sebastatsi in 1733 printed his Classical Armenian Bible. In its Preface being conscious of anti-Latin accusations declares 'Although I love my people and I toil for their benefit, nevertheless my heart is loyal I believe in the catholicity of the Roman church against which I cannot sin. Similarly in everything I am obedient and loyal to the throne of Rome for which as an example I have Saint Grigorios the Illuminator', In 1740 when Benedict became Pope he sent a copy of his Bible to him.¹⁰ The Pope responded with an Encyclical of blessing in 1742 acknowledging the receipt of the Bible.

1844 – Pope Gregory XVI (1831- 46). Imitating the Armenian Catholics of Ottoman Turkey those in the Russian Empire and the Caucasus teamed up with Russian Catholics and put themselves under the jurisdiction of the Pope, lavishly supported financially by Tsarist Russia. Until the First world War and during the war their Apostolic *nuncio* was Sargis vardapet Ter-Abrahamian.

It is during this period 1919-1921, when Grigor-Petros Aghajanian, Primate of the Armenian Catholics in Tiflis and later Patriarch who in his Circular-Letter calls upon the "errant flock of the Armenian Church" [«Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մոլորեալ զաւակներին» to return to "the luminous faith of their ancestors which is the sacred faith of Rome".¹¹ Alek'sandr Eritseants

Պարսկաստան փախցիր ու ֆարդեցիր արդեօք ո՞րքան մահմետականներ դարձի բերիր, քրիստոնեայ արիր»։ Փիրումալը ի՞նչ պատասխան տայ. «Մահմետականները քրիստոնեայ անե՛լ կասե՛լ աչքերը անկի բանալով. մարդ Աստուծոյ, զի՛ն չե՛ս որ ես մահմետական չդարձայ» [Father for so long you have walked and preached in Turkey and Persia how many Muhamadens did you convert to Christianity?]. Promali replied "To convert a Muhammadan to Christianity means to open his eyes to God, you are not pleased that I didn't become a Muhammadan?" There are few in life whose conscious confession could be so sincere' See Gabriel Archp. Ayvazian, «Նիկոլ եպիսկոպոս եւ Պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի Կաթոլիկութիւն» [Bishop Nikol (Torosovitch) and the history of the conversion to Catholicism of the Armenians in Poland], Vagharshapat, 1877, note on pp. 93-94.

⁹ Patriarch Awetik' Evdokiatsi, b. 1657, Deacon 1675, celebrate priest, 1681, Bishop 1691, Archbishop 1701 Patriarch 1704, imprisoned 1706, died, 1711 at the age of 54. Topin Marius, *L'Homme au Masque de fer*, Paris, 1870, John Noone, *The man behind the iron mask*, St. Martin's Press, 1994, pp. 99-103, 287-88; M. Ormanian, *Azgapatum*, *ibid.*, vol. II, Bk. 3, pp. 2778-88; Hrant Asatur, «Կոստանդնուպոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները» (The Armenians of Constantinople and their patriarchs), Istanbul, 2011, pp. 96-98.

¹⁰ Eritseants Alek'sandr, «Վենետիկի Մխիթարեանք» [The Mkhitarists of Venice], Tiflis, 1883, p. 40-41. «Ընկալա՞մք մեծարու դիւանադարին փրօփակատայի զարժանաւոր ընծայն զկարի հանելին մեզ հայկական Աստուածաշինն, և շնորհ յոյժ ունիմք»։

¹¹ Obituary 'Cardinal Gregory Agagianian. Former director of Catholic mission work', *The Times*, May 18th, 1971.

writing in 1883 with great dismay laments the missionary activities of the Mkhitarists in these terms ‘There was a time when the Mkhitarists had deserving reputation, enjoyed the love and respect of the entire Armenian nation. It was a singular institution with reputation and fame admired by Lord Byron, its reputation extended from Asia Minor to the far corners of India. But following the death of its founder the institution he founded has become an order governed by Jesuit canon laws, whose members were driven out of France judged to be harmful to society as well as religion. And now the expelled Jesuits and the new generation of Mkhitarists hand in hand are invading the Ottoman territories engaged in converting the abandoned, unprotected Armenians’¹² They adorn their churches with the images of St Gregory the Illuminator, St Sahak, - Saint Mesrop, Saint Nerses Shnorhali, and in their prayers of intercession [«Ասացում»] seek their intervention «Բարեխօս ունիս՛ք», and at the same time declare there is no salvation for the soul in the Armenian church. A trio formed of Grigor Petros Aghajanian, Ignatios-Petros-XVI Patanian and Archbishop Sahak Kogian, Primate of the Armenian Catholics in Lebanon were from 1956 actively supportive of the schism between Etchmiadzin and Antilias fuelling the hostility of the Vatican towards the Soviet Union¹³

1846 – Pope Pius IX (1846-78) in 1866 appointed Anthony Hasunian, a graduate of the SCPFS Patriarch of the Armenian Catholics in Constantinople and in 1870 extended his authority over the Catholics in Lebanon assuming the name Petros IX. At the beginning of his career he was a supporter of the Uniates performing the rites of the church in the Armenian language then he left the *Unitores* and adopted Catholicism in all its guises. In his Encyclicals he called himself ‘Catholicos of All Armenians. ‘The Hasunian Party’ taking advantage of the fact that the Armenian Catholicate in Etchmiadzin was outside the Ottoman territory and could not directly intervene to defend its doctrinal position in Constantinople. In 1870 the pope convened the first Vatican Council which approved two dogmatic constitutions: *Dei Filius*, on the relationship of reason and faith, and *Pastor Aeternus*, on the papacy’s juridical primacy and on the infallibility of the papacy’s teaching office. He invited the Armenian Patriarch Poghos T’ak’t’akian to attend the Council, the latter wrote to Catholicos Gevorg IV of Pope Pius’s call and the Catholicos refused permission. While the Abbot of the Mkhitarist Congregation Georgh Hirmiz[ian] (1797-1876) a devout catholic attended the First Vatican Council on 18 July 1870 and was among those who accepted the definition of papal primacy and infallibility. Hiwrmiwz trapped into the Hasunian pro-catholic movement on behalf of the Mkhitarist Congregation in 1853 presented a decree to the pope in which he declares the Armenian national church ‘schismatic and heretical’

¹² «...որ հետզհետե՛ շեղուելով իւր հիմնադրի նախագծից, մօտենում է վախճանին, անհետանալու: Նա մեծ էր նա անուն ունէր, նա ընդհանուր յարգանք էր սէր էր վայելում, երբ որ յօգուտ էր ի պատիւ հայ ազգի էր գործում: Նա այն ժամանակը եզակի էր, նորան հոշակում էր Բայրոնի բնարը, նորա համբաւի առաջ խոնարհում էր հայն թէ Փոքր Ասիայի խորքերում էր թէ հեռաւոր Հնդկաստանում: Իսկ այսօր Մխիթարի հիմնարկութիւնը ներկայանում է իբրեւ «Յիսիւսեան» կանոնադրութեամբ վարուող մի կաթոլիկական կարգ, որի նմանները բշտեցին Ֆրանսիայից իբրեւ վնասակար թէ հասարակութեանը էր թէ նոյն իսկ կրօնին: Եւ ահա բշտած յիսուսեանք էր Մխիթարի նորասերունդ աշակերտները ձեռք ձեռքի տուած դիմում են մահմետական տէրութեան մէջ անտէր անտիրական հայերին որսալու» See *Alek'sandr Eritseants*, «Վենետիկի Մխիթարեանք» *op.cit.*, pp.150-51.

¹³ T'emirian A[lper]*., ‘Վատիկանի խաղցած տխուր դերը, Հայ եկեղեցին զոհ կերթայ անոր էմբրիկներուն» (The sad role of the Vatican and how the Armenian Church became a victim of its intrigues) and «Դաշնակցութիւնը օտար շահերու պաշտպան գործակալութիւն մը» (‘The Dashnak Party is in the service of foreign powers’, See «Վազգէն Ա. Պալկեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1955- 94), Erevan, 2008, pp. 743- 747 [վատերագրեր Հայ եկեղեցու Պատմութեան Գիրք ԺԶ]:

* The author an Armenian Catholic was an agent of the Lebanese Secret Service and was an observer in the negotiations between Ejmiadsin and Antilias.

The articles are signed with the initials Ա.Թ.Հ. ա Ք.Հ.Արմատեան Թ[եմիր], Arabic for «արմաւ» (dates) in the root of his surname Արմաւ[եան]:

[«հերձուածող» and «հերեւիկոս»]. The definition put great strain on the ecumenical relations with other Christian churches and resulted in considerable number of Papal clergy among them M. Ormanian (future Patriarch of Constantinople), M. Izmirlian (future Catholicos of All Armenians), Archbishops Gabriel Ayvazian, Khoren Galfayan and Sargis T'eodorian to leave the church of Rome and return to the communion of their national churches 1879.¹⁴

1878 – Pope Leo XIII (1878-1903). A century had passed when to quell the internal conflict within the Catholic community in his Encyclical to Patriarch Azarian dated July 25th 1888 he invited the whole Armenian nation 'back into the fold of the catholic Church'. On this occasion Catholicos Makar I Ter-Petrosian Teghouttsi (1885-91) published a General Epistle [«Թուղթ Ընդհանրական»],¹⁵ in which he reiterates the Orthodoxy and independence of the Armenian church and condemns the Papacy's eternal desire to dominate Christendom.

1883 – Pope Leo XIII (1878-1903). Assigned the Church of St. Nicholas Tolentine, with the adjoining Monastery, in Rome for perpetuity under the jurisdiction of the Armenian catholics, as headquarters for Armenian students, there to live, and conduct services in their own language.

1925 – Pope Pius XI (1922-39). Ruled in an autocratic way. He elevated to the status of doctor of the church Robert Bellarmine (d. 1621) his hero, who in his catechism to the question "who is a Christian" replies "One who obeys the pope and the pastor appointed by him". He both opposed Communism and Nazism in a speech he delivered in December 1925. His anti-Soviet stance was the reason why the Mkhitarists halted their missionary work and departed from Soviet Armenia.

On 23rd April 1944 on the occasion of the celebration of the 15th centenary of the death of St. Cyril, Patriarch of Alexandria issued an Encyclical Letter called *Orientalis Ecclesiae Decus* 'Appeals to the Monophysites - Our separated sons in the East' to examine St. Cyril's writings with unprejudicial mind and study carefully, may see the path of truth lying open before them and, through the inspiration and help of God, feel themselves called *back to the bosom of the Catholic Church*.¹⁶

1939 – Pope Pius XII (1939-58). Pope during the Second World War, he was a firm opponent of communism in the post war. He with American - Vatican axis had in mind to bring the entire Near East and Jerusalem under the hegemony of the Vatican. The Armenian Catholic Patriarch Grigor Aghajanian actively participated in the plan to 'free Etchmiadzin from the Bolshevik servitude' [«Էջմիածնի ազատագրումը Բոլշևիկեան գերութիւնից»]. This is a citation from a letter marked Urgent by Catholicos Georg VI to Vice President of the USSR Marshal K.I. Voroshilov dated Holy Etchmiadzin, 1948.¹⁷

The last occasion when Holy Chrism (*miworn*) was blessed in Etchmiadzin was in 1926.

¹⁴ Ford John T., 'Infallibility' in Encyclopedia of Catholicism, (ed.) Richard P. Macbrien, Harper Collins, 1995, pp. 664-65; Vrej Nersessian, 'Review Article: The Armenian Apostolic Orthodox Church and the vision of the "Fratres Unitores" or Unifying Friars among Armenians', *Sion* nos. 8-12 (2019), p. 206; Charles A. Frazee, 'The formation of the Armenian Catholic community in the Ottoman Empire', *ECR*, Vol. VII, no. 2 (1972), pp. 149-163, A. Eretseants, *The Mkhitarists of Venice, op. cit.*, pp.71-72.

¹⁵ Թուղթ Ընդհանրական S. S. Մակարայ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց առ համօրէն դասս եկեղեցականաց եւ ժողովրդականաց հայոց, Վաղարշապատ, 1888 - ՌՅԼԸ:

¹⁶ Encyclical Letter (*Orientalis Ecclesiae Decus*) of His Holiness Pius XII by Divine Providence Pope... on Saint Cyril, Patriarch of Alexandria in celebration of the fifteenth centenary of his holy death, Catholic Truth Society, London, 1946, p. 22.

¹⁷ Behbudyan Sandro, Գեորգ Զ. Զորէշեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Bk. VI, Erevan, 1999, pp. 481 & 804 [«Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան (1938-55)»]:

On special occasions the Catholicos of Cilicia has also had the authority to bless Holy Chrism provided it was distributed only to dioceses under its jurisdiction. The last time Holy Chrism was blessed in Cilicia was in 1948 which was a pretext for some primates to request Catholicos Georg VI to permit the Cilician Catholicate to bless Holy Chrism in recognition of the uncertain times. Georg VI refused that plea for it would mean all the communities in the diaspora would obtain their chrism from Cilicia, and that would break the final link that tied the diaspora with Etchmiadzin with the far-reaching consequences both internally and externally. By this single move the entire diaspora would fall under the jurisdiction of the See of Cilicia, an objective which the Soviets would have exploited and the political parties hostile to Etchmiadzin would welcome.¹⁸ In 1949-50 the Mayor of Constantinople suspended the National Constitution in a bid to formulate a new constitution regarding the election of the Patriarch, but Catholicos Georg VI intervened and stopped the misfeasance.

1958 – Pope John XXIII (1958-1963) called the Second Vatican Council (1962-65). His successor Pope Paul VI (1963-1978) two weeks after his enthronement on July 16th 1963 wrote an official letter of invitation to Catholicos Vazgen I to send two observers to the Council representing the Mother See. In its Supreme Spiritual Council held on 2nd September 1963, selected Bishop Park'ev Gevorgian pastor of the Armenian community in Moscow and member of the Spiritual Council Mr. Grigor Pek'mezian to attend the council. In the 1966 session they were joined by Bishop Garegin Sarkissian, later to become Catholicos Garegin II of Cilicia and in 1995 Catholicos of All Armenians.

The Second Vatican Council represented an epoch-making and irrevocable turning point. It tacitly accepted that the Roman system of government was rejected once and for all by the Orthodox churches of the East as by the churches of the Reformation, but that they would probably have few objections to a really ecumenical papacy¹⁹

1970 – Pope Paul VI (1963-78), Catholicos Vazgen I Palchian (1955-1994). After prolonged negotiations between Holy Etchmiadzin and the Vatican, the Catholicos paid an official visit to Pope Paul VI May, 8-12th 1970. Among his delegation were the two Armenian Patriarchs of Jerusalem and Constantinople and several Primates. During the service Holy Kiss and brotherly love' the Pope presented his ring to the catholicos. On this occasion the Pope presented Catholicos Vazgen I the relic of St Bartholomew, the first missionary to Armenia placed in an ornate *ostensorium* 'Radiance' («ճաճանշ») shaped in the form of a cross.

1978 – When Cardinal Karol Jozef Wojtyla as elected Pope John Paul II, His Holiness Vazgen welcomed the election of the new pope with the wish 'It may be that in the person of the new pope we have the means to bring about the reconciliation between East and West'. During his visit to Turkey in 1979 Pope John Paul visited the Armenian Patriarchate in Constantinople.

1992 – On June 7, 1992 Patriarch John Peter Kasparian of the Armenian Catholics published a document called "Return to Armenia" in which he questions the legitimacy of the Holy Apostolic Orthodox Church of Armenia, regarding it heretical and declaring '*Armenia as a boundless uncultivated field*' or a "*limitless virgin field*" for evangelisation'. This was an aggressive motion against one of the five most ancient Sees of the early church in violation of the spirit of Ecumenism. On Monday, 26th October, 1992 a delegation of Armenian bishops, conveyed to Pope John Paul II the concerns of His Holiness Vazgen I. What made the action of the Armenian Patriarch astonishing was the fact that, Catholicos Vazgen I in ecumenical spirit, had invit-

¹⁸ Behbudyan Sandro, *ibid.*, p.805.

¹⁹ Kung Hans, *The Catholic Church A short history*, *ibid.*, 2003, p. 186.

ed the Mkhitarist Fathers of Venice to send priests to tend to the spiritual needs of the Armenian ‘Uniates’ living in the Republic of Armenia.

1996-1999 – Pope John Paul II (1978-2005) Catholicos Garegin I Sargisian (1995-99).

On December 13, 1996, His Holiness Garegin I Catholicos of All Armenians, signed a Joint Declaration in Rome with Pope John Paul II for the sake of the unity of the whole church. While the Declaration was well received in some quarters, it was criticised for one of its statements declared that the two natures were unified ‘*in the person of the Only Son*’, rather ‘*in the Person of Christ*’. The Declaration was unacceptable for the high-handed manner by which it was imposed without conciliar validation and the need to respect the ancient practice of collegiality with the bishops in matters of doctrine²⁰. The decision of whether the Armenian Church was right or wrong in the course of all these centuries cannot be made by a single bishop even if he is the first among equals²¹. The authority of the Armenian Church does not rest in the hands of the Catholicos nor in the hand of the Armenian hierarchy but only and exclusively within the totality of its members, with all the faithful including the clergy. In the opinion of Ormanian ‘It is unacceptable for the catholicos and the synod to compose such a decree in which the opinion is expressed that the Armenian church accepts the Council of Chalcedon and the following three councils after Chalcedon’.²²

Catholicos Garegin I, in June 1999 saw the Pope on the occasion of opening the exhibition ‘*Roma – Armenia*’ held in Grand Sistine Chapel (25th March-16th July) dedicated to the 1700th anniversary of the conversion of Armenia to Christianity.

Catholicos Garegin I had an impressive gift for self-publicity, symbolic gestures, ambitious and haughty and despite countless speeches and expensive visits to the diaspora, no progress was made in healing the schism between Etchmiadzin and Antelias for which he was both instrumental creating and was installed to undo. During the reign of Pope John Paul II the real understanding with the Eastern Churches, was to be blocked; and dialogue replaced with one-sided teachings and decrees. Looked at more closely, his re-evangelization has meant re-Catholicisation and his wordy ecumenisms has under the surface been aimed at a return to the Catholic Church. If John XXII was the most significant pope of the twentieth century, John Paul II is the most contradictory.

2000 – Pope John Paul II. Catholicos Garegin II visited the Vatican between October 8-11th, 2000 and signed a joint document in which both the pontiffs agreed to define the Turkish atrocities against the Armenians in 1915 as ‘Genocide’.

2001 – Pope John Paul to mark the 1700th anniversary of the conversion of Armenia to Christianity made return visit to Holy Etchmiadzin. The joint declaration expressed mutual recognition of the common Christian faith and sacramental life of the two Churches and the Christological accords signed by Garegin I and John Paul. The Pope was invited, in a histor-

²⁰ Nersessian Vrej, ‘Beware of Faulty Wiring’, *The Armenian Reporter INT’L*, February 22, 1997, Harut’yun sark. Ter–Asatryan, «Քրիստոսաբանական տարաձայնությունների հաշտեցման ուղիները Գարեգին Ա.-ի էկումենիկ հայեացքներում» [The paths of reconciliation on matters of Christology from the ecumenical perspective of Catholicos Garegin I], *Etchmiadzin* 2 (2018), pp.49-70.

²¹ Nersoyan Hagop, *The Christology of the Armenian Orthodox Church*, (Comments on ‘The Joint Vatican Declaration’), 2nd ed. Jerusalem, 2001, p.25.

²² «Կաթոլիկոսի եւ սինոդին ներքին չէր այնպիսի գիր մը տալ, որով Հայերուն կը վերագրուի Քաղկեդոնի եւ անոր յաջորդած երեք ժողովներու ընդունած ըլլալ»։ See M. Ormanian, *Azgapatum op.cit.*, Vol III, Bk 2, p. 3753. This was the author’s verdict on a Tract on the Doctrine of the Armenian Church submitted to Tsar Nicholas I by Catholicos Hovhannes VIII Karbetsi in 1841.

ically un-paralleled gesture, to celebrate the Latin Catholic Eucharistic Liturgy together with the Armenian Catholic Clergy of Armenia, at the altar in the grounds of the Cathedral of Holy Etchmiadzin.

2015 – Pope Francis (13th March, 2013 - to the present) On 12 April, 2015 Pope Francis officially declared St Grigor Narekatsi (from Narek Monastery, b. 951-d.1003) ‘*doctor universalis*’ of the Church, following a pronouncement he had made on 21 February, 2001. The recognition coincided with the marking of the 100th anniversary of the Armenian Genocide.²³

2016 – Pope Francis made an official visit to Armenia between 24-26th, 2016.

Conclusion

The definition of church-state relations changed drastically during the papacy of Pope Gregory VII (1073-85) with the rise of the Cluniac monasticism in increasing as well as the spiritual power of the papacy he transformed the church itself into a legal institution with monarchical form of government. The title ‘vicar of Christ’ gradually fell out of favour, and was replaced by ‘Vicar of Saint Peter’ which suggested a higher authority and more extensive field of activity, both developments that were potentially difficult for east-west relations.²⁴

The Armenians have never forgotten that theirs was the first sovereign State to accept the Christian faith, which has also become their national identity, with an alphabet of their own and written literature, they were never Hellenised. Rejecting the Council of Chalcedon lived in proud isolation and resisting courageously the pressure of Persian Zoroastrianism, and then of Islam steadfast to their Church and their national culture, and neither the Muslim religion nor the Arabic language gained a footing in their land. The Bagratuni Kingdom fell in 1064, they created the Little or Lesser Armenia in Cilicia. For the first time in their history they found themselves caught up in the full stream of international politics. Franks and Armenians fought side-by side against the Arabs. In 1080, the Armenian Catholicos Grigor II Vgayer appealed to Pope Gregory VII (twenty years before the latter was contemplating an expedition against them to rescue eastern Christendom) to secure his interest for military aid to drive the Arabs out of Armenia territories.

The relations between the Armenian and Latin Church intensified. While the court remained loyal to the papal-Western alliance and marriages into French princely houses strengthened the ties with Latin Christendom, the Armenians back in the homeland did not favour closer relations with Rome, and were unwilling to fulfil the conditions which the papacy constantly demanded whenever the question of union was discussed and eventually engineered the transfer of the Catholicate to Holy Etchmiadzin in 1441 following the demise of the Kingdom of Cilicia in 1375. The most tangible evidence of this is the fabrication of the document called *Dashants T'ught* (Lettera dell' Amicitia).²⁵ These events clearly awakened western faith in Armenia. The

²³ Vrej Nersessian, Grigor Narekatsi, ‘Mystic and Poet: Th Soul’s search for immediacy with God’, *One in Christ* vol. 51 (2017), no. 1, pp. 81-117.

²⁴ Meyendorff John, *Catholicity and the Church*, New York, 1983, p. 132. Anna Comnena attacking the universalist idea of the papacy promoted by Pope Gregor VII proclaims ‘When the empire was transferred from Rome to our country, to our imperial city, so was also the Senate, and the entire government, and the order of the priestly thrones. The emperors of old granted privileges to the throne of Constantinople. And, in particular, the council of Chalcedon gave to the bishop of Constantinople the first place and submitted to him all the dioceses of the world’ (*Alexiad*, I, 13, 4).

²⁵ In this document the Roman empire is described as. «Տիեզերատարած եւ աշխարհաճաւալ խորխտ եւ անխոնարհելի իշխանութիւն» while the Pope of Rome is «Աթոռակալ գլխաւորաց առաքելոցս Պետրոսի եւ Պօղոսի, որ երկնաւոր եւ երկրաւոր բանալեօքս ունի իշխանութիւն յԱրեւմտից մինչեւ յԱրեւելս ի վերայ ամենայն ազգաց եւ ազանց եւ լեզուաց քրիստոսադասանից, կապօղ եւ արձակօղ ի յերկինս եւ յերկրի եւ հրամանաւան հզոր

German Dominican Burchard, who had travelled in the East around 1308, and wrote his *Directorium ad passagiū faciendū in Terram Sanctam* in 1330, advised the West to put no trust in the Armenians, for ‘heresy was deeply rooted in their souls’.²⁶ The chronicle of the contacts between the Vatican and Holy Etchmiadzin provide irrefutable evidence.

1. The politicians and clergymen of the Cilician period resurrected the names of Emperor Constantine I and Pope Sylvester - the figures of highest authority linked with King Trdat and St. Gregory the Illuminator (Appendix in manuscripts of Agatangeghos) to secure for the Armenian Catholicosate the status identical to the Latin Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria.²⁷

2. In return the Catholic Church demanded from the Armenian Church to recognise the Primacy of the Pope and acceptance of the ecclesiastical authority of Rome.

3. The Pope gave dispensation for mixed marriages between the royal houses of Armenia and Cyprus.

Modern historical research has proved that the popes claim to primacy is based on explicit False Decretals. The highly influential forgery that granted primacy to Pope Silvester over the churches of Antioch, Alexandria, Constantinople, Jerusalem was extended to include the See of Holy Etchmiadzin in the 13th century according to a forged document called *Dashants T’ught’* [Դաշանց Թուղթ] [Letter of Concord]. It is fair to also mention that in Imperial Byzantium those Armenians whose first allegiance was to Byzantium were considered outsiders ‘they are Armenians only in language and script, but in everything else altogether in agreement with the Greeks and their writings as can be seen at present from the realm of the Romans to Greece’.²⁸

The definition of the Infallibility of the Pope was formulated in *Pastor Aeternus* of the

յընդհանուր յեկեղեցիս Քրիստոսի» (Head of the Apostles Peter and Paul, who holds the keys of heaven and earth and has authority from the west to the east over all nations and peoples and all languages that confess Christ, binder and absolver on earth and heaven’) see Karapet vard.Shahnazareants, «Դաշանց թղթի քննութիւնն ու ներումը» (A study of ‘The Letter of Concord’ and its rejection), Paris, 1862, p. 12. Peter Halfter, *Das Papsttum und die armenier im Fruhen und Hohen Mittelalter...kirchenunion im Jahre 1198*, Wien, 1996

²⁶ Quoted by Saunders J. J., *Aspects of the Crusades*, Canterbury, 1968, p. 62. in chapter V. The Armenian Ally, pp.52-65.

²⁷ ‘Armenian Church leaders reiterated this legend once again in the sixteenth century consciously and deliberately, believing that the Roman Church would assist them in achieving their national aspiration of setting up a printing press in Rome to print an Armenian Bible’. See Vrej Nersessian, *Catalogue of Early Armenian Books 1512-1850*, The British Library, 1980, pp. 10- 12. The support was denied and the first Classical Armenian Bible was printed in ‘heretical’ Amsterdam in 1666 [Bl. Or. 70. bb. 2).

²⁸ Garsoian Nina, G. ‘The problem of Armenian integration into the Byzantine Empire’ in *Studies on the internal Diaspora of the Byzantine Empire* (eds.) Helene Ahrweiler and Angeliki E. Laiou, Washington D. C., 1998, p. 104-06. In the Cilician period differentiation was drawn between race and doctrine. The most explicit expression of this is the comment of Catholicos Nerses Shnorhal about King Levon I «որ էր հայ ըստ ազգի եւ հաւատոյ» (was of the Armenian race and faith). Similar to this is the declaration of Prince Smbat Orbelian «Հաւատով քրիստոնէայ եմ եւ ազգաւ հայ» (‘I am Christian by faith and Armenian by race’). The historian Matthew of Edessa acknowledging that Philaretos *doux* of Antioch and T’at’ul of Marash were Chalcedonian by confession but despite that they are «ազգաւ հայ են» (‘Armenian by race’) adding that Philaretos’s «Վարքն եւ կրօնքն զՀռոմոնցն ունիւր, եւ հայրենեօքն եւ մարենեօքն Հայ էր» (‘His habits and religion were according to the Romans, but was Armenian by race and motherland’). Finally most revealing is the comment of one of the executioners to Prince Toros I «Դու հայ մարդ ես, եւ մենք Հռոմի իշխանք, զի՞նչ կամիս պատասխանի տա զՀռոմոնց թագաւորին» to which Prince T’oros responds «Ո՞վ էիք դուք. որ զայր հօգոր եւ օծեալ թափաւոր Հայոց սպանանէիք, եւ կամ զի՞նչ պատասխանի ետուք ազգին Հայոց» (‘you are an Armenian and we are Roman princes’ what response do you have for the Roman king’ to which T’oros replies ‘Who were you, when you murdered the courageous and anointed king of the Armenians, or what response do you have to the Armenian nation’. See L. Ter Petrosyan «Խաչակիրները եւ Հայերը» (The Crusaders and the Armenians), Erevan, 2007, vol. II, pp. 30-32.; V. A. Arutyunova-Fidanyan ‘The ethno-confessional self-awareness of Armenian Chalcedonians’, *REA*, n. s. 21 (1988-89), pp. 531-58.

First Vatican Council (1869-1870). The primacy of Peter is based by the Council on two of the Petrine texts: Matt. xvi. 16-19 and John xxi, 15-17; the third, Luke xxii. 32, is taken as dealing not with jurisdiction but with infallibility. The perpetuation of a primacy accorded to Peter cannot be sustained. For, in the earliest episcopal lists of Roman church and the Canon of the Mass, Linus was by the appointment of Peter and Paul the first bishop of Rome. Peter was never bishop of Rome. He had no successors in that see. And no bishop of Rome succeeded to his prerogatives.²⁹ According to the Council of Trent (1545-1563) and Vatican I (1828), the bishops are the successors of the apostles and thus also agents of the infallibility assured to the ecclesiastical teaching office. The Church itself is alone infallible as the mystical presence of Christ on earth. The only infallible entity is the Church itself.

The doctrine of the double procession of the Holy Spirit, that is, the idea that the Holy Spirit proceeds from the Father and the Son (Lat. a *patre filioque*). The council in Lyons (1274) and again in Florence (1439) sought to impose acceptance on the Eastern Churches failed, and it remains a barrier to the profession of a common Christian faith. Pope Paul VI (d. 1978) meeting with Orthodox referred to the meeting at Lyons as a “Western synod” rather than as an ecumenical council.

The betrayal of the faith the Armenian Catholicos Grigor II Vkeyaser had placed on Pope Gregory VII never materialised, despite the role the Armenian Kingdom played in the political and cultural sphere. J. J. Saunders in his short essay ‘*The Armenian Ally*’ has this epitaph for Little Armenia

‘Thus Little Armenia disappeared from history, and has been almost completely forgotten. Yet its role was not a negligible one, either in the political or in the cultural sphere. For three hundred years, as long a time as separates us from the England of Charles II, it upheld the Christian faith in the old homeland of St Paul against the assaults of Seljuks from the north and the Mamluks from the south’.³⁰

Ամփոփում

451 թ. Քաղքեղոնի ժողովը պատճառ դարձաւ առաքելական եկեղեցու բաժանումին: Հայ եկեղեցին [Ասորի, Ղպտի, Հապէշ եւ Մալաբար] եկեղեցիների հետ մերժեց Քաղքեղոնի եւ Լեւոն Պապի «Տօմարի» Քրիստոսաբանական բանաձեւումները ո՛չ թէ որպէս արդիւնք «Թիւրիմացութեան» կամ «համառութեան», այլ «հաստատամտութեան»։ «Քաղքեղոն ոչ գիտեմ, և ոչ զԼեւոն ճանանչեմ: Զօրէնս նորա ոչ գիտեմ, և դատող մեղաց նորա ոչ լինիմ» ի վկայութենէ այլոց»: Հայ եկեղեցու պատմութիւնն անհնարին է տարանջատել իր ազգի պատմութիւնից: Կաթողիկ պատմաբան Ադրիան Ֆորտեսքիւն Արեւելեան եկեղեցիներին նուիրած իր պատմութեան մէջ գրում է. «Երբ մի Ղպտի կամ Հայ մի ուրիշ եկեղեցու անդամ է դառնում, Ղպտին այլեւս Ղպտի չի համարում, ոչ էլ Հայը՝ Հայ» (Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, London, 1913, p. 447):

Բիւզանդիան իրեն համարում էր Հռոմէական կայսրութեան իրաւյաջորդը եւ կայսրը՝ «Երկնաւորին յերկրի անուանակիր եւ աթոռակալ»: Իսկ Կաթողիկ եկեղեցին, իրականացնելով Կլունիական [Cluniacs] վանականութեան առաքելութիւն՝ բարձրաց-

²⁹ B. J. Kidd, *The Roman Primacy to A. D. 461*, SPCK, London, 1936, p. 154-155, D. Stone, in his *The Christian Church, maintains that 'St Cyril considered that the Petrine text were not allusion to any special position among the Apostles, but as a renewal of St. Peter's office as an Apostle, as a mark that his sin in denying our Lord had been forgiven', The Church Quarterly Review (January, 1897), p. 201.*

³⁰ Saunders J., *Aspects of the Crusades*, *ibid*, p. 63.

նելու Կաթողիկ եկեղեցու հեղինակութիւնը 1073 թ., Լատերանի ժողովում իր թողարկած «Լնդհանրական Կոնգակով», Հռոմի Պապին հռչակեց «աթոռակալ գլխաւորը Առաքելոց Պետրոսի եւ Պօղոսի»։ Ռուս պատմաբան Ֆ. Ուսպենսկին երկու այս միտումները բնութագրում է «կայսերա-պապական» եւ «պապա-կայսերական»։ Այս երկու միտումներն էլ առկայ են «Դաշանց Թուղթ» եւ 'Narratio de rebus Armeniae' կեղծուած վաւերագրերում՝ ստեղծուած լատինամիտ եւ քաղկեդոնամիտ կողմնակիցների կողմից որպէս «եկեղեցական միութիւնը հիմնաւորող միջոցներից մէկը» (Ա. Յովհաննիսեան, «Դրրւագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան», հ. Ա, Երեւան, 1957 թ., էջ. 74)։

Եկեղեցիների միարարական բանակցութիւնների ամենայագեցուած շրջանն ընկնում է ԺԱ-ԺԴ դարերի միջեւ։

Կիլիկեան շրջանի հայ-լատինական միջ-եկեղեցական յարաբերութիւններն սկըսում է Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոսի (1066-1105) եւ Հռոմի Գրիգորիոս է. Պապի (1073-1085) գահակալութեան օրօք (1080 թ.) եւ շարունակում մինչեւ Կիլիկեան թագաւորութեան անկումը։ Մեսրոպ Ա. Արտազեցու (1359-1372) եւ Կոստանդին Գ. Թագաւորի (1344-63) օրօք ժողով է գումարւում՝ միաբանողների ագրեսիւ գործունէութիւնը կասեցնելու եւ արեւելեան հայրերի համագործակցութիւնը շահելու պատրուակով եւ դրանով ընդմիջտ կասեցնելու միարարական շարժման ոտնձգութիւնները։ Պայքարն աւարտւում է Կիլիկեան թագաւորութեան անկումով 1375 թ. եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան վերադարձով Սուրբ էջմիածին 1441 թ.։ Աթոռի փոխադրութիւնից յետոյ, Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցին (1541-1566) առաջին (ոչ թէ Վազգէն Ա-ը) կաթողիկոսն է եղել, որ այցելել է Հռոմ եւ անձամբ տեսակցել Պօղոս Գ. (1534-1549) եւ Յուլիոս Գ. (1550-1553)՝ համոզուած լինելով որ պապերը «ամենայն ազգաց եւ ազանց եւ լեզուաց քրիստոսադաւանից, կապօղ եւ արծակօղ ի յերկինս եւ յերկրի եւ հրամանահան հզօր ընդհանուր յեկեղեցիս Քրիստոսի» (Դաշանց Թուղթ, էջ. 12)։

Խաչակրաց արշաւանքները մարդկութեան անցեալի պատմութեան ամենամեծ արկածախնդրութիւններից մէկն է համարւում, որը «ոչ մի նպաստ չբերեց արեւելեան, արեւմտեան եկեղեցիների մերձեցմանը, այլ ընդհակառակը՝ վնասեց եկեղեցիների միութեան ջանքերը» (Adrian Fortescue, The Orthodox Eastern Church, 1907, p. 228)։ Կաթողիկ եկեղեցին հայ եկեղեցու եւ Կիլիկեան պետութեան համագործակցութիւնը ապահովելու համար, զանազան պարգեւներ եւ պատուոյ նշաններ շնորհեց հայոց կաթողիկոսին՝ տալով նրան «Պապ Արեւելից» տիտղոսը եւ միաժամանակ տքնում էր դաւանափոխութեամբ հայ եկեղեցին միացնել կաթողիկոսութեան։

Արեւելեան հայրերի համառ պայքարի բարձրագոյն նշանակէտն էր պահպանել հայ եկեղեցու ինքնութիւնը եւ անկախութիւնը՝ ունենալով այս նշանաբանը. «յայտ առնելով՝ զի թէպէտ եւ աթոռս տարագրեցաւ ըստ մեղաց մերոց՝ ի մէջ այլասեռից, եւ աշխարհ մեր յանօրինաց ի ստրկութիւն մատնեցաւ, սակայն հիմն հաստատութեան մեր նոքա են, եւ գլխոյն անհնար է առանց անդամացն՝ գործոյ իրիք կատարումն առնել» (Ներսէս Շնորհալի, «Թուղթ Լնդհանրական», 1825, էջ. 99)։

Այս յօդուածում հեղինակը ժամանակագրական կարգով տալիս է դարերի ընթացքում տեղի ունեցած յայտնի իրադարձութիւնների պատմութիւնը՝ երկու եկեղեցիների միջեւ միութիւնը վերականգնելու ջանքերին, իսկ իր մրցակիցը՝ կաթողիկ եկեղեցին, ի դին մերձեցման, պահանջում է հայ եկեղեցու լատինականացումը։

Abbreviations

BS – Byzantinoslavica
 CUP – Cambridge University Press
 ECR – Eastern Churches Review
 HHT – Hask Hayagitakan Taregirk'
 JECS- Journal of Eastern Christian Studies
 ODB -Oxford Dictionary of Byzantium
 ODCC – Oxford Dictionary of the Christian Church, 3rd ed.
 REB- Revue Etudes Byzantines
 RHC – Recueil des historiens des croisades
 SCPF – Sacra Congregation de Propaganda Fide
 SVTQ- Saint Vladimir's Theological Quarterly

REV.D. DR. NERSESS NERSESSIAN

ԽՈՏՔ ԵՒ ԽՕՍՔ

Մաքուր սիրտը կրնայ որեւէ բան իրագործել: Եթէ հարց տաք թէ ի՞նչ կ'ընէ տիեզերքը, քաջ գիտցէ՛ք որ ան լուռ կ'ունկնդրէ մեր մէն մի ցանկութեան:

Սէրը ամէն տեղ ներկայ է, սակայն կարգ մը անհատներու մօտ ան պատնէշուած է վախի պատճառով:

Եթէ կը քննադատես եւ յանցանքը միշտ կը բեռցնես ուրիշներուն վրայ, կը նշանակէ թէ դուն կը խուսափիս անձիդ հետ առնչուած իրականութենէ մը:

Մարդ միշտ պարտի պարապուծին մը, միջոց մը ստեղծել իր սրտին մէջ, որպէսզի սէրը գայ ու լեցնէ զայն:

Միակ ուժեղը՝ մարդն է, որ կրնայ սէրը ճանչնալ. միայն սէրն է որ կրնայ գեղեցկութիւնը պահել, եւ միայն գեղեցիկն է որ կրնայ արուեստ ծնիլ:

Մենք է որ արգելքներ ու պատնէշներ կը դնենք մեր սիրոյ ճամբուն վրայ անսէր ըլլալու համար:

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԵՒԱՆԻ ԵՒ ՆՐԱ ՄԵՐՁԱԿԱՅՔԻ ԳՐԶՈՋԱԽՆԵՐՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾ ԳՐԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Մուտք

Երեւանի եւ երեւանամերձ բնակավայրերի պատմութեան, դրանց հոգեւոր-մշակութային կեանքի, առանձին դէպքերում նաեւ կենցաղին առնչուող տարբեր հարցերի ուսումնասիրութեան կարեւոր սկզբնաղբիւրներից են այստեղ ստեղծուած կամ պահւած ձեռագիր մատեանները, որոնց յիշատակարաններն իրենց արժանահաւատ տեղեկութիւններով յաճախ են եղել հետազօտողների ուշադրութեան կենտրոնում: Միւս կողմից՝ ձեռագրական պատկառելի ժառանգութեան առկայութիւնն ինքնին վկայում է, որ ինչպէս Երեւանում, այնպէս էլ նրա մերձակայքում դեռեւս միջնադարից գործել են տարբեր գրչօջախներ, որոնցում իրենց ձեռագրաստեղծ գործունէութիւնն են ծաւալել տասնեակ գրիչներ:

Երեւանի եւ նրա մերձակայքի ձեռագրական ժառանգութեանն առաջին անդրադարձողներից է եղել պատմաբան եւ հմուտ ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոսեանը: 1972 թ. Երեւանի 2750-ամեակի առիթով պատրաստած իր զեկուցում-յօդուածով նա առաջին անգամ յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել տեղի գրչութեան կենտրոններին եւ հարկւրամեակներ ի վեր դրանցում ձեռագրաստեղծ գործունէութիւնն ծաւալած անձանց¹:

Որպէս կարեւոր եւ արժանահաւատ սկզբնաղբիւրներ՝ տարբեր ժամանակներում երեւանեան գրիչների թողած ուշագրաւ յիշատակարաններից մէջբերումները յաճախ են տեղ գտել նաեւ Երեւանի պատմութեան քաջագիտակ Թադեոս Յակոբեանի հեղինակած «Երեւանի պատմութիւնը» քառահատորեակի էջերում², որով միաժամանակ ընդգծուել է հայոց ապագայ մայրաքաղաքի միջնադարեան հոգեւոր-մշակութային կեանքում ձեռագրակերտման աւանդոյթների շարունակական գոյութիւնը: «Հին Երեւանը» խորագրով իր արժէքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ առանձին գրիչների մասին սակաւադէպ յիշատակումներ ունի նաեւ պատմաբան-բանասէր Երուանդ Շահազիզը³, որի հետեւանքով նոյնիսկ արժանացել է Վիեննայի Միխիթարեան հայր Ներսէս Ակինեանի քննադատական դիտարկմանն առ այն, որ «Հին Երեւանը կարող էր պատմութեան մէջ աւելի պայծառ երեւան գալ, եթէ աւելի չափով նկատի առնուէին ձեռագրական յիշատակարանները»⁴:

¹ Մաթեոսեան Ա., Երեւանի գրչութեան կենտրոնները, «Երեւանի յոբելեանը. քաղաքի 2750-ամեակի յոբելեանական տարեգրութիւն», կազմող-հեղինակ՝ Խաչիկեան Ա., Երեւան, «Հայաստան» հրատ., 1972, էջ 113-118:

² Յակոբեան Թ. Խ., Երեւանի պատմութիւնը (հնագոյն ժամանակներից մինչեւ 1500 թ.), Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1969: Նոյնի՝ Երեւանի պատմութիւնը (1500-1800 թթ.), Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1971: Նոյնի՝ Երեւանի պատմութիւնը (1801-1879 թթ.), Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1959: Նոյնի՝ Երեւանի պատմութիւնը (1879-1917 թթ.), Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1963:

³ Շահազիզ Ե., Հին Յերեւանը, հրատ. Մելիքեան ֆոնդի, Յերեւան, 1931, Ա. Սարգսեանի եւ Լ. Ամիրջանեանի ծանօթագրութիւններով եւ լուսանկարներով լրամշակուած վերահրատ. Մ. Արք. Աշնեան, Երեւան, «Մուղնի» հրատ., 2003:

⁴ Ակինեան Խ. Ն., Հին Երեւանը, «Համդէս ամսօրեայ», 1934, թիւ 5-7, էջ 327:

Նկատառելով Երեւանի եւ նրա մերձակայքի գրչօջախների վերաբերեալ առանձին քննութեան անհրաժեշտութիւնը, որն ընդգծուել է նաեւ վերոնշեալ ուսումնասիրութիւններում, ինչպէս նաեւ մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրական նոր տուեալներն ու ճշտումները՝ նախաձեռնել ենք «Երեւանի գրչութեան կենտրոնները եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը» թեմայով հետազոտական մի աշխատանք՝ քննութեան առնելով միջնադարեան Երեւանում ու Երեւանամերձ բնակավայրերում (Նորք, Առինջ, Քանաքեռ, Նորագաւթի) երբեմնի գոյութիւն ունեցած ձեռագրաստեղծման կենտրոններն ու դրանցում գրչութեամբ զբաղուած գործիչների ձեռագրական ժառանգութիւնը⁵:

Ընդհանուր առմամբ՝ այդ գրչօջախների ու նրանցում ընդօրինակուած մատեանների քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ նշեալ բնակավայրերում ԺԳ. դարից ի վեր տարբեր ակտիւութեամբ գործել են մէկ տասնեակից աւելի գրչօջախներ, որոնց հովանուներքոյ տարբեր ժամանակներում ուսանել կամ ձեռագրեր են ընդօրինակել բազմաթիւ գրիչներ: Արդ, անցնենք գրչութեան այդ անխոնջ մշակների ձեռագրական ժառանգութեան քննութեանը:

Երեւանի եւ երեւանամերձ գրչօջախների գրիչները.

Ձեռագրական տարբեր հաւաքածոներում պահուող հայերէն գրչագրերի մեծ ու փոքր ցուցակների քննութեան արդիւնքում հնարաւոր եղաւ առանձնացնել ութ տասնեակից աւելի ձեռագիր մատեան, որոնք ամբողջութեամբ կամ մասնակի ընդօրինակուել են միջնադարեան Երեւանի, Նորքի, Առինջի, Քանաքեռի եւ Նորագաւթի եկեղեցիներում կամ դրանց հովանու ներքոյ⁶: Ըստ որում՝ նշուածներից, որպէս հնագոյն գրչավայր, յիշատակուած են Նորք գիւղաքաղաքն ու ժամանակին այստեղ կանգուն Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին⁷, որի հովանու ներքոյ Սարգիս քահանայ գրիչը 1297 թ. ընդօրինակել է ներկայում Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող եւ 127 թերթից բաղկացած Հ^{մբ} 522 «Տօնապատճառ» ժողովածուն⁸: Նոյն Սարգիս քահանայի գրչին է պատկանում դարձեալ Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող Հ^{մբ} 5929 «Ճառքնտիր» մատեանը, որը թէեւ թուակիր չէ, սակայն ժամանակով մերձ պէտք է լինի նախորդ ձեռագրին⁹: Դատելով Սարգիս քահանայի ընդօրինակած այս երկու մատեանների գեղեցիկ բոլորգրից (նկ. 1)¹⁰՝ Ա. Մաթեոսեանն իրաւամբ նրան վարժ գրիչ է համարել եւ նշել, որ ԺԳ. դարի այս գրչագրերը վկայում են տեղում զարգացած գրչարուեստի գոյութեան մասին¹⁰:

Բոլորովին վերջերս մեզ յաջողուեց գտնել Սարգիս գրչի ընդօրինակած մէկ այլ

⁵ Հետազոտութիւնն իրականացում է «Երեւանի գրչութեան կենտրոնները եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը» թեմայի շրջանակներում՝ ՀՀ Գիտութեան կոմիտէի տրամադրած դրամաշնորհով (ծածկագիր՝ 19YR-6A035): Ուսումնասիրութիւնը կատարում են պ. գ. թ. Արսէն Յարութիւնեանը, բ. գ. թ. Խաչիկ Յարութիւնեանը եւ արուեստաբանութեան մագիստրոս Աշխէն Ենոբեանը:

⁶ Երեւանի եւ երեւանամերձ գրչօջախների մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Յարութիւնեան Ա., Հին Երեւանի եւ նրա ներկայ արուարձանների եկեղեցիներն իբրեւ գրչութեան կենտրոններ, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 30, Երեւան, 2020, էջ 455-479:

⁷ Մաթեոսեան Ա., Երեւանի գրչութեան կենտրոնները, էջ 114: Յակոբեան Թ. Խ., Երեւանի պատմութիւնը (հնագոյն ժամանակներից մինչեւ 1500 թ.), էջ 267:

⁸ Ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., կազմեցին՝ Եզանեան Օ., Զէյթունեան Ա., Անթաթեան Փ., Քեօշկերեան Ա., խմբագրութեամբ՝ Մնացականեան Ա., Եզանեան Օ., Զէյթունեան Ա., ցանկերը՝ Դերիկեան Վ., «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2004, սիւն 1121-1126:

⁹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., կազմեցին՝ Եզանեան Օ., Զէյթունեան Ա., Անթաթեան Փ., ցանկերը եւ համեմատական տախտակները՝ Եզանեան Օ., խմբագրութեամբ՝ Խաչիկեան Լ., Մնացականեան Ա., ՀԳԱ հրատ., Երեւան, 1970, սիւն 213:

¹⁰ Մաթեոսեան Ա., Երեւանի գրչութեան կենտրոնները, էջ 114:

ձեռագիրը եւս, որը պահուում է Մխիթարեան հայրերի վենետիկեան մատենադարանում եւ կրում է 278 թուահամարը¹¹։ Մատենանը պարունակում է միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր գիտնական Վարդան Վարդապետ Արեւելցու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» երկի ընդօրինակութիւնը։ ՄՄ Հ^{մբ} 5929 ձեռագրի նման այս մատենան էլ թուակիր չէ եւ չունի գրչի գլխաւոր յիշատակարան, սակայն 136թ եւ 346թ էջերի երկու սեղմ յիշատակագրութիւններում իր անունը յայտնած գրիչը նշել է նաեւ հօր՝ Ծառերի անունը, որը գտնում ենք նաեւ նախորդ երկու ձեռագրերի յիշատակարաններում։ «Յիշեսցի անպիտան գրիչս Սարգիս՝ Ծառերո որդի եւ մերո նախնեաց, ամէն», - արձանագրել է Սարգիս գրիչը վենետիկեան ձեռագրի նշեալ յիշատակագրութիւններից մէկում¹²։ Ձեռագրի նկարագրութեան հեղինակ հայր Սահակ Զէմճէմեանն այն թուագրել է ԺԴ. դարասկզբով, որը, թերեւս, ընդունելի է՝ հաշուի առնելով Սարգիս գրչի՝ 1297 թուականին ընդօրինակած «Տօնապատճառ»-ի փաստը։

Այսպիսով՝ նորքեցի Սարգիս գրչից մեզ յայտնի է արդէն երեք ձեռագիր, որոնք վերահաստատում են Ա. Մաթեոսեանի այն միտքը, որ ԺԴ. դարում Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու հովանու ներքոյ գրչութիւնը ծաղկել է, իսկ Սարգիս քահանան եղել է նոյն շրջանի արդիւնաշատ գրիչներից։ Ցաւօք, մեզ հասած ձեռագրերը թոյլ չեն տալիս խօսել այս գրչօջախի յետագայ ընթացքի վերաբերեալ։ Դեռ աւելին, յաջորդող ողջ հարիւրամեակն ամուլ է ոչ միայն այս, այլեւ երեւանեան միւս գրչակենտրոնների ձեռագրական ժառանգութեան առումով. ԺԴ. դարում այս գրչօջախներում ընդօրինակուած թուակիր գէթ մէկ մատենան մեզ յայտնի չէ։

Բարեբախտաբար, Երեւանի ձեռագրական ժառանգութեան տեսանկիւնից անպտուղ այս ընթացքը տեւել է շուրջ մէկ հարիւրամեակ, եւ արդէն ԺԵ. դարում Երեւանում եւ նրա մերձակայքում նկատուում է ձեռագրաստեղծման աշխատանքների աշխուժութիւն։ Միայն այս շրջանից մեզ է հասել մօտ մէկ տասնեակ ձեռագիր մատենան, որոնք ընդօրինակուել կամ ծաղկուել են ինչպէս բուն Երեւանի, այնպէս էլ նրա մերձակայքի տարբեր սրբավայրերում։ Յատկանշելի է, որ ԺԵ. դարի թուակիր վաղագոյն ձեռագիրը, որը պարունակում է Գրիգոր Տաթեւացու «Քարոզգիրք»-ը (ՄՄ Հ^{մբ} 6405), ընդօրինակուել է 1409-1410 թթ.¹³ Երեւանի հիւսիսում գտնուող Սուրբ Անանիա առաքեալի անապատում (ներկայիս Զօրաւոր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի)։ «Ի գաւառիս Այրարատեան, յանապատիս Երեւանոյ, առ դրան սուրբ տաճարիս Անանիա առաքելոյ»¹⁴։ Յիշատակարանի համաձայն՝ ձեռագրի գրչութիւնն իրականացրել են հիմնականում¹⁵ երեք գրիչներ՝ Գալուստ Վարդապետ Վաղագնեցին, Սիմէոն կրօնաւորը եւ Մե-

¹¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ. հ. է., յօրինեց Զէմճէմեան Խ. Ս. Վրդ., Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1996, սիւն 707-712։

¹² Նոյն տեղում, սիւն 709։ Տե՛ս նաեւ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Խաչիկեան Լ., Մաթեոսեան Ա., Ղազարոսեան Ա., Երեւան, Մատենադարան, 2020, էջ 369։

¹³ Նկատենք, որ Թ. Յակոբեանը, որպէս Երեւանում գրուած հնագոյն ձեռագիր, նշում է 1405 թ. ընդօրինակուած ՄՄ Հ^{մբ} 4060 Աւետարանը, տե՛ս Յակոբեան Թ. Խ., Երեւանի պատմութիւնը (հնագոյն ժամանակներից մինչեւ 1500 թ.), էջ 289-290։ Գիտնականն Աւետարանի այս թուականը եւ գրչավայրը վերցրել է ԺԵ. դ. հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների ժողովածուից, որտեղ ակադ. Լ. Խաչիկեանը նշուած ձեռագիրը թուագրել է 1405-ով՝ նկատի ունենալով այն, որ յիշատակարանի գրչութեան ժամանակ դեռեւս ողջ է եղել Լէնկ-Թեմուրը, ձեռագրի գրչութեան վայրն էլ համարել է Երեւանը, տե՛ս ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Խաչիկեան Լ. Ս., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1955, էջ 51 (ծնթ.)։ Իրականում, ինչպէս մեր գործընկերներն են պարզել, քննուող ընդարձակ յիշատակարանը գրուել է բուն ձեռագրի ընդօրինակութիւնից յետոյ եւ այն պէտք է համարել ոչ թէ գրչինը, այլ ստացողինը, տե՛ս Յարութիւնեան Ա., Սիմոնեան Ա., Զօրաւոր Աւետարանը, Երեւան, 2016, էջ 8-15։

¹⁴ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), էջ 106։

¹⁵ Ձեռագրի մի քանի թերթ ընդօրինակել է Յովհաննէս (Ոհանէս) անունով մէկ այլ գրիչ։ Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., սիւն 313, Յարութիւնեան Ա., Երեւանի Ս. Անանիա առաքեալի անապատը կամ Զօրաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, Երեւան, Զօրաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցի, 2020, էջ

ծոփավանքի ապագայ երեւելի գործիչ ու ռաբունայետ Թովմա Մեծոփեցին¹⁶, որը միաժամանակ ընդօրինակուած ձեռագրի պատուիրատու-ստացողն էր եւ անաւարտ մնացած քարոզներից մէկի լրացնողը: Յիշատակարանում այդ մասին կարդում ենք. «սակաւ ինչ աշխատեցայ,- գրում է Մեծոփեցին,- եւ զպակասութիւն քարոզիս լցի ի հոգելից վարդապետաց բանից, որ էր թերի մնացեալ ի սուրբ հօրէն մերմէ (իմա՝ Գրիգոր Տաթեւացի,- **Խ. Յ.**)»¹⁷: Առանձնանշելի է, որ մատեանի ընդօրինակումից ընդամենը մէկ տարի առաջ՝ 1409 թ., նոյն վայրում Մեծոփեցին վարդապետական աստիճան էր ստացել իր սիրելի ուսուցիչ, հայ միջնադարի նշանաւոր աստուածաբան Գրիգոր Տաթեւացուց¹⁸, եւ մի որոշ ժամանակ Անանիա առաքեալի անապատում մնալուց յետոյ վերադարձել էր Մեծօփավանք¹⁹՝ այնտեղ ծաւալելով իր հիմնական գրական եւ ուսուցչական գործունէութիւնը: Գալուստ Վարդապետ Վաղաղնեցին էլ իր յետագայ գործունէութիւնը շարունակել է Տաթեւում²⁰, իսկ ահա մատեանի գրիչներից Սիմէոն կրօնաւորը, ինչպէս նշում է ձեռագրի յիշատակարանում, մահացել էր ընդօրինակման աւարտին:մյ ցղֆ

Մեզ յայտնի ժամանակագրօրէն յաջորդ ձեռագիրն ընդօրինակուած է 1425 թ. երեւանամերձ հնագոյն բնակավայրերից մէկի՝ Առինջ գիւղի արուարձանում գտնուող Ջազավանքի կամ Գետարգելի Սուրբ Նշան վանական համալիրում²¹՝ Դաւիթ վանահօր եւ Սարգիս կրօնաւորի պատուէրով (ՄՄ Հ^ր 1114Բ²²): Այդ մասին տեղեկանում ենք մատեանի գրիչ Ստեփանոս կրօնաւորի յիշատակարանից. «Արդ, գրեցաւ սա յաստուածաբնակ սուրբ ուխտս, որ կոչի Ջազավանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Գետարգելիս, եւ Սուրբ Սարգսիս՝ Կուրանց կոչեցեալ, եւ Սուրբ Աջոյս Կիրակոսի եւ այլ սրբոց»²³:

Վաղմիջնադարեան յուշարձաններով հարուստ Առինջ գիւղից մօտ 3 կմ հեռաւորութեան վրայ գտնուող վանական այս համալիրը միջնադարում, մասնաւորապէս՝ ԺԵ-ԺԷ. դդ., աչքի է ընկել նաեւ որպէս ձեռագրաստեղծման ակտիւ կենտրոն²⁴: Ստեփանոս գրչի յիշատակարանի համաձայն՝ վանքում նոյն ժամանակահատուածում մեծ թիւ են կազմել միաբանները, որոնց անուանապէս թուարկելը գրիչը պատեհ չի համարել: Նրանցից միայն երկուսին՝ մատեանը կազմողներ Թովմային (Թոմա ձեւով) եւ Ներսէսին, իր սեղմ յիշատակագրութեան մէջ նշել է մատեանի ստացողներից Սարգիս կրօնաւորը: Թերեւս նոյն վանքի սպասաւորներից է եղել նաեւ 1429 թ. ձեռագրի 111ա-116բ էջերը լրացրած գրիչ Մաթէոսը, որը թողել է հետեւեալ մէկտողանի գրութիւնը. «Զմե-

85-87:

¹⁶ Մեծօփեցու կեանքի, ուսման եւ գործունէութեան մանրամասների համար տե՛ս **Յովսէփեան Գ. Վրդ.**, Թովմա Մեծօփեցու կեանքը (կենսագրական նոր նիւթերով), Վաղարշապատ, Էլեկտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1914:

¹⁷ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), էջ 106:

¹⁸ **Մաթեոսեան Ա.**, Մեծօփավանքի գրչութեան կենտրոնը (ԺԲ-ԺԵ դդ.), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1997, էջ 67:

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 65:

²⁰ **Մաթեոսեան Ա.**, Երեւանի գրչութեան կենտրոնները, էջ 116:

²¹ Համալիրի մասին տե՛ս **Մխիթարեան Ս.**, Միջնադարեան Գետարգելի (Ջազավանքի) պատմութիւնը, Երեւան, «Ահա պոլիգրաֆ», 2014: Վանքի վիմական ժառանգութիւնը մանրամասն քննուած է **Ս. Կարապետեանի** Առինջ գիւղի պատմական յուշարձանները (Երեւան, 2015) գրքում: Տե՛ս նաեւ **Գասպարեան Ռ.**, Ջազավանքի համալիրը եւ նրա վիմագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 2007, թիւ 1, էջ 198-217:

²² Ձեռագրի նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ, կազմեցին՝ **Քէօշկերեան Ա., Սուքիասեան Կ., Քեօսեան Յ.,** խմբագրութեամբ՝ **Անթրեան Փ., Քեօսեան Յ., Ղազարոսեան Ա., Հայրապետեան Տ. Շահէ Քեհյ.**, ցանկերը կազմեց՝ **Դեփիկեան Վ.**, «Նայիրի» հրատ., ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2008, սիւն 337-342:

²³ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), էջ 334:

²⁴ Վանական համալիրի ձեռագրական ժառանգութեան վերաբերեալ տե՛ս **Յարութիւնեան Ա.**, Հին Երեւանի եւ նրա ներկայ արուարձանների եկեղեցիներն իբրեւ գրչութեան կենտրոններ, էջ 473-476:

ղուցեալ գրիչ զՄաթէոս աղաչեմ յիշել ի Տէր: ԹՎին ՊՀԸ. (1429)»²⁵:

Ըստ ամենայնի՝ կրկին նոյն Ստեփանոսն է (յիշատակարանում՝ Ստեփանոս Վարագեցի) գրչագրել Մաշտոցեան Մատենադարանում պահուող եւ երեք առանձին միաւորներից բաղկացած Հ^ր 530 ձեռագրի անթուական Բ. միաւորը, որը պարունակում է Առաքել Սիւնեցու «Յաղագս քերականութեան համառատ լուծմունք» երկը (78ա-116բ)²⁶: Լեւոն Խաչիկեանը, նկատառելով գրչից մեզ յայտնի նախորդ ձեռագիրը, անթուական այս յիշատակարանը տեղադրել է 1425 թ. յիշատակարանների շարքում: Այս թուագրման հարցում, սակայն, մենք մի վերապահում ունենք. անթուական այս յիշատակարանի, այդպիսով նաեւ քննուող մատեանի գրչութեան մօտաւոր թուականի ճշտման հարցում կարեւոր նշանակութիւն ունեն գրչի երկու յիշատակարաններում նշուած անձինք, իսկ աւելի ստոյգ՝ վանքի առաջնորդների եւ ընդհանրապէս անունները: Այսպէս, 1425 թ. Ստեփանոս գրիչը յիշատակում է մատեանի պատուիրատու-ստացող Դաւիթ վանահօրը, մինչդեռ իր միւս՝ ՄՄ Հ^ր 530 ձեռագրի անթուական յիշատակարանում վանքի առաջնորդը Սարգիս Վարդապետն է՝ «Այլ եւ յիշեսցիք ի սուրբ յաղաթն ձեր զկենդանի նահատակն՝ զՍարգիս վարդապետն՝ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս»²⁷: Ըստ այսմ՝ երկու ձեռագրերի գրչագրումը միեւնոյն թուականի տակ դնելը, թերեւս, ճիշտ չէ:

Արդ, նկատենք, որ Ձագավանքի նշուած առաջնորդ Սարգիս Վարդապետը, ըստ Թովմա Մեծոփեցու «Պատմագրութեան», 1441 թ. մասնակցել է Կիրակոս Կաթողիկոսի օծմանը²⁸: Միւս կողմից՝ գիտենք նաեւ, որ 1425 կամ 1426 թուականից մինչեւ 1428 թ. Ձագավանքի ընդհանրապէս է եղել Գրիգոր Տաթեւացու աշակերտ, ժամանակակիցներից «Քաջ հռետոր», «Քաջ եկեղեցատես Հայոց» եւ նման այլ պատուանուններ ստացած Սիմէոն Տաթեւացի վարդապետը, որը մինչ այդ հասցրել էր արդէն իր գործունէութեամբ հռչակուել Եղուարդում եւ Այրիվանքում (Գեղարդ)²⁹: Ձագավանքում հաստատուելուց յետոյ Սիմէոն ընդհանրապէս աչքի է ընկել եկեղեցական կարգերի վերահաստատմամբ, այլեւ շինարարական գործունէութեամբ. պարսպապատել է վանական համալիրը, խաչքարեր կանգնեցրել, նոր եկեղեցի կառուցելու ծրագրեր ունեցել, սակայն 1428 թ. վախճանուել է եւ ամփոփուել վանքի մերձակայքում³⁰. «Եհաս հրաման յԱրարչէն կոչել զվարդապետն առ ինքն, ի թուիս ՊՀԸ. (1428)» - նշում է նրա մասին պատմուող մի յիշատակարանում³¹: Ի դէպ, հէնց այստեղ՝ Ձագավանքում, 1427 թ. ընդհանրապէս նաեւ մի Յայսմաւուրք մատեան է ընդօրինակել եւ ընծայել Յովհաննավանքի Սուրբ Կարապետ եկեղեցուն: Այդ նուիրատուութիւնը փաստագրուած է նոյն եկեղեցու աւագ խորանի արձանագրութեամբ³²:

Դառնալով ՄՄ Հ^ր 530 ձեռագրի գրչութեան ժամանակին՝ պէտք է ընդգծել, որ

²⁵ Ժ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), էջ 335: Ձեռագրի նկարագրութեան մէջ վրիպմամբ ՊՀԸ. թուականը վերծանուել է 1425 ձեռով, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ, սիւն 341:

²⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, սիւն 1157-1159:

²⁷ Ժ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), էջ 336:

²⁸ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրութեամբ Խաչիկեան Լ., «Մագաղաթ» հրատ., Երեւան, 1999, էջ 219:

²⁹ Նշանաւոր այս վարդապետի եւ նրա գործունէութեան վերաբերեալ մանրամասն տե՛ս Սաղումեան Ս. Տ., Սիմէոն Բարսեղեան Տաթեւացի, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1975, թիւ 6, էջ 77-85: Գասպարեան Ռ., Սիմէոն Բարսեղեան Տաթեւացի եւ նրա գործունէութիւնը Ձագավանքում, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 2005, թիւ 3, էջ 174-182:

³⁰ Կարապետեան Ս., Առինջ գիտի պատմական յուշարձանները, էջ 41:

³¹ Ժ. Դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), էջ 562:

³² Ղաֆաղարեան Կ., Յովհաննավանք եւ նրա արձանագրութիւնները, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1948, էջ 79, արձ. 11:

անթուական յիշատակարանում վանքի ռաբունապետ է նշուած ոչ թէ Սիմէոն Տաթեւացին, այլ վանքի արդէն հանգուցեալ ռաբունապետ՝ Առաքել Վարդապետը, որը, թերեւս, յաջորդել է Սիմէոն ռաբունապետին՝ «յիշեսցիք ի սուրբ եւ ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զերջանիկ ռաբունապետն զտէր Առաքել կոչեցեալ՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս»³³։ Համադրելով նշուած փաստերը՝ կարծում ենք, որ Ստեփանոս գրչից մեզ յայտնի այս երկրորդ ձեռագիրն ընդօրինակուել է 1440-ական թուականների սկզբներին՝ կաթողիկոսական օծմանը մասնակցած Սարգիս Վարդապետի վանահայրութեան օրօք։

Ընդօրինակուած այս երկու գրչագրերում էլ Ստեփանոսի ձեռքը հաստատուն է, տառերը՝ կոկիկ բոլորգորով։ Գրչի յիշատակարաններն էլ իրենց հերթին աչքի են ընկնում գրագէտ շարադրանքով։ Հ^{մր} 530 ձեռագրի գրչութիւնն առանձնանում է նաեւ իր առատ համառօտագրութիւններով (ՃԼ. 2)։ Կարելի է ասել, որ Ստեփանոս Վարագեցին բաւական հմուտ եւ վարժ է եղել գրչարուեստում, եւ շատ հաւանական է, որ նրա ձեռագրական ժառանգութիւնը չի սահմանափակուում մեզ ծանօթ այս երկու ձեռագրով։

Ստեփանոս Վարագեցուն ժամանակամերձ է նրա անուանակից, ԺՅ. դարավերջի եւ ԺԶ. դարասկզբի եկեղեցական գործիչ, արդիւնաշատ գրիչ, ծաղկող եւ շնորհալի քանդակագործ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Առնշեցին։ Տեղանուանացոյց իր մականունը Ստեփանոս գրիչն ստացել է Առինջ գիւղի հիւսիսային եզրին երբեմնի կանգուն եւ բարգաւաճ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու հովանու ներքոյ³⁴ ծաւալած իր բեղմնաւոր գործունէութեան շնորհիւ³⁵։ Նրա ընդօրինակած կամ ծաղկած եւ մեզ յայտնի ձեռագրերի թիւն անցնում է մէկ տասնեակից։ Ինչպէս նկատել է հայ գրչարուեստի քաջագիտակ Յարութիւն Քիրտեանը, Ստեփանոսը տաղանդաւոր եւ վարժ գծագրիչ է եղել³⁶։ Արւեստաբան Աստղիկ Գէորգեանը նոյնպէս բարձր է գնահատել Առնշեցու մանրանկարչական շնորհքը³⁷։ Այս ամէնով հանդերձ, Ստեփանոս Եպիսկոպոսի գրչարուեստը դեռեւս բաւարար չափով ուսումնասիրուած չէ, մինչդեռ կարելի է վստահօրէն ասել, որ նրա համբաւը միայն Առինջով չի սահմանափակուել. դատելով յիշատակարանային տեղեկութիւններից՝ ծաղկման նպատակով Առնշավանք են բերուել նաեւ այլ վայրերում ընդօրինակուած ձեռագրեր։ Դրանցից է 1494 թ. Դէմդէմաշէնի (իմա՝ Դղմաշէն) Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու հովանու ներքոյ Ազարիա գրչի ընդօրինակած Աւետարանը (ՄՄ Հ^{մր} 4155)։ Վերջինիս յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը 1495 թ. ծաղկել է Ստեփանոսը՝ Առնշավանքի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում. «Նկարեցաւ համաբարբառս եւ Աւետարանս ձեռամբ Ստեփանոս եպիսկոպոսի յԱռնշեցո, ի դուռս սուրբ Մարիամ Աստուածածնիս»³⁸։ Հարկ է նկատել, որ իր հերթին Առնշեցին, շրջելով այլ սրբավայրերում, դրանց հովանու ներքոյ եւս ընդօրինակել կամ ծաղկել է տարբեր մատեաններ։ Այդպիսի մի օրինակ է 1496 թ. գրչագրուած ՄՄ Հ^{մր} 6352 Աւետարանը, որի ծաղկումն Առնշեցին կատարել է «ի վանքս Գաւառան, ի դուռս Սուրբ Սարգսի զաւրավարիս»³⁹։

³³ ԺՅ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), էջ 336։

³⁴ Վանքի մասին տե՛ս Կարապետեան Ս., Առինջ գիւղի պատմական յուշարձանները, էջ 25-30։

³⁵ Ծովական (Պողոսեան) Ն. Արք., Հայ նկարողներ (ԺԱ.-ԺԷ. դար), Երուսաղէմ, տպ. Սր. Յակոբեանց, 1989, էջ 128-131, Յարութիւն Ա., Հին Երեւանի եւ նրա ներկայ արուարձանների եկեղեցիներն իբրեւ գրչութեան կենտրոններ, էջ 474-475։

³⁶ Քիրտեան Յ., Ստեփանոս եպիսկոպոս յԱռնշեցի նկարող (1477), «Հասկ», թիւ 7-8, Անթիլիաս, 1951, էջ 238։

³⁷ Գէորգեան Ա., Հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտութիւն (IX-XIX դդ.), էջ 706-708։

³⁸ ԺՅ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Խաչիկեան Լ. Ս., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1967, էջ 200։

³⁹ Յարութիւն Ա., Հին Երեւանի եւ նրա ներկայ արուարձանների եկեղեցիներն իբրեւ գրչութեան կենտրոններ, էջ 475։

Առնչալանքի տարածքում կան նաեւ վիմագիր յուշարձաններ, որոնցից առնուազըն երկուսը՝ մէկ խաչքար եւ Յովհաննէս աւետարանչին խորհրդանշող արծուի մէկ բարձրաքանդակ, դարձեալ կերտել է Ստեփանոս Եպիսկոպոսը՝ այդ մասին թողնելով համապատասխան արձանագրութիւններ⁴⁰։ Վստահ ենք, որ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնները լոյս կը սփռեն Ստեփանոս Եպիսկոպոս Առնջեցու ձեռագրական գործունէութեան եւ յատկապէս, նրա մանրանկարչական արուեստի վրայ⁴¹։

Առաջ անցնելով՝ նկատենք, որ Առնջալանքում գրչութիւնը շարունակուել է մինչեւ ԺԷ. դար եւ ընդհատուել 1679 թ. կործանարար երկրաշարժի պատճառով, որի հետեւանքով վանքը գրեթէ ամբողջութեամբ փլատակների է վերածուել։ ԺԷ. դարի տեղի գրիչներից յայտնի են Յակոբ Վարդապետը, Մարինոսը եւ Մարիամը։ Նրանցից առաջինը 1626 թ. 77 տարեկան հասակում ընդօրինակել եւ ծաղկել է մի Աւետարան, որի երբեմնի գոյութեան մասին տեղեկանում ենք ժամանակին արուած մի նկարագրութեան շնորհիւ միայն⁴²։ Դատելով Աւետարանի յիշատակարանում մէկ անգամ գործածուած «կու աշխատին» բայաձեւից՝ կարելի է ենթադրել, որ Յակոբ Վարդապետը ծագումով տեղացի չի եղել. «կու» եղանակիչը, որով այս պարագայում կազմուել է սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակը, խորթ է արարատեան բարբառին։ Միւս կողմից՝ դժուար է ասել նաեւ, թէ ծագումով որտեղից կարող էր լինել գրիչը, քանի որ նշուած եղանակիչը միաժամանակ յատուկ է հայերէնի արեւմտեան մի շարք բարբառների⁴³։ Մէջբերում ենք յիշատակարանի այդ հատուածը. «Դարձեալ յիշեցէք զՎարդիկն եւ ամուսին իւր՝ զՄանիշակն, որ կու աշխատին վանիցս վերայ»⁴⁴։ Յակոբ գրիչն իր յիշատակարանում երախտագիտութեամբ նշում է նաեւ Երեւանի Սուրբ Անանիա առաքելի անապատում հաստատուած եւ այստեղ նշանակալի գործունէութեամբ աչքի ընկած «տիեզերալոյս» Մովսէս Վարդապետին (նրա մասին տե՛ս ստորեւ), քանի որ մատեանի ընդօրինակման համար թուղթը նրանից է ստացել. «Դարձեալ յիշեցէք զտիեզերալոյս վարդապետն մեր՝ զՄովսէս, որ այս սուրբ Աւետարանիս թուղթն նա շնորհեաց»⁴⁵։

Ուշագրաւ է յատկապէս 1650 թ. Առնջալանքի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու հովանու ներքոյ Մարինոս եւ Մարիամ գրչուհիների գործունէութիւնը։ Նրանց ընդօրինակութեամբ մեզ յայտնի է միայն ՄՄ Հ^ր 684 «Հարանց վարք» մատեանը, որի յիշատակարանը միաժամանակ վկայում է նշեալ վանքում բնակուող միանձնուհիների մասին. «Արդ, գրեցաւ սա ի դառն եւ ի տրտում ժամանակի, ի գեղ Առնջու, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնի, ի գումարս **ԿՈՍԱՆ ԿԱՆԱՆԵ**, ի թվականի ՌՂ եւ Թ (1650)», - կարդում ենք ձեռագրի յիշատակարանում (ընդգծումը մերն է - **Խ. Յ.**)⁴⁶։ Այս եզակի վկայութիւնից կարելի է ենթադրել, որ առնուազն մի կարճ ժամանակահատուած Առնջի

⁴⁰ Կարապետեան Ս., Առինջ գիւղի պատմական յուշարձանները, էջ 25-26: Գասպարեան Ռ., Միջնադարեան Առինջ գիւղը եւ նրա վիմական յուշարձանները, «Հանդէս ամսօրեայ», 2005, թիւ 1-12, սիւն 321-322:

⁴¹ Տեղեկ եմք, որ արուեստաբան Աշխէն Ենոբեանը ներկայում պատրաստում է Առնջեցու ձեռագրական ժառանգութեանն առնչող առանձին յօդուած:

⁴² Քօսեան Հ. Յ., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Կարնոյ գիւղերու, «Հանդէս ամսօրեայ», 1964, թիւ 4-6, սիւն 158-160: Տե՛ս նաեւ Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին՝ Յակոբեան Վ., Յովհաննիսեան Ա., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 225-226:

⁴³ Աճառեան Հ., Հայ բարբառագիտութիւն, «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը., Մոսկուա-Նոր-Նախիջեւան, 1911, ընդհանուր ակնարկը տե՛ս Հայերէն բարբառներու երեք ճիւղերը, իսկ բուն կը ճիւղի մէջ մտնող բարբառների եւ նրանց լեզուաբանական առանձնայատկութիւնների մասին՝ ԿԸ ճիւղ գլոխները, համապատասխանաբար էջ 34-35 եւ 103-279:

⁴⁴ Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 226:

⁴⁵ Նոյն տեղում, էջ 226:

⁴⁶ Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, կազմեց Յակոբեան Վ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1984, էջ 387:

Սուրբ Աստուածածինը եղել է նաեւ կուսանաց անապատ⁴⁷։ Հաւանաբար, այդ պէտք է եղած լինէր 1626 թ. յետոյ, քանի որ վերոյիշեալ Յակոբ Վարդապետն այս մասին որեւէ բան չի յայտնում։ Ըստ ամենայնի՝ կուսանաց անապատը գործել է 1630-ական թթ. մինչեւ 1679 թ. երկրաշարժը։

Ցաւօք, միանձնուհիների, ինչպէս նաեւ նրանց թուաքանակի մասին այլ տեղեկութիւններ չեն հաղորդում նշեալ յիշատակարանում, սակայն այն փաստը, որ նրանցից առնուազն երկուսը գրչութեամբ են զբաղուել (Մարիամ գրիչը նաեւ թուղթ է կոկել), վկայում է, որ Առնշավանքի ուշմիջնադարեան գրչօջախում գործել են նաեւ կին գրիչներ։ Ի հարկէ, հայկական գրչարուեստում գրչուհիների ներգրաւուածութիւնն ինքնին նորոյթ չէ⁴⁸, սակայն Երեւանում եւ նրա մերձակայ գրչօջախներում ձեռագրաստեղծ գործունէութիւն ծաւալողների մէջ Մարիամն ու Մարինոսը իգական սեռի մեզ ծանօթ միակ ներկայացուցիչներն են։ Ըստ որում՝ շատ հաւանական է, որ վերոյիշեալ Մարիամն է նաեւ ՄՄ Հ^մ 3424 ժողովածուի Ա. միաւորի աւարտին տեղ գտած փոքրիկ յաւելագրութեան գրիչը։ Չորս տարբեր միաւորներից բաղկացած մատենադարանեան նշեալ ձեռագրի 142ա-153ա էջերին վերջինս յաւելել է մէկ տաղ եւ երկու գանձ, իսկ իր անունն ու գրչավայրը արձանագրել հետեւեալ սեղմ յիշատակարանում⁴⁹. «Գրեցաւ տաղս այս ի Երեւան, ձեռամբ տրուպ Մարիամին, թվին ՌՁԱ (1632) ամի, մարտի Գ (3), արն շաբաթի»⁵⁰։ Հ^մ 684 եւ 3424 ձեռագրերի Մարիամ անունով գրիչների նոյնացման հիմքում ոչ միայն անունների եւ ժամանակաշրջանի համընկնումներն են, այլեւ մատենաների հնագրական կողմի համեմատութիւնը. երկու դէպքում էլ ընդօրինակութիւնները նօտրգրով են եւ աչքի չեն ընկնում համաչափ ու կոկիկ գրչութեամբ։ Հ^մ 3424-ում գիրը նաեւ բաւական խոշոր է, որն ինչ-որ առումով յատուկ է դեռեւս անվարժ եւ սակաւափորձ գրիչներին (Ճկ. 3 եւ 4)։ Ցաւօք, հնարաւոր չէ յստակ ասել, թէ Երեւանի որ գրչավայրում է Մարիամն իրականացրել այսօր նշեալ մատենանի մաս հանդիսացող միաւորի ընդօրինակութիւնը։

Դառնալով գրիչների թուարկման մեր ժամանակագրութեանը՝ նշենք, որ Երեւանի եւ Երեւանամերձ ձեռագրաստեղծ օջախներում գրչութիւնն անխափան կերպով շարունակուել է ԺԵ-ԺԶ. դարերում։ Տարբեր կենտրոններում գործել են մի շարք գրիչներ ու ծաղկողներ, որոնց ընդօրինակութիւններից, ցաւօք, մեզ հասել են միայն հատուկեւտ օրինակներ։ Մասնաւորապէս, 1450 թ. Երեւանի Սուրբ Անանիա առաքեալի անապատում Յովհաննէս անունով գրիչը «Ի խնդրոյ բարեմիտ եւ սրբասէր քահանային Մարգարայ երիցուն եւ իւր որդւոյն՝ Ներսէս քահանային» ընդօրինակել է մի Գանձարան, որը միայն ժամանակին արուած նկարագրութեամբ է այսօր մեզ յայտնի։ Գանձարանի յիշատակարանի համաձայն՝ մատենան ընդօրինակուել է «ի փոքրիկ անապատիս Երեւանայ, ընդ հովանեաւ ամենազօր Սուրբ առաքելոց գերեզմանի»⁵¹։

⁴⁷ Թէեւ սոյն յիշատակարանը ծանօթ է ամուսնի յուշարձանագէտ Ս. Կարապետեանին, սակայն այս փաստը, կարծես թէ, վրիպել է նրա ուշադրութիւնից, հմմտ. **Կարապետեան Ս.**, Առինջ գիւղի պատմական յուշարձանները, էջ 26։

⁴⁸ Տե՛ս **Մկրտչեան Հ.**, Հայկական ձեռագրերի յիշատակարանները կամանց մեմաստանների եւ կուսակօն կամանց վերաբերեալ, «Էջմիածին», 2012, թիւ 12, էջ 102-110, 2013, թիւ 2, էջ 89-101։ Տե՛ս նաեւ **Յարութիւնեան Խ. Ա.**, Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները, Երեւան, Մատենադարան, 2019, էջ 116-117։

⁴⁹ Այս տեղեկութիւնը քաղել եմք ձեռագրի անտիպ նկարագրութիւնից, որը մեզ է տրամադրել Մաշտոցեան Մատենադարանի Ձեռագրագիտութեան բաժնի վարիչ եւ գլխատր աւանդապահ, պ. գ. դ. Գեորգ Տէր-Վարդանեանը։ Հմմտ. նաեւ Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցի՝ **Եզանեան Օ., Զէյթունեան Ա., Անթաքեան Փ.**, ներածութիւնը՝ **Եզանեան Օ.**, խմբագրութեամբ՝ **Խաչիկեան Լ., Մնացականեան Ա.**, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1965, սիւն 1009։

⁵⁰ Հայերէն ձեռագրերի ԺԵ. դարի յիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 471։

⁵¹ **Մուրատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն. Պ.**, Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, խմբագրեց՝ **Ա. Գալպեան**, Երուսաղէմ, տպ. Սր. Յակոբեանց, 1967, էջ 113։ Ամենայն հաւանակա-

Իգնատիոս անունով մէկ այլ գրիչ ներկայիս Երեւանի արուարձաններից Քանաքեռի Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Յակոբ Տեառնեղբոր (վերականգնուած 1679 թ. երկրաշարժից յետոյ) եկեղեցիների հովանու ներքոյ 1496 թ. ընդօրինակել է մի Աւետարան, որի ծաղկումն ընդօրինակումից մէկ տարի անց իրականացրել է մեզ արդէն ծանօթ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Առնշեցին: Գրչի յիշատակարանում կարդում ենք. «Բայց գրեցաւ սա ի սուրբ ուխտս ի Քանայգեոց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Յակոբ տեառնեղբար»⁵²: Քանաքեռում է 1543 թ. ձեռագրի ընդօրինակումն սկսել Գրիգոր կրօնաւորը՝ աշխատանքն աւարտելով արդէն Հաւուց Թառի Սուրբ Ամենափրկիչ եւ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիների հովանու ներքոյ (ՄՄ Հ^մ 5614)⁵³: Քանաքեռում գրչագրուած յաջորդ եւ վերջին ձեռագրի գրիչը Յովհաննէսն է: Այս գրչից նոյնպէս մեզ յայտնի է միայն մէկ ընդօրինակութիւն: Այն պարունակում է հայ եկեղեցու նշանաւոր հայրապետներից Ներսէս Շնորհալու շափածոյ գործերը՝ «Բանք չափաւ» ժողովածուն (ՄՄ Հ^մ 1550): Յովհաննէս գրիչը մատեանն ընդօրինակել է 1632 թ., եւ ուշագրաւ է, որ յիշատակարանում որպէս գրչավայր, նշուած է Սուրբ Ստեփանոս անունով մի եկեղեցի, որի մասին տեղեկութիւններ չեն պահպանուել գրաւոր այլ աղբիւրներում. «Արդ, գրեցաւ եղանակաւոր գիրքս, որ կոչի Յիսուս Որդի, ձեռամբ մեղապարտ Յոհանիսին, ի թուականութեանս Հայոց Ռ եւ ՁԱ (1632)... ի գաւառս յԱրարադեան, ի գիւղաքաղաքս, որ կոչի Քանաքեռ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի, առ ի յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ վայելումն Սուրբ Աստուածածնիս»⁵⁴: Ըստ էութեան՝ Յովհաննէս գրչի այս եզակի յիշատակարանով փաստագրուած է Քանաքեռում Սուրբ Ստեփանոս անունով սրբավայրի երբեմնի գոյութիւնը, որը, ինչպէս արդարացիօրէն ենթադրել է վիմագրագէտ Ա. Յարութիւնեանը, փլուզուած պէտք է լինի 1679 թ. երկրաշարժի հետեւանքով⁵⁵:

ԺԶ. դարից մեզ յայտնի է եւս մէկ ձեռագիր մատեան: Երեւանի միաժամանակ մի քանի սրբավայրերի՝ Կաթողիկէ Սուրբ Աստուածածնի, Գեթսեմանի Սուրբ Յարութեան, Երկուերեսնի (Սուրբ Պօղոս-Պետրոս) յիշատակումով 1537 թ. Մարգար դպիրն ընդօրինակել է մի Մաշտոց, որն այսօր պահուում է Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում (ՖԱԳ Հ^մ 59/26A): Ձեռագրի յիշատակարանում իր հարազատներին, մատեանի ստացող Եսայի Վարդապետ Ուրծեցուն եւ նրա ազգականներին նշելուց բացի՝ գրիչն անլանապէս յիշատակել է նաեւ Երեւան քաղաքի մի շարք հոգեւորականների, բարձր գնահատել նաեւ իր ուսուցիչ՝ Ղուկաս րաբունապետին. «Եւ դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զուսուցիչն մեր զՂուկաս քաջ րաբունապետն, որ շատ երախտիք ունի ի վերա մեր, զվարձս յԱստուծոյ առցէ. ամէն»⁵⁶:

Երեւանի եւ նրա մերձակայքի ձեռագրական կենտրոններում գրչարուեստի իսկա-

նութեամբ՝ սպասելի «առաքելոյ» ձեռի փոխարէն «առաքելոց» գրութիւնը հետեւանք է գրչական վրիպումի կամ նկարագրութեան ընթացքով յ եւ ց տառերի շփոթի:

⁵² ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), էջ 227:

⁵³ Մաթեոսեան Կ., Հատուց թառի վանքը, «Մուլնի» հրատ., Երեւան, 2012, էջ 40:

⁵⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., կազմեցին՝ Եգանեան Օ., խմբագրութեամբ՝ Քեօսեան Յ., Ղազարոսեան Ա., Հայրապետեան Տ. Շահէ Քեհնյ., ցանկերը կազմեց՝ Դեռիկեան Վ., «Նայիրի» հրատ., ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009, սիւն 450: Տե՛ս նաեւ Հայերէն ձեռագրերի ԺԵ. դարի յիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 478:

⁵⁵ Յարութիւնեան Ա., Հին Երեւանի եւ նրա ներկայ արուարձանների եկեղեցիներն իբրեւ գրչութեան կենտրոններ, էջ 473:

⁵⁶ Kévorkian R. H., Ter-Stépanian A., avec le concours de Outtier B. et Ter-Vardanian G., Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France, catalogue, BNF, Paris, 1998, col. 109. Ձեռագրի մասին տե՛ս նաեւ Յարութիւնեան Ա., Հին Երեւանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուերեսնի-Ս. Պօղոս-Պետրոս, Ս. էջմիածին, «Մայր Աթոռ Ս. էջմիածին հրատ.» (հրատարակման ընթացքում է):

կան վերազարթոնք է նկատուում ժէ. դարում: Բաւական է ասել, որ եթէ նախորդած դարաշրջաններում այս կենտրոններում կամ դրանց հովանու ներքոյ ընդօրինակուած կամ ծաղկուած եւ մեզ յայտնի ձեռագրերի թիւը մօտենում է երկու տասնեակին, ապա միայն ժէ. դարով թուագրուող ձեռագրերի թիւը գրեթէ հինգ տասնեակ է, որոնց գերակշիռ մասը ստեղծուել է՝ 1620-ական թթ. յետոյ:

Երեւանի եւ Երեւանամերձ տարբեր եկեղեցիներում ժէ. դարի ընթացքում գրչարուեստի այս վերելքը պայմանաւորուած էր ոչ միայն ժամանակի պատմական-քաղաքական, այլեւ կրթամշակութային կեանքի համար բարենպաստ պայմանների առկայութեամբ⁵⁷: Դարասկզբի շահաբասեան դաժան տեղահանութիւններից ու աւերածութիւններից յետոյ Արարատեան դաշտի բնակչութեան համար, կարծես, շունչ քաշելու եւ վերականգնուելու հնարաւորութիւն էր ստեղծուել բոլոր ուղղութիւններով, այդ թւում՝ հոգեւոր եւ մշակութային խաթարուած կեանքը նորոգելու տեսանկիւնից: Այս հարցում նշանակալի է եղել յատկապէս ժէ. դարի 20-ական թթ. Երեւանի Սուրբ Անանիա առաքելի անապատում հաստատուած եւ տեղում լուսաւորչական արդիւնաշատ գործունէութիւն ծաւալած Մովսէս Վարդապետ Սիւնեցու (ապագայ կաթողիկոս՝ Մովսէս Գ. Տաթեւացի, 1629-1632 թթ.) դերը⁵⁸: Վերջինիս գործուն ջանքերով, եկեղեցաշէն, քարոզչական ու վանական կարգերի հաստատման աշխատանքներից զատ, տեղում հիմնուել են միաբանութիւն եւ դպրոց, ուր սովորելու են եկել Հայոց աշխարհի ամենատարբեր անկիւններից: Ժամանակի հայերէն գրաւոր բոլոր աղբիւրներում Մովսէս Վարդապետի գործունէութիւնը ներկայացուած է բացառապէս դրուատական խօսքերով. հասարակ ժողովուրդը, ձեռագրերի գրիչները, ժամանակի մատենագիրները բարձր են գնահատել վարդապետին եւ նրա աշխատանքը⁵⁹: Ինչպէս վկայում է ժամանակի պատմագիր Առաքել Դաւրիժեցին, Մովսէս Վարդապետի քարոզները ժողովուրդը խանդավառութեամբ էր ընդունում եւ կատարում. «Իսկ զքարոզութիւն Մովսէս վարդապետին ամենայն ժողովուրդք խնդութեամբ ընդունէին եւ յօժարութեամբ կատարէին»⁶⁰: Պօղոս Տիմրիկեցի գրիչը 1623 թ. Սուրբ Անանիա առաքելի անապատում ընդօրինակած Գրիգոր Տաթեւացու «Քարոզգիրք» մատեանի (ՄՄ Հ^մ 5243) յիշատակարանում սիրելի ուսուցիչ Մովսէս Վարդապետին բնորոշում է «սրբասնունդ եւ ճգնազգեաց, տիեզերալոյս ընթացող» մակդիրներով⁶¹: Նոյն վայրում եւ նոյն ժամանակ ձեռագրաստեղծ գործունէութիւն է ծաւալել նաեւ Զաքարիա Աբեղայ էջմիածնեցի գրիչը (յետագայում՝ Յովհաննավանքի առաջնորդ Զաքարիա Վրդ. Վաղարշապատցի), որի ընդօրինակութեամբ մեզ յայտնի են երկու տարբեր մատեաններ (ճկ. 5): 1623 թ. Երեւանի Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Անանիա սրբավայրերի հովանու ներքոյ գրչագրած ժողովածուի (ՄՄ Հ^մ 9147) յիշատակարանում Զաքարիա Աբեղան դարձեալ գովեստի խօսքերով եւ գեղեցիկ մակդիրներով է բնութագրում իր ուսուցչին՝ թուարկելով նաեւ նրա գործունէութիւնից մի հատուած. «Սուրբ հայրս մեր Մովսէս վարդապետս <սայ>, կարգեաց անապատաւորս ի մերում ժամանակի: Սայ բաժանեաց զկրօնաւորս ի յաշխարհական ձեւէ եւ հանդերձէ: Սայ զկանոնս նախահարցն հաստատեաց՝ զեպիսկոպոսունս, զերիցունս եւ զսարկաւազունս եւ զայլ եւթն խորհուրդ եկեղեցոյ մի ըստ միոջէ ուսուցանէր»⁶²:

⁵⁷ Յակոբեան Թ. Խ., Երեւանի պատմութիւնը (1500-1800 թթ.), էջ 377-421:

⁵⁸ Մաթեոսեան Ա., Երեւանի գրչութեան կենտրոնները, էջ 117:

⁵⁹ Այս մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Յարութիւնեան Ա., Երեւանի Ա. Անանիա առաքելի անապատը կամ Զօրաւոր Ա. Աստուածածին եկեղեցին, էջ 39-47:

⁶⁰ Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Խանկարեան Լ. Ա., ՀԳԱ հրատ., Երեւան, 1990, էջ 241:

⁶¹ Հայերէն ձեռագրերի ժէ. դարի յիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 95:

⁶² Նոյն տեղում, էջ 99:

Առաւել ուշագրաւ եւ արժէքաւոր է 1625 թ. Զաքարիա գրչի մէկ այլ ձեռագրի (Հ^մ 507) յիշատակարանը, որում գրիչն անուանապէս յիշատակում է Մովսէս Վարդապետի շուրջ երկու տասնեակ աշակերտներին, այդ թւում՝ Տէր Պողոսին, Տէր Մինասին, Տէր Խաչատուրին, Տէր Առաքելին, Եսայի Սարկաւագին, որոնք մեզ յայտնի են նաեւ իրենց ընդօրինակած ձեռագրերով։ Յիշատակում են նաեւ մատենանի համար թուղթ կոկած Հայրապետ միայնաւորը եւ տողերը խազած Մկրտիչը⁶³։ Վերը նշուած Եսայի Սարկաւագը 1625 թ. դարձեալ Սուրբ Անանիայի անապատում ընդօրինակած Ժողովածուի (ՄՄ Հ^մ 1538) յիշատակարանում անդրադարձել է Մովսէս Վարդապետի նկատմամբ Երեւանի կառավարիչ Ամիրգունա խանի սիրալիր վերաբերմունքին եւ նրա թոյլտուութեամբ Սուրբ Անանիա առաքելի անապատում միաբանութիւն ու դպրոց հաստատելուն՝ գրելով. «Եւ գնացեալ անդ վարդապետս նորոգեաց եւ ժողովեալ բազում աշակերտս եւ կրօնաւորս եւ միայնակեացս եւ կարգեաց դպրոց»⁶⁴։

Նոյն գրչօջախում են ընդօրինակուել նաեւ ՄՄ Հ^մ 4058 եւ 6322 ձեռագիր մատենաները։ Դրանցից առաջինը Ժամագիրք, Սաղմոսարան եւ Տօնացոյց պարունակող ծիսական ժողովածու է, որը 1626 թ. գրչագրել է վերելում յիշուած Տէր Մինասը, իսկ երկրորդը դարձեալ վերելում յիշուած Առաքել եւ Խաչատուր գրիչների համատեղ աշխատանքն է՝ իրականացուած նոյն թուականին, եւ պարունակում է «Վարք սրբոց» երկի ընդօրինակութիւնը։

Ընդհանուր առմամբ՝ Երեւանի Սուրբ Անանիա առաքելի անապատում ընդօրինակուած եւ մեզ յայտնի ձեռագրերի թիւն անցնում է մէկ տասնեակից, որոնցից միայն 8-ը վերաբերում են 1620-1660 թթ., այսինքն՝ այս գրչօջախի առաւել ծաղկուն շրջափուլին⁶⁵։ Կարելի է վստահաբար ասել, որ շնորհիւ այս դպրոցի սաների՝ Ժէ. դարի 20-ական թուականներին բուն Երեւանում արձանագրուել է գրչարուեստի իսկական զարթոնք, որը շարունակուել է մինչեւ դարավերջ⁶⁶։

Ժէ. դ. բուն Երեւանում ընդօրինակուած ձեռագրերի յիշատակարաններում, բացի Սուրբ Անանիա առաքելի անապատից, որպէս գրչավայր՝ յիշատակում են նաեւ Կաթողիկէ Սուրբ Աստուածածինը, Երկուերեսնին (Սուրբ Պօղոս-Պետրոս), Զորագիւղի անապատի Սուրբ Սարգիս եւ Սուրբ Յակոբ եկեղեցիները։ 1631 թ. «ընդ հովանեաւ Սուրբ Կաթողիկէիս եւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Երկու Երեսու» Մկրտիչ գրիչն ընդօրինակել է ներկայումս Բեռլինի արքայական գրադարանում պահուող ծիսական մի ժողովածու (ԲԱԳ, Մինուտովի հաւաքածոյ, Հ^մ 286), որը պարունակում է Սաղմոսարան, Ժամագիրք եւ Տօնացոյց⁶⁷։ Համանուն մէկ այլ գրիչ՝ Մկրտիչ Երէցը, դարձեալ Կաթողիկէի հովանու ներքոյ 1646 եւ 1654 թթ. ընդօրինակել է համապատասխանաբար ՄՄ Հ^մ 2056 եւ Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում պահուող Հ^մ 494/92 ձեռագրերը։ Դրանցից առաջինը պարունակում է ընդհանրական եկեղեցու սուրբ հայրերից Փիլոն Եբրայեցու «Մատենագրութիւն»-ը⁶⁸, իսկ երկրորդը՝ հայ եկեղեցու նշանաւոր գործիչ, աստուածաբան եւ փիլիսոփայ Գրիգոր Տաթեւացու «Գիրք հարց-

⁶³ Նոյն տեղում, էջ 175-177։

⁶⁴ Նոյն տեղում, էջ 179։

⁶⁵ **Յարութիւնեան Ա.**, Երեւանի Ս. Անանիա առաքելի անապատը կամ Զօրաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, էջ 84։

⁶⁶ Տե՛ս **Յակոբեան Թ. Խ.**, Երեւանի պատմութիւնը (1500-1800 թթ.), էջ 388-391։

⁶⁷ N. Karamianz, Verzeichniss der Armenischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Berlin, A. Asher & Co., 1888, s. 28։ Տե՛ս նաեւ Հայերէն ձեռագրերի Ժէ. դարի յիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 462։

⁶⁸ Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Զ. (ձեռագիրք 1801-2100), խմբագրութեամբ՝ **Տէր-Վարդանեան Գ.**, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2012, սիւն 1269-1272։

մանց» երկը⁶⁹։ Գրչի յիշատակարանները հիմնականում կարճ են եւ որպէս կանոն, բովանդակում են միայն տարեթուի, գրչավայրի, ստացողի մասին անհրաժեշտ նշումները։

Կաթողիկէ Սուրբ Աստուածածնի հովանու ներքոյ գրչութեամբ զբաղուած մեզ յայտնի ամէնից արդիւնաշատ գրիչը, անկասկած, Աւետիս երէց Երեւանցին է, որի ձեռագրաստեղծ գործունէութիւնը ներառում է 1660-1690-ական թթ.⁷⁰։ Նրանից մեզ յայտնի 10 ձեռագրից առնուազն կէսում, երբեմն առանձին, երբեմն էլ յարակից այլ սրբավայրերի հետ, որպէս գրչավայր, նշուած է Երեւանի Կաթողիկէն։ Այդ ընդօրինակութիւնների մէջ առանձնանում են յատկապէս Առաքել Դաւրիժեցու պատուերով 1665 եւ 1666 թթ. գրչագրուած ներկայիս Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանի Հ^ժ 137/83 եւ ՄՄ Հ^ժ 1772 ձեռագրերը, որոնք բովանդակում են մատենագրի «Պատմութիւն»-ը⁷¹. «Գրեալ եղեւ գիրքս, որ կոչի Պատմագիրք, ի մեծ թվականիս Հայոց ՌՃԺԴ. (1665), ի մայրաքաղաքս Երեւան, ի դուռն սուրբ եկեղեցոյս, որ անուանի Կաթողիկէ, հոգաբարձութեամբ, ծախիւք եւ արդեամբք Առաքեալ վարդապետի, որ է նոյն ինքն այս պատմագրքիս շինողն եւ արարողն», - կարդում ենք Աւետիս Երէցի յիշատակարանում⁷²։

Արդարեւ, Աւետիս երէցը Ժէ. դարի երեւանեան գրչօջախներում գործած բեղմնաւոր գրիչներից է եւ ընդօրինակութիւնների քանակով զիջում է միայն իրեն ժամանակակից, ծնունդով դարձեալ Երեւանից Գրիգոր գրչին կամ ինչպէս վերջինս է ներկայանում իր տասնեակ յիշատակարաններում՝ Գրիգոր Երեւանցուն⁷³։ Քննելով վերջինիս ձեռագրական ժառանգութիւնը՝ կարող ենք ասել, որ Գրիգորը ո՛չ միայն Երեւանի, այլեւ առհասարակ, հայ գրչաշխարհի ամէնից արդիւնաշատ գրիչներից է⁷⁴։ Գրիգոր Երեւանցու գրչութեան տարիները ներառում են 1658-1690-ական թթ. վերջերը, որոնց ընթացքում նա ձեռագրեր է ընդօրինակել Երեւանում, Նորագաւթում եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում։ Ընդհանուր առմամբ՝ գրչից մեզ յայտնի է 29 ձեռագիր⁷⁵, որոնցից մի քանիսի յիշատակարաններն աչքի են ընկնում նաեւ իրենց ուշագրաւ տեղեկութիւններով եւ բառապաշարով⁷⁶։

Ժէ. դարը, ինչպէս կարելի է տեսնել, իսկապէս գրչարուեստի զարթոնքի շրջան էր Երեւանի եւ նրա մերձակայքի գրչօջախների համար։ Այս հարիւրամեակի ընթացքում ձեռագրաստեղծ գործունէութեամբ աչքի են ընկել նաեւ մի շարք այլ գրիչներ (Առաքել Աբղ., Արիստակէս Սրկ. Նորուցցի, Գրիգոր Քհնյ., Ստեփանոս Քհնյ., Խաչատուր Դպիր,

⁶⁹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա., կազմեց՝ Տէր-Աետիսեան Ս., Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1970, էջ 766-767։

⁷⁰ Գրչի մասին մանրամասն տե՛ս Զարուբինեան Ա., Աւետիս երէց Երեւանցի գրչի ձեռագրական ժառանգութիւնը, «Բանբեր Մատենադարանի», քիւ 27, Երեւան, 2019, էջ 321-342։

⁷¹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, [հ. Ա.], կազմեց Տաշեան Հ. Յ. Վ., Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1895, էջ 430-433։ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., սիւն 1155-1158։

⁷² Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, [հ. Ա.], էջ 433։

⁷³ Զակոբեան Թ. Խ., Երեւանի պատմութիւնը (1500-1800 թթ.), էջ 396։

⁷⁴ Ծովական (Պողարեան) Ն. Արք., Հայ գրիչներ (Թ. Ժէ. դար), Երուսաղէմ, տպ. Սր. Զակոբեանց, 1992, էջ 377-379։

⁷⁵ Զարուբինեան Խ., Գրիգոր Երեւանցի՝ Ժէ. դարի երկրորդ կէսի մի արդիւնաշատ գրիչ. Ա. գրիչը եւ նրա ձեռագրական ժառանգութիւնը, «Բանբեր Մատենադարանի», քիւ 29, Երեւան, 2020, էջ 57-80։ Պէտք է նկատել, որ Թ. Զակոբեանը Գրիգոր Երեւանցուն նոյնացրել է նրան ժամանակակից եւ նոյնանուն մէկ այլ գրչի՝ Գրիգոր Բանանայի հետ։ Նոյնը նկատելի է նաեւ Ն. Արքեպ. Պողարեանի պարագայում։ Մեր այս յօդուածում անդրադարձել ենք այդ շփոթմանին, յստակեցրել երկու գրիչներից մեզ յայտնի ձեռագրերը։

⁷⁶ Զարուբինեան Խ., Գրիգոր Երեւանցի՝ Ժէ. դարի երկրորդ կէսի մի արդիւնաշատ գրիչ. Բ գրչի յիշատակարանները, «Բանբեր Մատենադարանի», քիւ 30, Երեւան, 2020, էջ 365-386։

Մեկըսէթ Երեւանցի եւ ուրիշներ), որոնցից մեզ հասած հատուկենտ ձեռագրերը վրկայում են վերջիններս արհեստավարժութեան եւ հայկական ձեռագրական ականդոյթների իմացութեան մասին: Նկատելի է, որ ինչպէս նախորդ դարաշրջանների, այնպէս էլ ժէ. դարի ընթացքում տեղի գրիչների մեծագոյն մասը հոգեւորականներ էին, որոնք իրենց կրթութիւնը ստացել էին հիմնականում տարբեր վանքերի կամ եկեղեցիների հովանու ներքոյ գործող դպրոցներում, որտեղ սովորել էին նաեւ գրչութեան արուեստը: Մեզ յայտնի թերեւս միակ բացառութիւնը Գրիգոր Երեւանցին է, որը հոգեւորական չի եղել, եւ ինչպէս երեւում է նրա ընտանիքի մասին յայտնի որոշ տուեալներից, իր նախնիներից կամ զաւակներից որեւէ մէկը եւս հոգեւորական չի եղել⁷⁷: Պարզ է, սակայն, որ գրչարուեստին նա նոյնպէս պէտք է ծանօթացած լիներ վերոնշեալ գրչօջախներից մէկում, որի մասին դեռեւս տեղեկութիւն չունենք:

Այս առումով իրավիճակը զգալի փոփոխութիւններ չի կրում նաեւ յաջորդող դարերի ընթացքում. կրթութիւնն առնուազն մինչեւ Ի. դարասկիզբ Երեւանում եւ նրա մերձակայքում շարունակում է հասանելի լինել հիմնականում տարբեր եկեղեցիների հովանու ներքոյ, եւ որպէս կանոն՝ աշակերտները գրաճանաչ էին դառնում հէնց այդ եկեղեցիներին կից գործող ծխական դպրոցներում⁷⁸: Եւ պատահական չէ, որ այս ընթացքում եւս արտագրող մատեանների զգալի մասն ունէր ծխական բովանդակութիւն, թէեւ նկատելի են նաեւ այլ, այդ թւում՝ բժկական բովանդակութեան մատեաններ:

Արդ, նկատելի է, որ ԺԸ-ԺԹ. դդ. տեղի գրչօջախներում շարունակուել է գրչութիւնը, ընդօրինակուել են տարբեր բովանդակութեան մատեաններ: Այսպէս, 1703 թ. Երեմիա Երեւանցու պատուէրով Նիկողայոս Դպիրն ընդօրինակել է մի Խորհրդատետր (ՄՄ Հ^մ 443), որի գրչավայրը, ամենայն հաւանականութեամբ, Երեւանն է⁷⁹: 1776 թ. Սուրբ Անանիա առաքեալի անապատում Պետրոս Երէցն աւարտին է հասցրել ՄՄ Հ^մ 7939 ժողովածոյի ընդօրինակումը. «Ի ՌՄԻՆ. (1776) թվոյս առ դրան Սուրբ Անանեայի առաքելոյս, ձեռամբ յոգնամեղ Պետրոս իրիցոյ. յիշել հայցեմ վասն Աստուծոյ»⁸⁰: Դարավերջի ակտիւ գրիչներից է մասնագիտութեամբ բժիշկ Արութիւն Թաւրիզեցին, որը հիմնականում սեփական գործածութեան նպատակով բժշկական բովանդակութեամբ ձեռագրեր է ընդօրինակել⁸¹: 1789 թ. Երեւանում գրչագրած Ամիրզոյլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ» երկի (ՄՄ Հ^մ 2738) յիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, գրեցաւ գիրքս, որ կոչի Մուֆրատեթ, զոր ոմանք Տկիտաց անպէտ ասեն, ի թվականութեանս ՌՄԼԸ. (1789)... աստուածայապահ քաղաքն Արարատեան, որ թուրքն ասէ Էրեւան, ձեռանքն անարժան բժիշկ Արութիւնի՝ որդին Թարվեզցի Երամայի բժշկի»⁸²:

ԺԹ. դարում Երեւանում ակտիւ գրչութեամբ աչքի է ընկել Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեանցը կամ Ոսկան Յովհաննիսեանց Երեւանցին: Վերջինս հայ ազատագրական պայքարի նշանաւոր գործիչ Յովսէփ Էմինի համար 1852 թ. ընդօրինակել է միջնադարի հայ մատենագիրներ Սեբէոսի եւ Ուխտանէսի «Պատմութիւն»-ները (համա-

⁷⁷ **Յարութիւնեան Խ.**, Գրիգոր Երեւանցի՝ ժէ. դարի երկրորդ կէսի մի արդիւնաշատ գրիչ. Ա. գրիչը եւ նրա ձեռագրական ժառանգութիւնը, էջ 62:

⁷⁸ **Յակոբեան Թ. Խ.**, Երեւանի պատմութիւնը (1801-1879 թթ.), էջ 276-277: Տե՛ս նաեւ **Խոսրոյեան Ս. Կ.**, Արեւելահայ դպրոցները 1830-1920 թուականներին. Ժամանակագրութիւնը յաւելեալ մանրամասներով, Երեւան, «Լոյս» հրատ., 1987, էջ 87-96:

⁷⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, սիւն 713-714:

⁸⁰ **Յարութիւնեան Ա.**, Երեւանի Ա. Անանիա առաքեալի անապատը կամ Զօրաւոր Ա. Աստուածածին եկեղեցին, էջ 110:

⁸¹ **Յակոբեան Թ. Խ.**, Երեւանի պատմութիւնը (1500-1800 թթ.), էջ 317:

⁸² Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ. (ձեռագիրք 2701-3000), խմբագրութեամբ՝ **Տէր-Վարդանեան Գ.**, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2017, սիւն 279:

պատասխանաբար՝ ՄՄ Հ^մ 3122, 3732)։ «Անգոյգ բարերարիդ Մկրտչի Յովսէփեան էմին միշտ էր խրատիդ աշակերտ եւ նուաստ /// Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեանց, 10 Յունվարի, 1852 ամի, Երեւան», - կարդում ենք գրչի այս կարճառօտ յիշատակարանում⁸³։ Երեւանցի այս գրչին այնուհետեւ տեսնում ենք արդէն Մոսկուայում։ Յովհաննիսեանցից մեզ յայտնի է Մոսկուայում ընդօրինակուած առնուազն հինգ մատեան, որոնք պարունակում են հայ պատմիչներ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկի (ՄՄ Հ^մ 3730), Թովմա Մեծոփեցու (ՄՄ Հ^մ 3731), Վարդան Արեւելցու (ՄՄ Հ^մ 3733), Ղեւոնդ Երէցի (ՄՄ Հ^մ 3741) «Պատմութիւն»-ները եւ Միքայէլ Ասորու «Ժամանակագրութիւն»-ը (ՄՄ Հ^մ 3728)։ Յատկանշական է, որ Յովհաննիսեանցը Մոսկուայում զբաղուել է նաեւ գրահրատարակչական գործով։ 1855 թ. սկսած՝ հրատարակել է «Նոր քնար Հայաստանի» բանաստեղծական շարքը, իսկ 1858 թ. հրատարակել է նաեւ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկը։ Ըստ «Հայ գիրք» մատենաշարի տուեալների՝ 1855-1859 թթ. Ոսկան Յովհաննիսեանց Երեւանցին ընդհանուր առմամբ հրատարակել է 9 միաւոր գիրք⁸⁴։

Երեւանում ձեռագրեր են ընդօրինակուել նաեւ ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին եւ յաջորդ դարի սկզբներին. 1865 թ. այստեղ ձեռագիր մի «Բժշկարան» է պատրաստել Մեսրոպ Տէր-Դաւթեանը (ՄՄ Հ^մ 9318), 1916 թ. Խաչատուր Բարսեղեան-Մարտիրոսեանցը Երեւանում աւարտել է իր կազմած ձեռագիր Ժողովածոն (ՄՄ Հ^մ 8337), որի աշխատանքներն սկսել էր դեռեւս 1896 թ. Արարատի մարզի Զանջրու (Զնջուլու) գիւղում⁸⁵։ Գրչի յիշատակարանում կարդում ենք. «Գրքոյկս այս գրուեցաւ Ա. մասն Զանջրու գիւղում, 1896 թ., իսկ երկրորդ մասն արտագրուեց Յասմաուրբից, 1916 թ., Երեւան քաղաքն, ձեռամբ Խաչատուր Մարտիրոսեանցին, որոյ յիշեսցէք զանարժան գրողս»⁸⁶։

Ամփոփելով Երեւանի եւ նրա մերձակայքի գրչօջախներում գործած գրիչների վերաբերեալ մեր համառօտ շարադրանքը՝ կարող ենք ասել, որ առնուազն ԺԳ. դարավերջից մինչեւ Ի. դարասկիզբ այս կենտրոններում գրեթէ անընդմէջ գործել են գրչաբուհատի տասնեակ մշակներ։ Նրանցից մեզ յայտնի ձեռագրական ժառանգութիւնը գերազանցում է ինը տասնեակը։ Ի հարկէ, այս թիւը չի կարող արտացոլել վերը թուարկուած գրչօջախների ձեռագրական վաստակի իրական պատկերը, սակայն այսքանն էլ բաւարար է հաւաստելու Երեւանում եւ նրա արուարձաններում ու մօտակայ սրբապետներում տարբեր վայրիվերումներով գործած եւ բազում փորձութիւնների դիմագրուած միջնադարեան գրչօջախների առկայութիւնը։

ԽԱՉԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

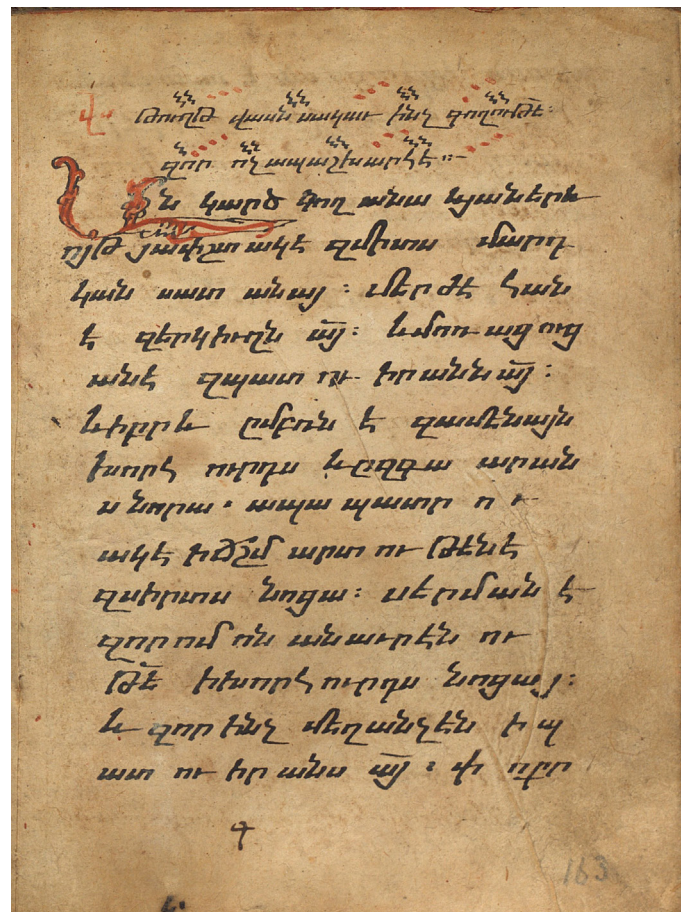
Բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու,
Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աւագ
գիտաշխատող

⁸³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ժ. (ձեռագիրք 3001-3400), խմբագրութեամբ՝ Տէր-Վարդանեանի Գ., Երեւան, 2019, սիւմ 592։

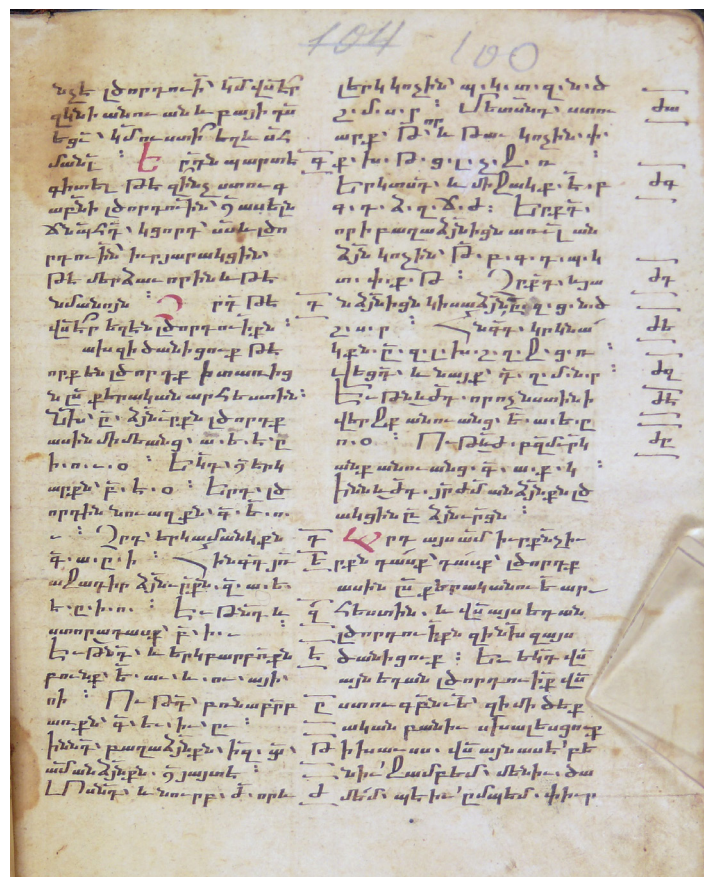
⁸⁴ Հրատարակչի ընդհանուր տուեալները տե՛ս անուանացանկում՝ Ոսկանեան Ն., Սաալեան Ա., Սողոմոնեան Մ., Գիւղումեան Օ., Սահակեան Ա., Թադևոսեան Ս., Հայ գիրքը 1851-1900 թուականներին, առաջաբանը՝ Ոսկանեան Ն. Ա., խմբագիր՝ Արզաբեան Գ. Ա., «Գիրք» հրատ., Երեւան, 1999, էջ 72։

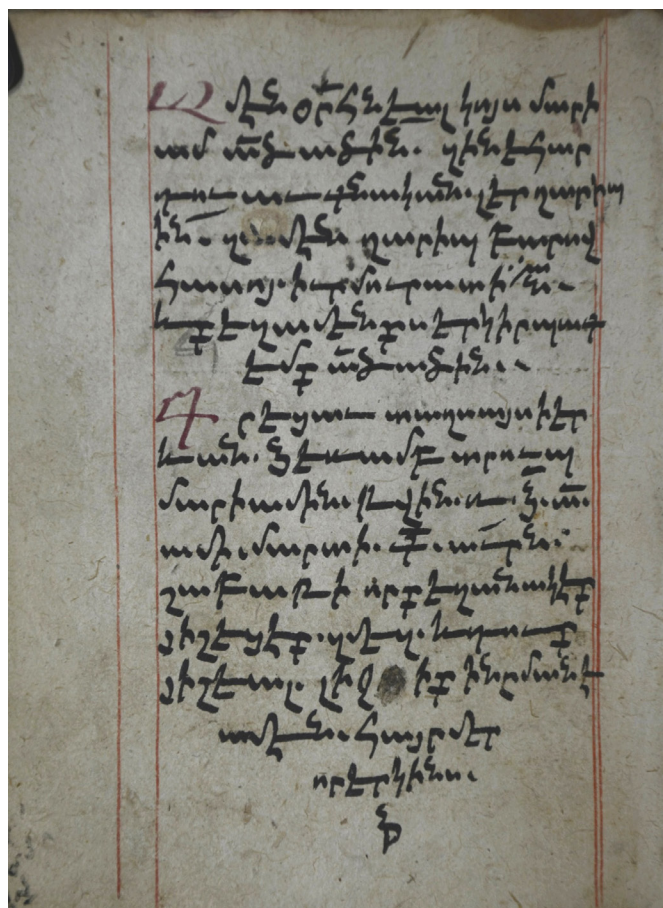
⁸⁵ Յակոբեան Թ. Խ., Մէլիք-Քալսշեան Ստ. Տ., Բարսեղեան Յ. Խ., Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. 2, Դ-Կ, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1988, էջ 312։

⁸⁶ Յարութիւնեան Ա., Երեւանի Ս. Անանիա առաքելի անապատը կամ Զօրաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, էջ 113։

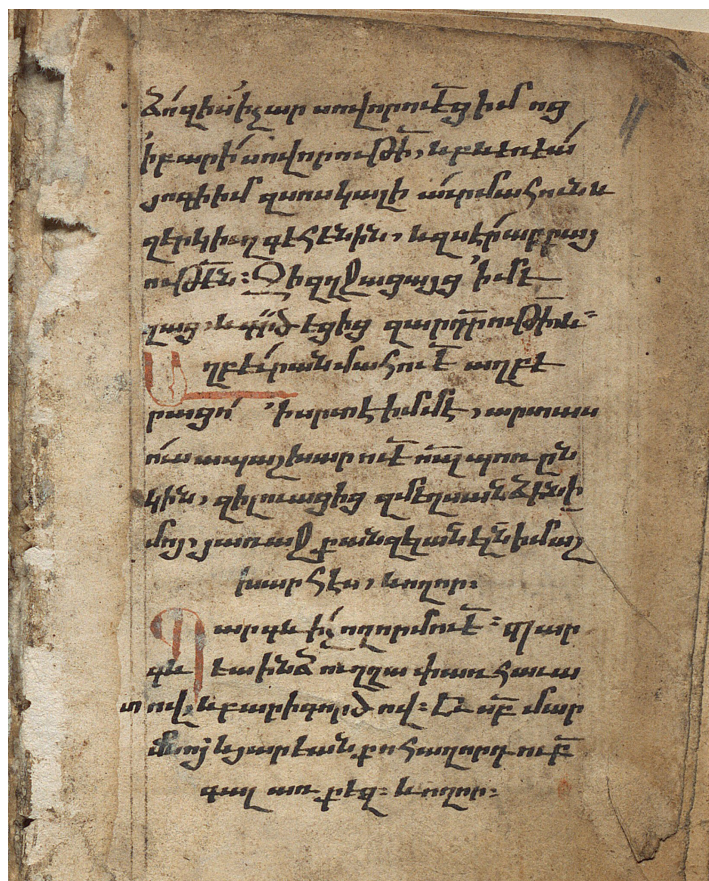

Նկ. 1, ՄՄ Հմր 5929, 163ա, Ճառքնսիր, ԺԳ. դար, գրիչ՝ Սարգիս Բահանայ

Նկ. 2, ՄՄ Հմր 530/Բ, 100ա, Առաքել Սիսեցի, Համառոտ լուծմունք
Բերականութեան, ԺԵ. դ., գրիչ՝ Ստեփանոս Վարազեցի

Նկ. 4, ՄՄ Հմր 3424/Բ, 147բ, 1632 թ. գրիչ՝ Մարիամ

Նկ. 5, ՄՄ Հմր 9147, 11ա, Ժողովածոյ, 1623 թ., գրիչ՝ Զաքարիա Էջմիածնեցի

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՍԻՈՆ»-Ի

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1927 – 2020

1986

ԱՅԼԵԻԱՅԼԸ

Վազգէն Ա. Կաթողիկոս.- Եղիվարդը վաւերական բանաստեղծ է – 24:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս.- Բան վասն ինքնութեան, արթնութեան եւ միութեան – 5:

Բարունակ Թովմասեան.- Նամակ Ն. Ս. Օծուծին Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետին – 26:

Գ. Ճ.- Համառօտ եւ բաղդատական ակնարկ՝ մեր եւ քոյր եկեղեցիներու Տօնացոյցներուն վրայ եւ Սաղիմական աւանդութիւններ – 54, 120, 191, 241:

Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը Երուսաղէմի մէջ – 62:

Ինքնակենսագրութիւն Սերովբէ Վրդ. Սամուէլեանի – 57, 123, 194:

Ամանորի հանդէս Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 63:

Ս. Ստեփանոսի տօնը եւ ձեռնադրութիւն Սարկաւազաց – 64:

Հոգեւորական հիւրեր՝ Ս. Ծննդեան տօնին առիթով – 70:

Հոգեւորական հիւրեր՝ Ս. Զատիկի տօնին առիթով – 142:

Նոր Ծաղկոց՝ Եաֆայի մեր վանքին մէջ – 70:

Տ. Տ. Վազգէն Ա. Հայրապետի քարոզը խօսուած Փարիզի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւոյ մէջ – 85:

Տարեկան հանդիսութիւնք Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական վարժարանի – 141:

71-րդ տարեդարձ Ապրիլեան Եղեռնի – 142:

Գ. Ճարտար.- Սփիւռքահայ գրականութեան կորուստը – 143:

Ամառնային այցելուներ – 196:

Բարեպաշտական նուէրներ – 247:

Յանկ Կիւպէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացուած գիրքերու (Յաւելուած) – 72, 149, 201, 251:

Յանկ նիւթոց 1986 տարւոյ – 254:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Մատթէոս Վրդ. Զուղայեցիի գանձերը եւ մեղեդիները – 42:

- Մանրապատում – 102, 220:

Մարտիրոս Մինասեան (Հրաւ.)- Հրաչեայ Աճառեանի նամակներից Վիեննայի Մխիթարեանների – 47, 104, 183, 226:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Մ. Իշխան (Թրգմ.)- Եթէ (Քրիստոս) – 36:

Մ. Մանուկեան (Թրգմ.)- Զայլտ Հարոլտի ուղեւորութիւնը – 37, 97, 167, 216:

Գ. Ճարտար.- Սիմէոնեան հաւատքով – 41:

- Քառեակներ – 101, 173, 219:

Եզոպ.- Անվերնագիր – 171:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- «Անմատչելի բարձունքներ» եւ «Միգամած հորիզոններ» (Հայկ Հ. Պօղոսեանի) – 60:

- «Նամականի» (Յ. Օշականի) – 128:

- «Մտքի զօրաշարժ» (Գեղամ-Գեղակի) – 195:

- «Աւետարանի պատգամներ» (Սիոն Արքեպս. Մանուկեանի) – 244:

- «Անհանգրուան տարագիրներ» (Թորգոմ Փօսթաճեանի) – 245:

Ն. Արք. Ծովական.- «La Chaine Arménienne sur l'Épître de Jacques» (Charles Renoux) – 127:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Երուսաղէմի տաճնապը «Զարթօնք»-
եան կշիռքով – 19:

Թորգոմ Պատրիարք.- Բարեկարգութիւն
Հայց. Եկեղեցւոյ – 27, 87, 154, 206:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ռուբէն Վրդ. Յովակիմեան.- Նոր տարուան
պատգամը – 33:

- Սուրբ Վարդան – 34:

Կարէն Քհնյ. Կտանեան.- Կամի՞ս ողջ լինել
– 95:

- Արիութիւն – 96:

Գէորգ Ս. Զինիվիզեան.- Հոգի մը փրկել –
165:

- Մեղքին տեսակարար կշիռը – 166:

- Սուրբեր եւ ննջեցեալներ – 214:

ՀԱՅ ՆԿԱՐՈՂՆԵՐ

Ն. Արք. Ծովական.- ԺԲ.-ԺԴ. Դարերու հայ
նկարողներ – 43, 110, 178, 221:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Վարք Մաշտոցի եւ
Ագաթանգեղոս – 174, 230:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգէն
Ա.-ի Ծննդեան քարոզը – 2:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգէն
Ա.-ի Զատիկական քարոզը – 78:

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատ-
գամը Բեթղէհէմի Ս. Այրէն – 11:

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս.
Աթոռէն – 14, 84:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Վե-
հափառ Հայրապետէն – 15, 80:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
Կաթողիկոսարանէն – 16, 81:

Շնորհաւորական գիր՝ Քէնթըրպլըրիի Ար-
քեպիսկոպոսէն – 17, 82:

Շնորհաւորական գիր՝ Ռուսաց Պիմէն Պա-
տրիարքէն – 17, 83:

Շնորհաւորական գիր՝ Փօրթուկալի Օրթո-

տոքս Առաջնորդէն – 18:

Շնորհաւորական գիր՝ Վատիկանէն – 82:

Հեռագիր յղուած Ս. Ս. Վազգէն Ա. Կաթո-
ղիկոսին – 66, 248:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Ժամանակագրութիւն
Կ. Պոլսոյ Յովակիմ Պատրիարքի – 51:

- Ոսկեդար – 114:

Տիգրան Ս. Քիրիշեան.- Մասնաւոր պատ-
մագրութիւն Ս. Նշանի Վանուց Սեբաստիոյ –
52, 116, 189, 235:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Կիրեղ Եպս. Գաբրիէան.- Տարեկան Տեղե-
կագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական վար-
ժարանի – 130:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Մայր Աթոռոյ Նուիրակ Ս. Գաբրիէն Ար-
քեպս. մեր մէջ – 61:

Մահ Ճօրճ Ե. Թագաւորին – 61:

Մահ Արամ Խաչատուրեանի – 129:

Հանգիստ Յարութիւն Վրդ. Պարոնեանի –
129:

Քաղաքական խլրտումներ – 129:

Հանգիստ Ս. Ս. Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կա-
թողիկոսի – 197:

Ձեռնադրութիւններ – 197:

Ս. Յակոբի ներսէն – 246:

Նօթք եւ նիշք – 246:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 66:

Ապրիլ-Յունիս – 144:

Յուլիս-Սեպտեմբեր – 198:

Հոկտեմբեր- Դեկտեմբեր – 248:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Հանգիստ Ս. Մաշտոց Վրդ. Բարիլուսեանի
– 71:

Սիմոն Սիմոնեան – 143:

Արամ Հայկազ – 143:

1987

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ

Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը
Երուսաղէմի մէջ – 52:

Գ. Ճ.- Համառօտ եւ բաղդատական ակ-
նարկ՝ մեր եւ քոյր Եկեղեցիներու Տօնացոյց-
ներուն վրայ – 102, 160, 218, 259:

- Վաթսունամեակ մը «Սիոն»-ի – 18:

Արամ Պէլեան (Թրգմ. Վահագն Տատրեանէ).-
Թուրք բժիշկներու դերը Հայկական ցեղա-
սպանութեան մէջ – 150, 214, 256:

Սարկաւագական ձեռնադրութիւն – 55:

Ամանորի հանդէս Ժառանգաւորաց Վար-
ժարանի եւ Ընծայարանի – 59:

Տարեկան հանդիսութիւնք Ս. Թարգման-
չաց Երկրորդական Վարժարանի – 176:

72-րդ տարեդարձ Ապրիլեան Եղեռնի – 110:

Հայկական ցեղասպանութեան նուիրուած
երեկոյ – 111:

1600-ամեակ մահուան Ս. Կիրեղ Երուսաղէ-
մացի Հայրապետի – 112:

Շահեկան դասախօսութիւններ – 116:

Զեկոյց Համայն Վրաստանի Պատրիարք-
Կաթողիկոս Ն. Ս. Օծութիւն էլիա Բ.-ի այցելու-
թիւնը Երուսաղէմ – 224:

Բարեպաշտական նուէրներ – 266:

Յանկ Կիւլպէնկեան Մատենադարանին
կողմէ ստացուած գիրքերու (Յաւելուած) – 61,
117, 181, 229, 266:

Յանկ նիւթոց 1987 տարուոյ – 270:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Սրբագրութիւններ «Եղծ
Աղանդոց»-ի մէջ – 36:

- Սրբագրութիւններ «Վարք Մաշտոցի» գըր-
քին մէջ – 94:

- Գրիգոր Սուքիասեանց – 95:

- Հայկական ծածկագրութիւն – 135:

- Մանրապատում – 196:

Մարտիրոս Մինասեան.- Խորենացու երկու
հատուածի մասին – 137:

- Վենետիկ եւ Վիեննա (Հրատ.) – 198, 241:

- (Հրատ.) – Հրաշեայ Աճառեանի նամակնե-
րից Վիեննայի Միսիթարեաններին – 38:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Հուրծամ.- Անվերնագիր – 23, 132, 192:

Գ. Ճարտար.- Բանաստեղծի աշքերով – 26:

- Երգեր – 89:

- Քառեակներ – 134, 195, 240:

Վահէ-Վահեան.- Անդոհանք – 86:

Մ. Մանուկեան.- Քառեակներ – 88, 133, 194,
239:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- «Գրասեղանիս թուղթերէն»
(Եղիշէ Ծ. Վրդ. Մանճիկեանի) – 50:

- «Հայրենի Աղբիւրից» (Անուշ Գրիգորեա-
նի) – 106:

- «Կեանքին զուգահեռ» (Վարդերես Գարա-
կէօզեանի) – 163:

- «Հայաստանեայց Եկեղեցին պահապան
հաւատքի» (Սիփան Քհնյ. Միսսեանի) – 222:

Ն. Արք. Ծովական.- Գրիգոր Պահլաւունի
Մագիստրոս – 254:

ԳՐԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- Եղիշէ Զարենց (Մահուան
50-ամեակին առթիւ) – 253:

Եղիվարդ.- Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ – 27:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Սաղիմական անցու-
ղարձեր – 99:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Նոր տարի, նոր կեանք – 9:

- Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան ուղիով – 71:

- Ապրիլ 24 – 122:

Թորգոմ Պատրիարք.- Բարեկարգութիւն
Հայց. Եկեղեցւոյ – 13, 79, 126, 186:

Գ. Ճ.- Վաթսունամեակ մը – 18:

- Տարեփակ – 234:

«Էջմիածին».- Ի սէր կարգ ու կանոնի – 66:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ռուբէն Վրդ. Յովակիմեան.- Նոր տարուան
պատգամը – 21:

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Մկրտութիւն Տեա-
ռըն – 22:

- Աւետումներ - 84:
- Ճգնութիւն եւ առաքելութիւն - 85:
- Աօթքի բնոյթն ու նպատակը - 130:
- Մարտիրոսներ - 190:
- Նիւթապաշտութիւն - 191:
- Մեր իսկական գանձը - 236:

ՀԱՅ ՆԿԱՐՈՂՆԵՐ

Ն. Արք. Ծովական.- ԺԴ. - ԺԶ. Դարերու հայ նկարիչներ - 32, 90, 146, 204, 248:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

- Ն. Արք. Ծովական.- Ճաշու շարականները - 48:
- Մովսէս Քերթովի շարականները - 49:
- Պետրոս Գետադարձի վերագրուած շարականները - 145:
- Կացուրդ փոխման Աստուածածնի - 208:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

- Ամսօրեայ լուրեր - 54, 107, 263:
- Հանգիստ Տ. Բարթողիմէոս Ծ. Վրդ. Թագաճեանի - 107:
- Մահ Գրիգոր Մխալեանի - 164:
- Լուրեր Ծայրագոյն Արեւելքի հայութենէն - 164:
- Հիմնարկէք Յոպպէի վարժարանին - 223:
- Այցելութիւն ի Տիբերիա - 223:
- Ամեն, Ս. Պատրիարք Հօր պատահած արկածի մասին - 263:

ՆՆՈՐՀԱԻՈՐԱԳՐԵՐ

- Ամեն, Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատգամը Բեթղեհէմի Ս. Այրէն - 2:
- Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Աթոռէն - 8, 108:
- Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետէն - 4, 70:
- Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն - 5:
- Շնորհաւորական գիր՝ Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսէն - 6, 109:

Քեպիսկոպոսէն - 6, 109:

Շնորհաւորական գիր՝ Ռուսաց Պիմէն Պատրիարքէն - 6, 109:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդէն - 7:

Հեռագիր զրկուած Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսին - 56, 225:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տիգրան Ս. Քիրիշեան.- Մասնաւոր պատմագրութիւն Ս. Նշանի Վանուց Սեբաստիոյ - 45, 96, 154, 209:

Ն. Արք. Ծովական.- Ռուբէն Ա. Արծրունի - 252:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ

Գ.- Փախուստն յԵգիպտոս - 237:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

- Յունուար-Փետրուար - 56:
- Մարտ-Ապրիլ - 113:
- Մայիս-Յուլիս - 177:
- Օգոստոս-Հոկտեմբեր - 225:
- Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր - 264:

«ՍԻՈՆ»-Ի

ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Խոստովանանքի մասին - 111:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Կիրեղ Եպս. Գաբիկեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական վարժարանի - 165:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի - 60, 269

ՏԵՐՈՒՆԻ

- Տ. Յովսէփ Ծ. Վրդ. Մամուր - 180:
- Ուրարակիր Վահէ Զաքարեան - 228:

1988

ԱՅԼԵԻԱՅԼԸ

Արամ Պէլեան (Թրգմ. Վահագն Տատրեանէ).- Թուրք բժիշկներու դերը Հայկական ցեղասպանութեան մէջ - 47, 91:

Թուրք բժիշկներու դերը Հայկական ցեղասպանութեան մէջ - 47, 91:
- Ֆրանց Վէրֆէլ (Առանց ինքնութեան մարդ

մը) (Թրգմ. Էտուարտ Թիմսէ) – 138:
 Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը
 Երուսաղէմի մէջ – 55:
 - Նօթք եւ նիշք – 97:
 Ե.- Յուշապատում – 134, 183:
 Գ. Հ.- Հազարամեակի հանդիսութիւններ
 Ռուս Պաշտօնաւ Եկեղեցւոյ – 145:
 Ստեփան Մնացականեան.- Աղթամար – 187:
 Կոնդակ Մ. Տ. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն – 2:
 Հաղորդագրութիւն Մայր Աթոռէն – 54:
 Ամանորի հանդէս ժառանգաւորաց Վար-
 ժարանի եւ Ընծայարանի – 57:
 Սարկաւագական ձեռնադրութիւն – 61:
 Մօնս. Միշէլ Սապպաճ՝ Լատինաց նոր Պա-
 տրիարքը – 62:
 73-րդ տարեդարձ Ապրիլեան եղեռնի – 100:
 Տարեկան հանդիսութիւնք Ս. Թարգմանչաց
 Երկրորդական Վարժարանի – 101:
 Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Ս. Էջմի-
 ծանի Մայր Տաճարէն – 162:
 Մ. Տ. Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի
 քարոզը Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարէն – 165:
 Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն – 195:
 Հանդիսաւոր հոգեհանգիստ՝ երկրաշարժի
 զոհերու յիշատակին – 196:
 Ս. Աստուածածանայ Տաճարին եղած նուի-
 րատուութիւններ – 199:
 Յանկ Կիւպէնկեան Մատենադարանին կող-
 մէ ստացուած գիրքերու (Յաւելուած) – 63, 106,
 152:
 Յանկ նիւթոյ 1988 տարւոյ – 202:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Մանրապատում – 26:
 - Կարապետ Աղթամարցի – 178:
 - Ե՞րբ կ'ապրէր Մովսէս Քերթոզ – 179:
 Մարտիրոս Մինասեան.- Նորայր Ն. Բիւ-
 ղանդացու անտիպ «Հատընտիր Տաղարան»-ը
 - 27, 78:
 - «Երգէր ձեռամբ» - 117:
 Գէորգ Աբգարեան.- Հետեւե՛նք նախնեաց
 պատուիրաններին – 32, 81, 124:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- Զկայիր դուն (Գրուած Զարեհ
 Կաթողիկոսի մահուան օրերուն) – 22:
 Գ. Ճարտար.- Քառեակներ – 24, 77, 116, 176:
 Մ. Մանուկեան (Թրգմ.).- Հնչեցէք, խօս զան-

գակներ... – 25:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Yovhannes Tlkurantsi – 50:
 - La Chaine Arménienne sur les Épître de Pierre
 - 94:
 - Ներսէս Շնորհալի – 141:
 - Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի Համալսարանը
 - 191:
 Գ. Ճարտար.- Արցունք-Ժպիտ (Զաւէն Եկէն-
 եանի) – 51:
 - Ես սեւ եմ... բայց գեղեցիկ (Արամ Սեփեթ-
 ճեանի) – 95:
 - Տպաւորութիւններ Սփիւռքահայ Գրակա-
 նութենէն (Աւ. Եսփուճեանի) – 142:

ԳՐԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- Մահուան դարադարձ զոյգ
 վիպասաններու – 192:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս.- Ուղերձ առ Զա-
 ւէն Կաթողիկոս – 15:
 Գ. Ճ.- Յիսնամեակ մահուան Տ. Տ. Խորէն Ա.
 Կաթողիկոսի – 73:
 Գ. Ա. Գ.- Ղարաբաղ – 110:
 Ե.- Գոյժ եւ միսիթարանք – 158:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Գէորգ Ս. Ճինիվիզեան.- Խօսք եւ գործ – 20:
 - Եկեղեցական աւանդութիւն – 21:
 - Մեծացուցէ – 75:
 - Յովհաննէս Մկրտիչ – 76:
 - Օրհնեալդ ի կանայս – 113:
 - Պատկերամարտութիւն – 115:
 - Ս. Պետրոս եւ Ս. Պօղոս – 173:
 - Մկրտութեան խորհուրդը – 175:
 Նորայր Արքեպս.- Կեանքի խօսքեր – 172:

ՀԱՅ ՆԿԱՐՈՂՆԵՐ

Ն. Արք. Ծովական.- ԺԶ. – ԺԷ. Դարերու Հայ
 նկարողներ – 36, 85, 128, 180:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Գրիգոր Վրդ. Մարաշե-
 ցի – 40:
 - Մովսէս Քերթոզ եւ Փիլոն – 132:

ՇՆՈՐՀԱՌՈՐԱԳՐԵՐ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ս. Ծննդեան քարոզը – 5:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ս. Զատիկի քարոզը – 66:

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր Ծննդեան պատգամը Բեթղեհէմի Ս. Այրէն – 7:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետէն – 10, 68:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն – 11, 69:

Շնորհաւորական գիր՝ Քէնթրպլըրի Արքեպիսկոպոսէն – 12, 70:

Շնորհաւորական գիր՝ Ռուսաց Պիմէն Պատրիարքէն – 13, 71:

Շնորհաւորական գիր՝ Վատիկանէն – 70:

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Աթոռէն – 14, 72:

Հեռագիր յղուած Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսին – 57, 197:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Կէսկէսներ – 89:

Զարեհ Պտուկեան.- Արտաշէսեան հարստութեան դրամները – 41:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր առողջական վիճակը – 53, 99:

Ամսօրեայ լուրեր – 54, 99, 194:

Լուրեր արտասահմանի Երուսաղէմական վարդապետներէն – 144, 194:

Քահանայական ձեռնադրութիւն – 144:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 57:

Ապրիլ-Յունիս – 102:

Յուլիս-Սեպտեմբեր – 149:

Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր – 197:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկագիր Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի – 201:

1989**ԱՅԼԵՒԱՅԼԸ**

Քահանայական ձեռնադրութիւն – 12:

Ե.- Յուշապատում – 23, 80, 220:

- Ծառայութեան եւ նուիրումի մարդը – 126:

Ստեփան Մնացականեան.- Աղթամար – 26:

Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը Երուսաղէմի մէջ – 38:

Գ. Ճ.- Բազմաքանքար հովուապետը – 130:

Կիրեղ Եպս. Գաբրիէան.- Վերանորոգութիւն Ս. Յարութեան Տաճարի – 40, 86, 175, 231:

Վարդապետական գաւազանի տըւնութիւն – 44:

Ն. Արք. Ծովական.- Գլաձորեան սերունդ – 76, 172, 217:

74-րդ տարեդարձ Ապրիլեան Եղեռնի – 91:

Տարեկան հանդիսութիւնք Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի – 105:

Գ. Գ.- Երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան (Խօսք հիացման եւ յարգանքի) – 123:

Տիրան Վրդ. Ն.- Արբազան պերճախօսը –

134:

Յ. Օշական.- Գրագէտը – 137:

Շ. Ռ. Պէրպէրեան.- Մարդը – 149:

Վահան Թէքէեան.- Մեծ բարեկամէս քանի մը պզտիկ յուշեր – 153:

Արշակ Զօպանեան.- Մեծ Հայ դէմք մը – 155:

Աւետարանի ճամբէն – 158:

Տիգրան Կամսարական.- Թորգոմ սքանչելիւն – 159:

Նիկոլ Աղբալեան.- Յարգանքի խօսքեր՝ Տ. Թորգոմ Պատրիարքի մահուան առթիւ – 161:

Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնց.- Տ. Թորգոմ Սըրբազան Պատրիարքի յիշատակին – 162:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի քարոզը Լեւոնականի Ս. Աստուածածին եկեղեցում – 195:

Բարձրաստիճան հոգեւորական հիւրեր մեր մէջ – 236:

Բարեպաշտական նուէրներ – 242:

Ս. Աստուածածնայ Տաճարին եղած նուիրատուութիւններ – 243:

Յանկ Կիւլպէնկեան Մատենադարանին կողմէն –

մէ ստացուած գիրքերու (Յաւելուած) – 48, 111, 185, 243:

Յանկ Նիւթոն 1989 տարւոյ – 246:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Մարտիրոս Մինասեան.- Le Testament de Norayr N. Buzandatzi – 30, 70:

- Յովսէփ Թադեւոսեանի նամակը Սիմէոն Յակոբեանին – 167:

- «Արեգ» հանդէսի մատենագիտական ցանկ – 210:

Ն. Արք. Ծովական.- Մանրապատում – 68:

- Եղիազար Արքեպս. Սեբաստացի – 69:

- Միքայէլ Թոխատցի գրիչ – 208:

- Յակոբ Վրդ. Կրակկացի – 209:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Գ. Ճարտար.- Ամանորին – 19:

- Անվերնագիր – 19, 67, 207:

Թ. Ե. Գ.- Աղօթք վասն Հայ Եկեղեցւոյ – 133:

Եղիվարդ.- Հին էջեր, Նինուէ – 202:

Անել.- Եւ ինձ՝ բազմամեղիս – 204:

Մ. Մանուկեան.- Քառեակներ – 206:

ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ

Ն. Արք. Ծովական.- Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ Ե. – ԺԲ. դարեր – 34:

- Հայոց Հին եւ Միջնադարեան գրականութեան պատմութիւն (Սրբուհի Պ. Հայրապետեանի) – 83:

- Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին – 224:

Գ. Ճարտար.- Հոգեյոյզ ցուքեր (Սեպուհ Մ. Վրդ. Սարգիսեանի) – 36:

- Երգեր հողի եւ հատուցման (Ալեք Գրլըճեանի) – 85:

- Աւազներու տակ (Ներսէս Թամամեանի) – 225:

ԳՐԱԿԱՆ

Ռօպէրթա Լըվին.- Վահան Թոթովենց եւ իր գրական արուեստը – 213:

Ն. Արք. Ծովական.- Նարեկ – Մատեան Ողբերգութեան – 163:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ե.- Նոր ձեռնագրուած եպիսկոպոսներն ու վարդապետները Սուրբ Աթոռոյ – 7:

- Յարութեան խորհուրդը – 61:

- Թորգոմ Պատրիարքը երէկ եւ այսօր – 114:

Գ. Ճ.- Անցնող տարին – 14:

Թորգոմ Պատրիարք.- Կրօնական իտէալն է ազգի մը կեանքին բարգաւաճման մեծագոյն ազդակը – 190:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Անուշաւան Վրդ. Զղշանեան.- Նոր Տարւան պատգամը – 16:

- Տեառնընդառաջ – 17:

Գէորգ Ս. Ճինիվիդեան.- Հաւասարութիւն – 18:

- Համբարձում եւ Հոգեգալուստ – 64:

- Խեղաթիւրուած ճշմարտութիւններ – 66, 199:

Գ. Ճ.- Կինը Քրիստոնէութեան լոյսին տակ – 197:

- Ս. Աստուածածնայ տօներ – 200:

ՀԱՅ ՆԿԱՐՈՂՆԵՐ

Ն. Արք. Ծովական.- ԺԶ. – ԺԷ. Դարերու Հայ նկարողներ – 20:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ս. Զատիկի քառօրը – 54:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետէն – 2:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն – 3, 56:

Շնորհաւորական գիր՝ Վատիկանէն – 4, 57:

Շնորհաւորական գիր՝ Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսէն – 5, 57:

Շնորհաւորական գիր՝ Ռուսաց Պիմէն Պատրիարքէն – 58:

Շնորհաւորական գիր՝ Ռուսաց Պատրիարքի փոխանորդէն – 59:

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս. Աթոռէն – 6, 44, 60, 237:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Օրագրութիւն Տ. Մեսրոպ Պատրիարքի (Նըշանեան) – 227:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Անակնկալ եւ անժամանակ մահ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի – 37:

Ընտրութիւն Պատրիարքի – 90:

Նորոգություն Ս. Յարութեան Տաճարի – 90:
Մեկնում եւ վերադարձ Ամեն, Ս. Պատըր-
իարք Հօր – 179:

Նոր ձեռնադրություններ - 179:

Գահակալություն Տ. Մեսրոպ Բ. Պատըր-
իարքի – 235:

Վախճանում Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոսին
Կիլիկիոյ – 235:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 44:

Ապրիլ-Յունիս – 106:

Յուլիս-Սեպտեմբեր – 180:

Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր – 237:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրեղ Եպս. Գաբրիկեան.- Տարեկան Տեղե-

կագիր Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վար-
ժարանի – 92:

Սահակ Գալայճեան.- Տարեկան Տեղեկա-
գիր Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադա-
րանի – 241:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան – 110:

Տ. Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէրվիշեան – 183:

Անդրանիկ Ծառուկեան – 184:

Օր. Սիրարփի Տէր-Ներսէսեան – 184:

Ուրարակիր Յովհաննէս Երէցեան – 242:

Մայրապետ Տիրուհի Կարապետեան – 242:

1990

ԱՅԼԵՒԱՅԼԸ

Կենսագրական գիծեր հոգեւոյ Տ. Եղիշէ
Պատրիարք Տէրտէրեանի – 6:

Կենսագրական գիծեր հոգեւոյ Տ. Շնորհք
Պատրիարք Գալուստեանի – 56:

Գարեգին Արքեպս. Գազանճեան.- Պերճա-
խօս քարոզիչը – 9:

Հմայեակ Եպս. Ինդոյեան.- Ողջերթի ընթ-
րիքը (Ստուգապատում) – 11:

- Կորուստն անփոխարինելի – 17:

Կիրեղ Եպս. Գաբրիկեան.- Ս. Տեղեաց իրա-
ւանց նախանձախնդիր պահպանը – 13:

- Ամեն, Տ. Շնորհք Պատրիարքի մահուան
առիթով – 53:

Դաւիթ Եպս. Սահակեան.- Հանգուցեալ Եղի-
շէ Պատրիարքը (Կարկառուն գիծերը իր կեան-
քին) – 15:

Գուսան Վրդ.- Մտաւորականը – 21:

Մատթէոս Սրկ. Իփրաճեան.- Ինչպէ՞ս ճան-
չըցայ Եղիշէ Պատրիարքը – 27:

Թորգոմ Փօսթաճեան.- Սրտի տէր մարդը՝
Եղիվարդ – 28:

Մ. Մանուկեան.- Տխուր անըջանք – 31:

Գ. Ճարտար.- Գրագէտը – 33:

- Շնորհալի Պատրիարքը – 54:

Գէորգ Հինգլեան.- Եղիշէ Պատրիարքի մը-
տերմութեան մէջ – 35:

Վշտակցական գիր՝ Վեհափառ Հայրապե-
տի – 39:

Սահակ Արքեպս. Այվազեան.- Դամբանա-
կան – 61:

- Երուսաղէմի նոր արշալոյսը (Թորգոմ Պա-
տրիարքի գահակալութեան առթիւ) – 194:

Հոգեհանգստեան եւ Յուդարկաւորութեան
ներկայ եղողներ – 41:

Երանաշնորհ Պատրիարքի թաղման մաս-
նակցող հոգեւորականներ – 52:

Ծաղկեպսակ նուիրողներ – 41:

Յաւակցական հեռագիրներ – 42:

Քառասունքի հանդիսութիւններ – 44:

Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեան.- Ուրախու-
թեան եւ զղջումի յիշատակներ – 45:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կի-
լիկիոյ.- Հայկական Երուսաղէմի ախոյեան
(Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի վախճան-
ման քառասունքին առթիւ) – 47:

Ընտրություն Պատրիարքական տեղապա-
հի – 51:

Պաշտօնագիր՝ Տեղապահի ընտրութեան
մասին Կրօնից նախարարին – 51:

Տեղապահի ճանաչման գիր Կրօնից նախա-
րարէն – 52:

Գ. Ճ.- Տիրան Արքեպս. Ներսոյեանի մահ-
ւան առիթով – 58:

- Հանգիստութիւններ – 114:

Ամանորի հանդես ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի – 60:

Գ.- Եկեղեցիներու միութեան եօթնեակը Երուսաղէմի մէջ – 64:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը Գերշ. Տ. Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեանին – 76:

Եղիշէ Արքեպս. Տէրտէրեան.- Պատրիարքական կոնդակ Գերաշնորհ Տ. Թորգոմ Արքեպս.-ի զոյգ յորելեաններուն առիթով – 77:

Շնորհք Պատրիարք Գալուստեան.- Մշտադալար ծառին պտուղները – 79:

Վաչէ Արքեպս. Յովսէփեան.- Գնահատելի մեծարանք – 82:

- Ամերիկայի Արեւմտեան թեմի խօսքը – 196:

Խաժակ Եպս. Պարսամեան.- Ամերիկայի Արեւելեան թեմի խօսքը – 198:

Սուրէն Մանուկեան.- Ծառայութեան նուիրումը – 84:

- Կենսագրական գիծեր Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեանի – 125:

Անել.- Թորգոմ Սրբազանի քահանայութեան յիսնամեակին առթիւ – 99:

Մարգարէտ Մարկոսեան.- Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեան (Դիմաքանդակ) – 103:

Վաչէ Ծ. Վրդ. Իգնատիոսեան.- Նորընտիր Տեղապահը Հայ Երուսաղէմի – 112:

Գրիգոր Ոսկանեան.- Ընդառաջ երթալ՝ առիթին... – 116:

- Կը միացնեմ իմն ալ – 219:

Շէն-Մահ.- Կարօտնալիք Հայրիկա – 120:

- Հայրիկին երազը – 121:

- Ապրես դու, խա՛յ տղայ – 123:

Peter Sourian.- In Celebration – 134:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը ունեցաւ իր նոր գահակալը – 137:

Պետական ճանաչում – 148:

Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի շնորհակալագիրը Յորդանանի Հիւսէյն Ա. Թագաւորին – 151:

Շնորհակալագիր՝ Մոսկուայի Պատրիարքարանէն – 172:

Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան.- Կոչ հոգեւորական առաջնորդներուն – 154:

- Կոչ հոգեւորական եղբայրներուն – 224:

- Կոչ աշխարհացրիւ մեր բարեկամներուն – 228:

- ժառանգաւորաց Վարժարան – 226:

Վախճանում Համայն Ռուսաց Պատրիարքին – 172:

Յաւակցական գիր՝ Համայն Ռուսիոյ Պատրիարք Պիմէնի մահուան տխուր առիթով – 172:

75-ամեակ Մեծ Եղեռնի – 173:

Դպրոցական տարեփակի հանդիսութիւններ – 174:

His Beatitude Patriarch Torkom Manoogian at his Enthronement Ceremony – 184:

Հիւսէյն Ա. Թագաւորի հրովարտակը (Ֆեւրման) – 186:

Նորընտիր Պատրիարքին գահակալութիւնը – 190:

Պատրիարքական ուխտ – 192:

Կաթողիկոսին օրհնագիրը – 193:

Կ. Պոլսոյ նորընտիր պատրիարքին մաղթանքը – 195:

Սուրբ Միւռոն Մայր էջմիածնէն – 195:

Հայոց Պատրիարքի առաջին պաշտօնական այցելութիւնը Յորդանան – 200:

Իսրայէլի Կրօնից նախարարը կ'այցելէ Հայոց Պատրիարքին – 207:

Երուսաղէմի Հայոց Եկեղեցւոյ պետը պաշտօնական այցելութիւն կու տայ Իսրայէլի նախագահին – 208:

Ամեն. Տ. Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեանի այցը Հայֆայի եւ Նաֆայի գաղութներուն – 209:

Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հօր առաջին պաշտօնական մուտքը Բեթղէհէմ – 211:

Ծայրագոյն Վարդապետութեան գաւազանի տրւումը – 213:

Երկու Վարդապետներու Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան կը շնորհուի – 214:

Զենոբ Քհնյ. Նալպանտեան.- Հայ Եկեղեցւոյ նուիրեալ իշխանը – 216:

Հայ Եկեղեցւոյ Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան թեմի հոգեւորականաց տարեկան համագումարը – 221:

Ընտրութիւն Պատրիարքի Կ. Պոլսոյ – 233:

Նորընտիր Լուսարարապետ.- 234:

Լուրեր Աւստրալիոյ թեմէն: Քահանայական ձեռնադրութիւն եւ օծում – 240:

Բարեպաշտական նուէրներ – 251:

Յանկ Կիւպէնկեան Մատենադարանին կողմէ ստացուած գիրքերու (Յաւելուած) – 69, 179,

252:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- Դուն հայր մտքի, հոգիի... (Թորգոմ Պատրիարքի յիշատակին) – 8:

Վահան Թէքէեան.- Մարդ դու... – 18:

Վարդան Սրկ.- Եղիվարդը – 24:

Աւետիք Իսահակեան.- Կտակ – 111:

Շէն-Մահ.- Լուսնով աղօթք – 118:

- Կը ննջեն – 119:

- Զաւակ Հայուն – 167:

- Մենք պիտի՛ ապրինք – 168:

- Յիշո՛ւմ ես, Հայրիկ – 168:

- Հայրս չհասաւ – 168:

Հուրծամ.- Ղարապաղ – 231:

Վանական.- Վիրաւոր Հայաստանին – 232:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Գրիգոր Ոսկանեան.- Ծիսագիտութիւն (Նորայր Արք. Պողարեանի) – 235:

Ն. Արք. Ծովական.- Le lectionnaire de Jérusalem en Arménie – 238:

ԳՐԱԿԱՆ

Եղիվարդ.- «Օտարական»-ի յառաջաբանէն – 40:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան.- Սիրտին խաւարը – 4:

- Գէշ ժամանակներ – 74:

Պատգամ Գահակալութեան – 182:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ե.- Որդիքն Որոտման – 19:

Պօղոս Առաքեալ.- Վերջին օրեր, չար ժամանակներ – 152:

- Յորդոր հետեւելու առողջ վարդապետութեան – 152:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳՐԵՐ

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ յղուած Ս.

Աթոռէն – 62, 65, 169:

Շնորհաւորական հեռագիրներ՝ Թորգոմ Պատրիարքի գահակալութեան առթիւ – 141:

Շնորհաւորական գիր՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետէն – 170, 189:

Շնորհաւորական գիր՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն – 170:

Շնորհաւորական գիր՝ Ռուսաց Պիմէն Պատրիարքէն – 171:

Շնորհաւորական գիր՝ Վատիկանէն – 171:

Ռոմանահայ եւ Պուլկարահայ առաջնորդին բարեմաղթութիւնները – 195:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Լուրեր Ծայրագոյն Արեւելքէն – 63:

Տարելից մահուան Երանաշնորհ Տ. Թորգոմ Ս. Պատրիարքի – 63:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Յունուար-Մարտ – 65:

Ապրիլ-Յունիս – 175:

Յուլիս-Դեկտեմբեր – 243:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան.- Առաջին տեղեկատուութիւն Պատրիարքութեան իրաց կացութեան մասին – 156:

- Երկրորդ տեղեկատուութիւն համայնական եւ վանական կեանքին կազմակերպման աշխատանքներու մէջ գործադրուած որոշումներու մասին – 162:

ՏԵՐՈՒՆԻ

Հանգիստ Ամեն, Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպս. Տէր-տէրեանի – 2:

Վախճան եւ թաղում Երանաշնորհ Տ. Եղիշէ Պատրիարքի – 37:

Տ. Տիրան Արքեպս. Ներսոյեան (Նախկին Ընտրեալ-Պատրիարք Երուսաղէմի Ս. Աթոռին) – 57:

Տ. Յարութիւն Ծ. Վրդ. Մուշեան – 59:

Տ. Վազգէն Արքեպս. Քէշիշեան – 60:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՏ ԱՐՂ. ԱԼՈՅԵԱՆ

ՅՈՒՐԵԼԵԱՆ

230 YEARS OLD HYMNAL
THE OLDEST PUBLISHED ARMENIAN CHURCH HYMNAL
(Constantinople 1790)

The Ancient Book

Among my 22 rare books the oldest is a Hymnal (*Sharagnots*) of the Armenian Church printed in Constantinople at the end of the 18th century. It marks most probably the first printed Hymnal judging from the original format and style, with the duplication of ancient manuscript ornaments according to the feasts of the calendar year, in addition to some hidden details lacking in later publications. I also have an edition of 1850 printed in Constantinople, and a much later one printed in Jerusalem in 1936.

This 230 years old earliest Hymnal with its original wooden leathered covers I had purchased in Istanbul on my first visit to the Armenian Patriarchate in 1955, during the patriarchate of His Beatitude Patriarch Karekin Khachadourian. It is complete and intact with 832 pages with a cubic measurement of 17x13x6 cm. published during the “*Pontificate of Ghougas Catholicos and Supreme Patriarch of the Armenian Church in Etchmiadzin, and during the Patriarchate of Jerusalem His Beatitude Hovsep Vartabed, and the Patriarch of the Imperial City of Constantinople Zechariah the Theologian Archbishop.*” The date of the printing and the press are clearly stated on the opening page as 1790 AD (ՌՄԼԹ Armenian Calendar) November 11, at the press of Hovhannes and Boghos. The reading of the Armenian calendar as shown is 1239 AD, and an additional 551, when it began, will give us the year 1790 AD. The pontificate of Catholicos Ghougas Karnetsi of All Armenians lasted from 1780 to 1799.

The opening page of the Hymnal includes a list of the authors’ names, some traditionally ascribed and others correctly named, one of them being St. Nersess the Graceful Catholicos of Armenia whose numerous hymns abundantly shine in the book with his “signatures,” meaning with the initials of his name for each stanza of a given hymn. The equally verifiable authors named before him, are Catholicos Komitas, 7th century, and Catholicos John of Otzoon, 8th century. Specifically 20 hymns belong to St. Nersess the Graceful, in addition to a total of 21 remaining hymns with their authors’ names. The list of the authors appears unchanged also at the end of the Hymnal.

Decorations

It is amazing to learn that 230 years ago reproductions from manuscript miniatures have been printed, following the artistic decorations of the earlier printed Holy Bible in 1666 by Vosgan Vartabed of Yerevan. The first among those decorations in the Hymn Book presents “the Tree of Generations” with widespread branches, seated on its roots the oldest Patriarchs Abraham, Isaac, and Jacob, and at the top of the tree St. Mary carrying her Child Jesus. The writing under the tree reads: “*From among the Patriarchs are born the parents of the Savior of all, Patriarchs Abraham, Isaac, and Jacob.*”

The decoration above the very first hymn in the Book, dedicated to St. Mary and her parents, appear a pair of Angels with horns in their mouths proclaiming the birth of Mary mother of Savior Jesus, with a large ‘Է’ letter in the center, the seventh letter in the Armenian alphabet,

symbolizing perfection and accomplishment, itself meaning simply “it is”. The picture is for sure borrowed from ancient Armenian manuscripts with a decorated Altar. It is interesting also the picture reproduced on the page before the hymn of Great Lent. Here are seen Adam and Eve near the “Tree of Life” among various animals in a heavily crowded forest. Here the reading says: *“Eve deceived by the serpent, and Adam defeated by Eve, while they ate from the forbidden fruit and were expelled from Eden”*.

Ancient Musical Notes

It is curious looking into those ancient hymns with ancient musical notes on each and every word. Some longer words, by the way, are written “squeezed” to save space and paper, and instead a mark is placed above them called “badiv” alerting to read the word correctly. At the end of the Hymnbook all signs of music are listed with their identified names. The singer of the hymn should remember both the sign and its musical value every time he pronounced each word in the stanza, since each offered a sound on its own. Obviously, it is a very complicated system indeed that has not lost its application as yet. To sing the hymn one had to remember the signs and their musical value as prescribed on that last page titled “names of the signs of the hymn.” In fact, without those musical notes the hymns mean nothing more than poetry.

They are altogether 24 signs named with their corresponding musical values. As explained in that section those signs represent “circles” to abbreviate the music, given the length of the word, and “double oblongs” to drag the music as required; so also the rest 20 signs which instruct to add or to delete accents on respective words. It was only in the 19th century when musicians like Magar Ekmalian and Komitas Vartabed who studied them thoroughly who converted those signs into European musical notes.

1812 Individual Hymns in Total

Colophon at the End

It is the first time one can see the number of the hymns in total indicated at the end of this ancient Hymnal. It clearly says: “The total of the hymns are 1812 (in alphabetical numerals), adding those special 177 hymns to the original 1635 units”. It is hard to believe any clergy or student would count the hymns as this ancient version indicates, suggesting the spiritual message offered in each of the hymns individually, rather than collectively. For me this was something new to notice. It is important to note the rare colophon at the end of the Hymnal entitled “Colophon of the Printer,” which is not reproduced in later prints, for the simple reason being local and private. It covers two pages where historic and local data are recorded on behalf of those who worked and contributed toward the printing of the book. At first the intercession of St. Minas is requested *“who gave ability and success to us, the humble servants of God in order to enable us accomplish to praise Him for the benefit of the pure souls of New Zion.”* The colophon asks “to remember the late my father, the pilgrim Asdvadzadour and me, his son Hovhannes.” The names of sub-deacons Boghos and Haroutioun, sons of Hohannes are mentioned “who gathered the lead letters for printing, also Diradour’s son Zakar of Palou.”

Conclusion

This earliest Hymnal stands out unique as long as the subsequent editions have excluded some of the important data referring to the music and the canon of each hymn, rendering an old edition not necessarily obsolete, but useful as original. Subsequent editions, published in Constantinople or Jerusalem, lack the originality of the Armenian Church Hymnal.

ՅՈՐԴԱՆԵԱՆ**ԵՐԿԱԹԷ ՆԿԱՐԱԳՐՈՎ ԽԻՋԱԽ ԵՒ ԱՆՎԵՏԵՐ ԳՐՈՂԸ՝
ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՏՐԱՊ****(Ծննդեան 160-ամեակի առթիվ)**

Գրիգոր Զօհրապի գործունեությունը տեղի է ունեցել հայ ժողովրդի համար բախտորոշ եւ ողբերգական ժամանակաշրջանում՝ 1877-1915 թթ.։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ սկիզբ դրուեց հայ ժողովրդի մեծագույն հատուածի՝ արեւմտահայութեան ոչընչացման հրէշաւոր ծրագրին եւ գործադրուեց պատմութեանը մինչ այդ անծանօթ դաժանութեամբ, ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առջեւ եւ նրա մի մասի գործուն մասնակցութեամբ։ Այս երկու տարեթուերի միջեւ ընկած ժամանակաշրջանը բնորոշում է Զօհրապի, 1980-ական թուականների ռեալիստների՝ առհասարակ, եւ ամբողջ արեւմրտահայ ժողովրդի մտաւորականութեան լաւագույն մասի գործունեութեան իւրայատկութիւնը¹։

1900 թ.-ի Յունիսի 22-ին անյայտ անձնաւորութեանն ուղղուած նամակում Զօհրապը գրել է. «1861 Յունիս կամ Յուլիսին ծնած եմ Պէշիկթաշ»²։ Տարրական եւ միջնակարգ կրթութիւնը ստացել է տեղի հայկական դպրոցներում, որոնցից Թարգմանչաց վարժարանն է գլխաւորապէս նպաստել նրա անհատականութեան, նրա նկարագրի ձեւաւորմանը եւ առաջին գրական նախափորձերին։ «Գրիգորիկը,- վերջիշում է դասընկերներից մէկը՝ Տիգրան Արփիարեանը,- աշխարհաբարի հակումներ ունէր եւ կը գրէր մանրիկ ոտանաւորներ, յաջող շարագրութիւններ»³։ Ընկերները նրան «պստիկ» էին կոչում. գնդիկ, մանրակազմ, վիճասէր եւ եռանդուն բնաւորութիւն էր. տարբերում էր աշակերտների մէջ։ Ուսուցիչները՝ բանաստեղծ եւ մանկավարժ Թովմաս Թէրզեանը եւ յայտնի վիպասան Մերենցը սիրել են նրան ու վիճել հետը, բաւարարել «պստիկի» հարցասիրութիւնը։

Միջնակարգ կրթութիւնն աւարտելուց յետոյ, 21 տարեկան հասակում աւարտել է այդ ժամանակ Թուրքիայում գործող Ֆրանսիական երկու ուսումնական բարձրագույն հաստատութիւն՝ ճարտարապետի եւ իրաւաբանի մասնագիտութեամբ։

¹ Հիսեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 11։

² Զօհրապի ծննդեան ամսաթիւ է համարուել 1861 թ. Յունիսի 14/26-ը։ Արշակ Ալպոյանեանը՝ Զօհրապի անդրանիկ կենսագիրը, փաստում է. «Գրիգոր Զօհրապը ծնած է 1861 Յունիս 14-26-ին, Սուլթան Ազիզի գահակալութեան օրը... Լուսաւորչի օրը ծնած ըլլալուն համար Գրիգոր կը կոչուի» (Ալպոյանեան Ա., Անհետացող դէմքեր, Գրիգոր Զօհրապ (Իր կեանքը եւ իր գործը), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 7)։ Իսկ Ա. Շարուրեանը հակափաստում է, որ Արդուկ Ազիզ խանը գահակալել է 1861-ի Յունիսի 13-ին (ոչ թէ 14-ին), բայց եթէ Զօհրապը իրօք այդ օրը ծնուած լինէր, ապա 1891-ին Ազգային ժողովը չէր բեկանի նրա երեսփոխանական ընտրութիւնը՝ պատճառաբանելով, թէ ընտրութիւնների օրը, Յունիսի 16-ին, չի ունեցել Սահմանադրութեամբ պահանջուող տարիքը եւ չի բոլորել իր 30-ը (Տէս Շարուրեան Ա. Ս., Գրիգոր Զօհրապի կեանքի եւ գործունեութեան տարեգրութիւն, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 51, 52-53 (1891-ի Յունիսի 28, Յուլիսի 12, 25 եւ 26 գրառումներ)։ Իսկ ըստ 1861-ի օրացոյցների, «Լուսաւորչի օրը» եղել է Յունիսի 24 (Յուլիս 6) -ին։ Զօհրապի վկայութիւնից կարելի է ենթադրել, որ նրա ծնունդը ժամանակին չի գրանցուել եկեղեցական ծննդեան եւ մկրտութեան տոմարում։ Այս պնդման օգտին է խօսում նաեւ այն փաստը, որ 1888-ին Պէշիկթաշի թաղական խորհուրդը ի պատասխան Պատրիարքի հարցման, յայտնել է մկրտութեան օրուայ մասին միայն (1861 Յուլիս 11) (Տէս Շարուրեան Ա. Ս., Գրիգոր Զօհրապի կեանքի եւ գործունեութեան տարեգրութիւն, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 43, 51, 53, 54-55 (1888-ի Դեկտեմբերի 4, 1891-ի Յունիսի 12, Հոկտեմբերի 17 եւ Նոյեմբերի 19 գրառումներ)։

³ Ալպոյանեան Ա., Անհետացող դէմքեր, Գրիգոր Զօհրապ (Իր կեանքը եւ իր գործը), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 19։

1883 թվականից զբաղուել է փաստաբանական գործունեությամբ եւ նոյն տարում հրատարակել է իր իրաւագիտական առաջին աշխատութիւնը⁴, որը կարճ ժամանակում մեծ հռչակ է բերել նրան: Շնորհիւ իր օրէնսգիտական հմտութեան եւ հոգեւորական կարողութեան, խիզախ եւ պատկառանք ազդող նկարագրի, դիմացինի տրամաբանութեան եւ հոգեբանութեան վրայ ներգործելու ունակութեան, Զօհրապը կարողանում էր յաճախ «անկարելին կարելի դարձնել» եւ շահել նոյնիսկ անյուսալի դատեր: Ասում են, որ Զօհրապը տանուլ չի տուել իր պաշտպանած եւ ոչ մի դատ⁵:

Քչերին է յայտնի այն փաստը, որ Զօհրապը եղել է Ստամբուլի ռուսական դեսպանատան թարգմանիչ, իրաւագէտ-խորհրդականը եւ օգտուելով այդ իրաւունքից ռուս օտարահպատակների դատեր է վարել եւ ունցել է Եւրոպա ազատօրէն երթեւեկելու իրաւունք⁶:

1883 թ.-ից Զօհրապի նախաձեռնութեամբ սկսում է հրատարակուել «Երկրագունդ» հանդէսը, ուր նա կատարում է իր գրական նախափորձերը՝ երեք ոտանաւոր իր առաջին եւ վերջին տուրքը ժամանակի գրական ճաշակին, քննադատական երկու յօդուած Սրբուհի Տիւսաբի «Մայտա» վէպի մասին եւ մի երգիծական ակնարկ՝ «Զինական նամականի» խորագրով, որը արդէն վկայում էր հասունացող հեղինակի՝ իրականութիւնը սեփական պրիսմակով դիտելու, ինքնուրոյն մտածելու ուժը:

Զօհրապի առաջին ծաւալուն երկը՝ «Անհետացած սերունդ մը» վէպն է, որը, տարիներ յետոյ, նա համարել է «ողորմելի նախափորձ», գրական տարբեր ոճերի «յիմար խառնուրդ»⁷: Վէպից մի փոքրիկ հատուած լոյս է տեսել «Երկրագունդ»-ի մէջ 1885-ի Մայիսի համարում, ապա դադարեցուել է տպագրութիւնը, որովհետեւ հանդէսի խմբագրութիւնը, ինչպէս Արփիար Արփիարեանն է ասում. «Քիչ մը բաց տեսած էր զայն»:⁸ 1886 թ. Յունիսի 21-ից այդ վէպը տպագրուում է «Մասիս» շաբաթաթերթի մէջ, որի խմբագիրն էր ժամանակի գրական կեանքի ղեկավար՝ Արփիար Արփիարեանը⁹:

«Անհետացած սերունդ մը» վէպը, չնայած իր զգալի թերութիւններին, դարձաւ նրա ստեղծագործական առաջին խիզախումը: Վէպի հրատարակութեան առիթով Լ. Բաշալեանն իր գրած գրախօսականում ասում է. «Գրիգոր էֆ. Զօհրապ թէեւ առաջին անգամ կ'իջնէ հայ գրական ասպարէզին մէջ, այլ նոյնհետայն կը գրաւէ անդ կարեւոր տեղ մը: Ի վաղուց հետէ հրատարակուած չէր գիրք մը այսքան «նոր» ու այսքան «գրական» ... «Ըսենք միանգամ ընդմիջտ, Գրիգոր էֆենտի Զօհրապի վէպն առաջնակարգ երկ մ'է, եւ վստահ ենք թէ հեղինակին պիտի տայ գրական մեծ համբաւ մը, ամէն մասամբ արդարացի: Երանի՜ թէ երիտասարդ փաստաբանն, իւր ծանրածանր զբաղմանց մէջտեղ, առիթ ունենայ հետզհետէ ճոխացնելու արդի հայ վիպասանութիւնն իւր երկերով»⁹:

«Անհետացած սերունդ մը» վէպի այսպիսի ընդունելութեան պատճառը միայն նրա գեղարուեստական արժէքը չէր: Վէպը հիմնականում ընդունելի էր նաեւ իր առաջադրած հարցերով եւ գաղափարներով: Երիտասարդ հեղինակն իր վէպով, որը ունակութեան առաջին վէպն էր արեւմտահայ գրականութեան մէջ, ցոյց տուեց՝ մտածողի, իրականութիւնը գեղարուեստօրէն դիտողի, հասարակական ուժերի հակընդդէմ պայ-

⁴ Զօհրապը գրել է ընդամենը երեք իրաւագիտական աշխատութիւն, որոնցից մէկը՝ ֆրանսերէն, երկուսը թուրքերէն:

⁵ Հիսեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանք եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 27:

⁶ Զօհրապ Գ., Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1989, էջ XV:

⁷ Տե՛ս «Մասիս», 1902, թիւ 5, էջ 67 եւ «Գրական ասուլիսներ», էջ 4:

⁸ Տե՛ս «Գրական ասուլիսներ, Բ., Գ. Զօհրապի նորավէպեր», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 28:

⁹ «Մասիս», 1887, թիւ 3877, էջ 182-183:

քարը ըմբռնողի անուրանալի յատկություններ: Վէպում հեղինակն ըմբոստանում է՝ ազգային գործերում հակաժողովրդական տարրերի ոտնձգությունների դեմ, սոցիալական շարիքների դեմ, առաջագրում է անհատի ազատութեան, ներդաշնակ ընտանիքի, գրականութեան զարգացման պահանջներ, բողոքում է հայ ժողովրդի ազգային գիտակցությունից զուրկ տարրերի ձուլմանը նպաստող գործոնների, յատկապես ճիզուրկ տական դպրոցի դեմ¹⁰:

Սակայն, մեծ կտաւը չէր համապատասխանում Զօհրապի ստեղծագործական հոգեբանութեանը, նրա ուժը իրականութեան ծաւալուն պատկերման մէջ չէր, այդ պատճառով էլ նրա վիպական փորձերը, փորձեր էլ մնացին, թէեւ «Անհետացած սերունդ մը» վէպը իր ժամանակին ունեցաւ կարեւոր նշանակություն: Զօհրապի ուժը, իրականութեան գեղարուեստական ընկալման եւ պատկերման իւրայատկութիւնը խըտացման մէջ է, հակիրճութեան մէջ: Նրա ստեղծագործութեան պսակը նորավէպերն են, արուեստի այդ բիւրեղացումները, որոնք իրականութեան ստոյգ վաւերագրեր են եւ զգայական հարուստ ներաշխարհի ու փիլիսոփայող մտքի արգասիքներ, ստեղծագործող եւ ոչ թէ նկարագրող արուեստագէտի երկեր, այդ պատճառով էլ նրանց մէջ, իբրեւ ճշմարիտ արուեստի արտայայտությունների՝ կայ լոյս եւ ժպիտ, կայ գեղեցկութեան զգացում եւ յոյզի գունեղություն, կայ հոգու կրակ եւ վերանալու դրդում:

Գրիգոր Զօհրապը այն գրողներից չէ, որոնք ուշ են ճանաչում եւ գնահատում, ընդհակառակն, գրական փառքը, ասպարէզ գալու գրեթէ առաջին օրից, կրնակալիս հետեւել է նրան: 1888 թ.-ին, երբ Զօհրապը գրականութեան մէջ տակաւին առաջին քայլերն էր անում, Հր. Ասատուրը, նշելով նրա «երկաթէ նկարագիրը», «խիզախ եւ անվեհեր գրող» լինելը, աւելացնում է, որ Զօհրապը «փառաւոր յայտնութիւն մ'եղաւ մեր գրականութեան համար»¹¹: Նա յայտնութիւն էր հայ գրականութեան համար նախ եւ առաջ իբրեւ մեծ արուեստագէտ: Զօհրապի երկերը հիացնում էին ժամանակակիցներին ոչ միայն բովանդակութեամբ, այլեւ ձևի գեղեցկութեամբ, իբրեւ արուեստի իսկական արտայայտություններ, որոնք արեւմտահայ արձակը բարձրացնում էին նոր աստիճանի: Ահա թէ ինչո՞ւ արեւմտահայ բոլոր յայտնի գրողները արժեւորեցին Զօհրապի երկերը: Իսկ յետագայում, 1898-ից յետոյ, Զօհրապը ձեռք բերեց այնպիսի ժողովրդականություն, որպիսին քիչ գրողների է վիճակում: Որպէս «նոր սերնդեան ամենէն յանդուգն ու հզօր յառաջապահը» (Ե. Տէմիրճիպաշեան), Զօհրապը 1898-ից յետոյ դառնում է կենտրոնական դէմք, որի շուրջն են համախմբւում ժամանակի գրական առաջաւոր դէմքերը: Նրա երկերը թափանցում են ժողովրդի ամենալայն խաւերի մէջ, դառնում կենդանի հետաքրքրութեան առարկայ: «Ամէն մարդ կը կարդայ զինքը հաճոյքով, անհամբերութեամբ, սքանչաւքով, - ասում է բանաստեղծուհի եւ մանկավարժ Սիպիլը,- ծերերն ալ, երիտասարդներն ալ, աղջիկներն ալ, դպրոցական տղաքն ալ՝ հակառակ մեր արգելքին, եւ գրագէտն ալ, ռամիկն ալ, ու ամէնքը կը հասկնան, ամէնքը կը փնտռեն զինքը եւ իր կարօտը կը զգան»¹²:

Զօհրապի ստեղծագործութեան առաջին շրջանի նորավէպերը գրուած են 1887-1890 թթ.-ին, երբ նա, իբրեւ 80-ականների շարժման մասնակիցներից մէկը, անմիջականօրէն կենսագործում էր նրա գաղափարական խնդիրները: Այդ շրջանի նրա նորավէպերից մէկը Ա. Արփիարեանը, շատ դիպուկ բնորոշումով, անուանել է «հրացանաձգութիւն»: Այդպիսի հրացանաձգութիւններ էին, տարբեր նշանակետերով, Զօհրապի այդ շրջանի գրեթէ բոլոր նորավէպերը: Ութսունականների գրական շարժման

¹⁰ Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, Բ. առաջին, Երեւան, 1962, էջ XI:

¹¹ «Արեւիկ», 31-12-1888:

¹² «Գրական ասուլիսներ, Բ., Գ. Զօհրապի նորավէպեր», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 22:

առաջին շրջանում, մանաւանդ, գրականութիւնը եւ հրապարակախօսութիւնը շատ սերտ միասնութեան մէջ էին, յօդուածի նիւթը դառնում էր գրական երկի թեմա եւ ընդհակառակն, ու Զօհրապի այդ շրջանի նորավէպերի զգալի մասը յագեցած է հրապարակախօսական սրութեամբ: Այդ շրջանի ամէն մի նորավէպի մէջ արծարծուած են ժամանակի համար շատ կենսական եւ յուզող հարցեր¹³:

Ընդհանուր առմամբ Զօհրապը գրել է շուրջ քառասուն նորավէպ, բայց դրանք գրել է քսանհինգ տարուայ ընթացքում, եւ այս հանգամանքը, անտարակոյս որոշակի նշանակութիւն է ունեցել նրա նորավէպերի ոչ միայն ձեւի, այլեւ բովանդակութեան հարցում. ամէն մի նորավէպի մէջ նա հնարաւորութիւն է ունեցել դնելու մտքի եւ հոգու երկարատեւ աշխատանքի կուտակումներ, երկարատեւ դիտողութեան արդիւնքներ:

Զօհրապի՝ առաջին շրջանի ստեղծագործութիւններում տեսնում ենք վիպական զուգահեռներով զարգացող սիւժէ ունեցող նորավէպ («Կանանց բժիշկը»), դրամատիկ ուժեղ տարրեր պարունակող նորավէպեր («Այրին», «Արմենիսա») եւ, արդէն լիովին ձեւաւորուած առանձնայատկութիւններով, նորավէպ-դիմանկարներ, ինչպէս «Խարիսիւր» եւ «Մեղա՛ տէր»-ը, որոնք աչքի են ընկնում կառուցուածքի դասական պարզութեամբ, զարմանալի յստակութեամբ, մանաւանդ «Խարիսիւր»¹⁴:

Երկրորդ շրջանը շատ կարճատեւ եղաւ, բայց բեղմնաւոր թէ՛ գեղարուեստական երկերով, թէ՛ հրապարակախօսութեամբ: Չնայած անհեթեթ չափերի հասնող գրաքննութեանը, Զօհրապն այս շրջանում ստեղծել է իր «անմրցելի հրաշակերտներ»-ից մի քանիսը՝ «Այինկա», «Թեֆարիկ»¹⁵, «Ճիտին պարտքը» նորավէպերը, որոնց կողքին գրել է նաեւ այնպիսի նորավէպեր, որոնց մէջ չկայ պայքար, չկայ ժամանակի յուզող հարցերի արձագանք («Ֆուրթունա», «Ճոկօ», «Տալիլա»):

1883-1893 տասնամեակում գրուած նորավէպերից միայն մի քանիսն են այսպէս ուղղակիօրէն վերաբերում մարդկային ապրուստի, հոգս ու կարիքի հոգեբանական տարածութեանը: Մնացածը անմիջականօրէն առնչուում է կնոջ եւ սիրոյ՝ մարդկային յարաբերութիւնների միջուկի, հիմնայենքի վերլուծութիւններին, ճանաչմանը եւ խոր մեկնաբանութիւններին: Պոլսահայ գրական աշխարհը նրա ամէն մի նորավէպի հետ տակնուվրայ էր լինում: Կեանքում ունէր իր հերոսների նախատիպերը, բայց նորավէպը այնպէս էր կառուցում, որ շատ քչերը կարող էին կուսել ծանօթների կեանքից առնուած դրուագները: Ինքն էլ շատ զգոյշ եւ նրբանկատ էր այդ հարցում:

1893 թ.-ից յետոյ սկսում են արեւմտահայութեան համար զարհուրելի տարիներ, ժողովրդի գլխին կախում է համիդեան մերկ ու արիւնոտ յաթաղանը, դադարում է ութսունականների շարժումը: Նոյն թուականի Օգոստոսին լոյս է տեսնում Զօհրապի հրատարակած «Մասիս» գրական շաբաթաթերթի վերջին համարը, որից յետոյ նա ոչ մի տող չտպագրեց մինչեւ 1898 թ., երբ Սիպիլի եւ Հ. Ասատուրի հետ ստանձնեց «Մասիս» օրաթերթի խմբագրութիւնը¹⁶:

Մասսայական զանգուածային կոտորածները, որ սկիզբ առան 1894 թ.-ից շարունակուեցին մինչեւ 1896 թուականը: Այդ օրերը սուգի օրեր էին հայ ժողովուրդի համար: Գրեթէ բոլոր յայտնի գրողները փախել էին մահահոտ երկրից եւ ապաստան գտել ար-

¹³ Տե՛ս Հիւսեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 126-127:

¹⁴ Հիւսեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 152:

¹⁵ «Թեֆարիկ»-ը եւ նոյն շրջանում գրուած «Ճեյրան»-ը Ղ. Աղայեանը, Յովհ. Թումանեանն ու Վ. Փափագեանը գեղեղել են իրենց կազմած «Թիւրքահայ գրողներ» ժողովածուի մէջ, իբրեւ Զօհրապի նորավէպերի լաւագոյն օրինակներ:

¹⁶ Տե՛ս Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. առաջին, Երեւան, 1962, էջ XVI:

տասահմանում: Զօհրապը միակն էր երկրում մնացած ականաւոր գործիչներից եւ նրա վրայ մեծ պարտականութիւն էր ընկնում՝ գլխաւորել գրական կեանքը, մամուլը, ոգեւորել, յոյս եւ տոկոսնութիւն ներշնչել քանդուած բոյնը վերաշինողներին: Եւ «խիզախ ու անվեհեր» գրողն իր ստեղծագործութիւններով խրախուսում էր ժողովրդին, պահանջում էր չընկճուել, վհատութեան գիրկը չընկնել, քանզի վհատութիւնը պայքարից հրաժարուողների բաժինն է, իսկ հայը երբեք չի հրաժարուել պայքարից:

1898 թ.-ից, հնգամեայ ընդմիջումից յետոյ, սկսում է Զօհրապի ստեղծագործութեան երրորդ եւ ամենանշանակալից շրջանը, որ տեւում է տասնվեց տարի (1898-1914 թթ.): Իր լաւագոյն նորավէպերի եւ ակնարկների մեծ մասը, արձակ եւ շափածոյ բանաստեղծութիւնները, գեղարուեստական հրապարակախօսութեան լաւագոյն նմոշների մեծ մասը Զօհրապը գրել է հէնց այս շրջանում¹⁷:

Որքան էլ Զօհրապը յորդորում էր չընկճուել, չուսահատուել, ինքն էլ, այդ լաւատես ու կենսուրախ մարդը, չէր կարողանում խուսափել յուսալքման իր տուրքից: Մարդկայնօրէն միանգամայն հասկանալի է դա, քանզի սուգը շատ էր մեծ եւ հեռանկարը մշուշոտ: Այդ տրամագրութիւնների արդիւնք են 1898 թ.-ին «Մասիս»-ի փետրուարեան համարներից մէկում Զօհրապի հրատարակած «Խնդուքը» եւ «Կապիկը» նորավէպերը, որոնց մէջ ցոյց է տրուած երջանկութեան անհնարինութիւնը եւ աշխարհի անտարբերութիւնը տառապանքի եւ տառապողի հանդէպ:

Նոյն տրամագրութիւնների արգասիք են «Թիթեռնիկներ» եւ «էտլվայս» արձակ բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ հեղինակը պատկերել է 1896-ի կոտորածներից յետոյ ստեղծուած ծանր վիճակը, հայ ժողովրդի մեծ վիշտը այդ առթիւ եւ ողբերգութիւնը այն սերունդի, որի մէջ էր նաեւ ինքը՝ Զօհրապը: Այս շրջանում է գրել նաեւ «Փոստալ», «Լուսահոգին», «Ժամին բակը», «Մագդաղինէ», «Վերադարձը», «Յակոբիկ» նորավէպերը, որոնք ունեն նաեւ մերկացնող ենթատեքստ՝ ուղղուած համիդեան իրականութեան դէմ¹⁸:

Այս շրջանում գրած Զօհրապի ամենախոր երկը «Փոստալ»-ն է, որի լոյս ընծայումից յետոյ Նեղիա Տէմիրճիպաշեանը ասում է. «Գրիգոր Զօհրապի Փոստալը... երէկ կարգացի եւ կարգալէս յետոյ շուրջս փնտռեցի մեր գերագանց վիպողն, որպէսզի տաք ձեռքը սեղմեմ ուրախակից»¹⁹: Այսպիսի հիացմունքով եւ սիրով Զօհրապի ու նրա երկերի մասին խօսում են ժամանակակից գրեթէ բոլոր գրողները՝ Արփ. Արփիարեան, Եր. Օտեան, Շիրվանզադէ, Դ. Վարուժան եւ շատ ուրիշներ:

Բացի վէպից եւ նորավէպից, Զօհրապը գրել է նաեւ գրական դիմանկարներ, ակնարկներ, արձակ եւ շափածոյ բանաստեղծութիւններ, ճամփորդական նկարագրութիւններ, յուշագրական էջեր, ֆելիետոններ եւ այլն, որոնք բոլորն էլ կարեւոր են՝ հեղինակի ստեղծագործական դէմքը, գաղափարական ըմբռնումներն ու դիրքորոշումը, կատարած դերը ուսումնասիրելու եւ որոշելու համար, մանաւանդ որ, տարբեր ժանրի երկերը, զգալի մասով, կեանքի տարբեր բնագաւառների, տարբեր երեւոյթների են վերաբերում:

Զօհրապը, դժբախտաբար, հնարաւորութիւն չունեցաւ ամբողջովին գրականութեանը նուիրուելու, բայց գրականութիւնը նա սիրել է այնպիսի սիրով, ինչպէս կարող է սիրել ճշմարիտ արուեստագէտը, որի համար արուեստը ներքին մեծ ու անդիմադրելի պահանջ է, ստեղծագործելը՝ հոգեկան ուժերի ծախսման բարձր անհրաժեշտութիւն:

¹⁷ Տէս Հիսեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանք եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 199:

¹⁸ Տէս Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. առաջին, Երեւան, 1962, էջ XVI:

¹⁹ «Մասիս», 1901, Թիւ 11, էջ 169:

Այդ մասին լավ է ասել ինքը՝ հեղինակը «էջեր ուղեւորի մը օրագրէն»-ի մէջ. նկարագրելով, թէ ինչպէս «Գրականութեան Սատանան» հետապնդում է իրեն, եւ ինքը ամենեւին չի դիմադրում այդ «կալանաւորումին»։ Զօհրապին եւ նրա ստեղծագործական հոգեբանութեանը լավ ծանօթ Ա. Զօպանեանը, խօսելով նրա գործունէութեան տարբեր բնագաւառների մասին, ակեղացնում է, որ «իր գործունէութեան ձեւերէն այն զոր ամենէն ակեղի հրայրքով, հեշտանքով կը կատարէր, գրականութիւնն էր։ Կը պաշտէր գրականութիւնը»²⁰։

1908 թ.-ին Զօհրապը մեկնում է Փարիզ՝ նպատակ ունենալով հաստատուել արտասահմանում։ Սակայն Թուրքիայում 1908 թ. Յուլիսի 10-ին տեղի ունեցած պետական յեղափոխութեան յաղթանակից յետոյ նա անվարան մեկնում է Պոլիս, հաւատալով, թէ «... Թուրքիան ճշմարիտ սահմանադրութեան մը բարիքը վայելելու անակնկալ բախտը ունեցաւ»²¹։ Իթիհատականների²² հաստատած «սահմանադրական» կարգերը մի պահ ոգեւորում են նաեւ Զօհրապին, եւ նա իրեն յատուկ եռանդով նետւում է քաղաքական ասպարէզ եւ կարճ ժամանակում դառնում է կենտրոնական դէմք հայ հասարակական կեանքում։

Զօհրապի քաղաքական գործունէութեան առաջին քայլն է լինում համերաշխութիւն ստեղծել դարերով իրար թշնամացած հայ եւ թուրք ազգերի միջեւ։ Նրա նախաձեռնութեամբ կազմակերպւում է հրապարակային հսկայական ցոյց, ուր նա արտասանում է իր քաղաքական առաջին ճառը, որը թողնում է շտեմնուած տպաւորութիւն։ Յաջորդ օրը տեղական բոլոր լեզուներով թերթերը հրատարակում են ճառը նոյնութեամբ։ Զօհրապի հռչակը տարածւում է ամբողջ մայրաքաղաքում։

Զօհրապի վայելած մեծ ժողովրդականութեան առաջին արտայայտութիւնը լինում է այն, որ նրան Ազգային Ժողովի երեսփոխան են առաջադրում Պոլսի վեց ամենամեծ թաղերից։ Այդ ժողովրդականութեան արդիւնք էր նաեւ այն, որ հակառակ իթիհատականների դիմադրութեան եւ մի շարք մեքենայութիւնների, Զօհրապը 1908-1915 թթ. բոլոր ընտրութիւններին ընտրւում է պառլամենտի անդամ²³։

Իբրեւ պառլամենտի անդամ՝ իր «հզօր տաղանդով», պետական գործունէութեան իր բազմազան ձիրքերով ու առաջաւոր հայեացքներով, իր «մագիստրոսական», քաղաքականապէս յագեցած ճառերով, Զօհրապը մեծ հռչակ ձեռք բերեց ո՛չ միայն Թուրքիայում, այլեւ նրա սահմաններից դուրս։ «Մշակ» թերթը, Զօհրապի հասցէին շատ ներբողներ հիւսելուց յետոյ, ասում է, որ այսօր Զօհրապը մեր եւ օտար մամուլի հիացումի առարկան է, որ պատմութեան մէջ իբրեւ երեսփոխան անմահութեան էջ է բացել իր համար²⁴։ Զգալի դեր է կատարել նաեւ Կիլիկիայի կոտորածների ժամանակ։ Նրա ջանքերի արդիւնքն էր, որ թուրք կառավարութիւնը, որ մեղադրում էր Կիլիկիայի հայերին ապստամբութեան մէջ, ստիպուած եղաւ մասամբ ընդունել ջարդարարների մեղաւորութիւնը։ «Եթէ Զօհրապ չըլլար, - ասում է Նր. Օտեանը, - թերեւս ջարդուողները յանցաւոր հռչակուէին»²⁵։

Զօհրապին յուզող, մտահոգող հարցերից մէկն էլ Հայկական հարցն էր, որի շուրջ նա բանակցութիւններ է վարել տարբեր պետութիւնների դեսպանութիւնների հետ, իսկ 1913 թ.-ին՝ Մարսել Լէար ծածկանունով Փարիզում հրատարակել է նոյն հարցին

²⁰ Հիստեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 12։

²¹ Տե՛ս Զօհրապ Գ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. առաջին, Երեւան, 1962, էջ XX։

²² «Միութիւն եւ առաջադիմութիւն» (թուրք. «İttihat ve Terakki», «իթիհատ վե տերաֆֆի»)։

²³ Տե՛ս Հիստեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 44-45։

²⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1909, Թիւ 142։

²⁵ «Մանանա», Կ. Պոլիս, 1913, Թիւ 1, էջ 15։

նուիրուած ֆրանսերէն մի աշխատութիւն՝ «Հայկական հարցը վաւերագրերի լոյսի տակ» խորագրով, որի մէջ օգտագործուած է փաստական հարուստ նիւթ արեւմտահայութեան վիճակի, մշակոյթի ու տնտեսական կեանքի վերաբերեալ եւ որը յատուկ շահեկանութիւն ունի մեր նոր շրջանի պատմագրութեան համար:

1915 թ. Ապրիլի 11-ի գիշերը, Թուրքիայի ներքին գործոց նախարար՝ ոճրապարտ Թալէաթը հայերի ցեղասպանութիւնն սկսելու հրաման է արձակում: Մի գիշերում ձերբակալուած եւ աքսորուած է Պոլսի հայ մտաւորականութեան մի ստուար խումբ, որի մէջ էին արեւմտահայ գրականութեան ամենաականաւոր դէմքերը:

Զօհրապը, զգայուն եւ հայրենասէր մարդ, տառապում էր իր ժողովրդին հասած այդ աղէտի համար, որ սկիզբն էր մեծ ողբերգութեան: Յուզումը եւ ջղագրգիռ վիճակը ծանրանում էր նաեւ նրանով, որ ամէն օր լսում էր իր ճամփան սպասող՝ ձերբակալուածների կանանց եւ երեխաների աղաչանքները: Նրանք խնդրում էին Զօհրապի միջամտութիւնը:

Վտանգ էր սպառնում նաեւ Զօհրապին: Շատերը առաջարկում են նրան անմիջապէս հեռանալ Պոլսից, սակայն նա չի համաձայնում. «Ո՛ր փախչիմ եւ ինչպէ՞ս, որո՞ւ թողում այս անգլուխ ու անտէր ժողովուրդը: Զէ՛, փախչիլ չեմ կրնար, պէտք է, պարտքս է մինչեւ վերջը պատնէշին վրայ կենալ»²⁶: Զօհրապը ո՛չ միայն չի փախչում, այլեւ իր կեանքը վտանգելով բողոքում է կառավարութեան վարած քաղաքականութեան դէմ:

Մայիսի 19-ին գնում է ցեղասպանութեան հրամանն արձակողի՝ Թալէաթի մօտ եւ բռն զայրոյթով բացատրութիւն է պահանջում նրանից.

«Օր մը, կ'ըսէ, ապահով եղէք որ հաշիւ պիտի պահանջուի ձեզմէ եւ դուք չպիտի կարենաք արդարացնել ձեր արարքները»²⁷:

Թալէաթ Պէյ հեգնանքով կը հարցնէ.

- Ո՞վ պիտի պահանջէ այդ հաշիւը:

- Ե՛ս,- կը պատասխանէ Զօհրապ,- Խորհրդարանի մէջ իբր հայ մեպուս [պատգամաւոր], ձենէ հաշիւ պիտի պահանջեմ:

Այդ վայրկեանին իսկ վճռուած էր իր մահը»²⁸:

Մայիսի 20-ին Զօհրապին ձերբակալում են եւ անմիջապէս գնացք նստեցնում Տիգրանակերտ ուղարկելու համար, պատրուակ բռնելով, որ իբր թէ այնտեղի «Պատեւազմական ատեանէն» կանչուած է հարցաքննութեան:

Աքսորի ճանապարհից Զօհրապի՝ կնոջը գրած նամակները չափազանց յուզիչ են, դրանցից մէկում նա գրում է.

«Մի՛ յուզուիր, քաջ եղիր, ես քաջ եմ, բայց հիւանդ. պիտի ջանամ ապրելու...»

Հսէ՛ ամենուն որ զրպարտութեան մը զոհն եմ. մարդկութեան պարտքն է, որ զիս ազատեն. ես ամենուն համար աշխատած եմ, թող ուրիշներն ալ ինծի համար աշխատին»:

Մէկ ուրիշ նամակում գրում է.

²⁶ «Էջեր ուղետրի մը օրագրէն», Իզմիր, 1922, էջ ԺԲ, (Սերոբ Դաւթեանի յուշերից):

²⁷ Այդ հաշիւը Թալէաթից պահանջեցին. 1921 թ.-ին Բեռլինի փողոցներից մէկում Սողոմոն Թէկլերեանը ատրոնաւակի կրակոցով վերջ տուեց «շուն թուրքի» կեանքին:

²⁸ Ալպօյաճեան Ա., Անհետացող դէմքեր, Գրիգոր Զօհրապ (Իր կեանքը եւ իր գործը), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 245, Տե՛ս նաեւ «Էջեր ուղետրի մը օրագրէն», Իզմիր, 1922, էջ ԺԱ:

«Աւելի գրելու ոյժ չունիմ, թէ որ ողջ չի մնամ, զաւակներուս վերջին պատուէրս եւ կտակս է, որ միշտ սիրով ըլլան իրարու հետ, զքեզ պաշտեն եւ սիրտդ չի ցաւցնեն ու... զիս ալ յիշեն: Ահա միակ հարստութիւնս. անոնց գրկին մէջ հոգիս տալ ի՞նչ ուրախութիւն. չեմ գիտեր թէ աստուած այս բաղձանքս պիտի կատարէ՞»²⁹:

Բայց այդ բաղձանքը չկատարուեց: Զօհրապը դաժանօրէն սպանուեց աքսորի ճանապարհին, Եդեսիայի (Ուրֆա) մօտակայքում, 1915 թուականի հաւանաբար Յուլիսի 7-ին: Այս թուականն է դրուած այն կեղծ փաստաթղթերի տակ, որոնց նպատակն էր ցոյց տալ, թէ Զօհրապը մեռել է բնական մահով: Սակայն նրա սպանութեան ճշգրիտ մանրամասնութիւնները, բուն ոճրագործի՝ Չէրքէզ Ահմէտի խօսքերից առնելով, հաղորդում է թուրք պատմագիր Ահմէտ Բէֆիգը: Այդ վայրենին, հայ ժողովրդի արիւնարբու դահիճներից մէկը, սատիստական յատուկ բաւականութեամբ է պատմել իր ոճրագործութիւնը: Պատմաբանի հարցին, թէ ի՞նչ եղան Զօհրապը եւ միւսները, վայրենին պատասխանել է.

«- Ա՛, չիմացա՞ք, ամենքն ալ սատկեցուցի:

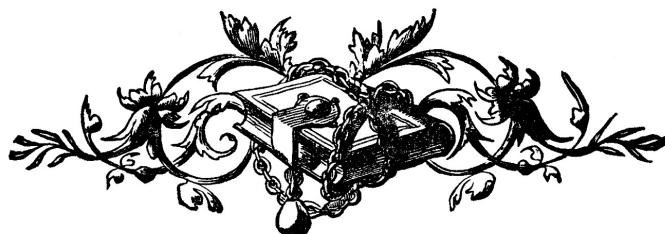
Սիկառին ծուխերը դէպի օդը բարձրացուց, ձախ ձեռքովը պէխերը շտկելով՝ խօսքը շարունակեց:

- Հալէպէն ելած էին: Ճամբան հանդիպեցանք: Իսկոյն իրենց կառքերը պաշարեցի: Հասկցան թէ պիտի սատկին: ... Զօհրապը ձեռք անցուցի: Ոտքիս տակը առի, խոշոր քարով մը գլուխը ճզմեցի, ճզմեցի, ճզմեցի մինչեւ որ սատկեցաւ»³⁰:

Հանճարի եւ վայրենու, քաղաքակրթութեան եւ բարբարոսութեան ընդհարումն էր այդ սպաննութիւնը, որ կատարուեց նախամարդու գործիքով՝ քարով:

Զօհրապի յիշատակը թանկ է մեզ համար ո՛չ միայն իբրեւ գրող՝ իր անմեռ երկերով, այլեւ իբրեւ մեծ հայրենասէրի ու մարդասէրի, իբրեւ մի մարդու, որը պատուով կատարեց իր որդիական պարտականութիւնները հայ ժողովրդի հանդէպ եւ նահատակի պսակը գլխին՝ գնաց միանալու մեր պատմութեան այն նուիրական անուններին, որոնք փառքի յաւերժական կոթողներ են մեր ժողովրդի առաջընթացի ճանապարհին:

ՆԵՐՍԵՏ ԱՐԴ. ԱԼՈՅԵԱՆ

²⁹ «Էջեր ուղեորի մը օրագրէն», Իզմիր, 1922, էջ ԺԵ-ԺԶ: Տե՛ս նաեւ Հիսեան Մ., Գրիգոր Զօհրապ. կեանքը եւ ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1957, էջ 52:

³⁰ Ալպոյանեան Ա., Անհետացող դէմքեր, Գրիգոր Զօհրապ (իւր կեանքը եւ իւր գործը), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 252:

ՅՈՒՆԻՄԱՆ

**580 YEARS (1441-2021)
RETURN OF THE PONTIFICAL MOTHER SEE
FROM SIS TO ETCHMIADZIN
(1292-1441)**

It is for sure the “Pontificate in exile” that produced much more than expected, given the deep faith and dedication of both, the clergy and the laity, the kings and the queens, who sponsored immensely for the real survival of the Pontificate of All Armenians.

Peregrination

This year the Armenian Church marks the 580th year of the historic return of the Pontifical See of Holy Etchmiadzin after a very long peregrination in Greater and Lesser Armenia. Under different political conditions, and as the Armenian Kingdom moved from one capital city to another, the Mother See of the Armenian Church peregrinated accordingly with the incumbent Catholicos for 957 years outside her original site, from 484 to 1441 AD, beginning from Dvin, capital of Armenia near Vagharshapat (Etchmiadzin), during the pontificate of Catholicos Hovhannes Mandakuni (478-490).

Next, the Holy See moved to Aghtamar (Lake Van), to Ani, capital of Bagratuni Kingdom of Armenia, to Hromkla (Cilicia), to Sis, capital of the Armenian Kingdom of Cilicia, and finally returned to Holy Etchmiadan in 1441, during the pontificate of Catholicos Krikor IX Mousabekian (1439-1441), ending her much too long peregrination. The last Catholicos Krikor IX was invited to move with the Holy See to Etchmiadzin, but declined, most probably because of his age, thus initiating instead the Catholicosate of the House of Cilicia in Sis. As the last Catholicos of All Armenians “in exile” he showed no objection to the election of the new Catholicos in Holy Etchmiadzin to replace him. The same tolerance was shown from Holy Etchmiadzin, not opposing to the formation of the See of Cilicia.

Question is asked as to what happened to the Cathedral of Holy Etchmiadzin during the vacancy, to the churches of St. Hripsimeh and Gayaneh, when the pontiffs left for Dvin near Vagharshapat, during the unusually long period of time. The Holy See was attended by dedicated clergy with no authority in the administration, under duress exercised alternately by Persian and Turkish rule. Instead, many religious institutions and monasteries, on the other hand, flourished from the 12th century on, such as Haghbat and Sanahin, Datev and Noravank, Geghart and Glatsor, and many others, where numerous Eastern Vartabeds (Doctors of Theology) dominated faithfully and dedicated to the learning and maintaining the Armenian Church doctrine and the art of historiography, handwritten manuscripts with outstanding miniatures. In fact, due to the firm commitments of those Vartabeds, that the Return of the Pontificate of All Armenians no matter how late was realized.

During the first and long period of peregrination in Dvin capital of Armenia, near Etchmiadzin, the Holy See was fortunately safe and much productive considering the great achievements all the way to the end of the 10th century with famous Pontiffs, such as Bapken of Othmou, Komitas Aghtsetsi, Nersess III the Builder, and historian Hovhannes of Draskhanakert. It

was during those centuries when the Churches of Hripsimeh and Gayaneh, the Zvartnots Cathedral were built. The other question one might ask if those nine centuries outside Etchmiadzin did mark any significant achievements for the persistence of the Armenian Church. The answer is absolutely positively yes, especially in Dvin, Ani, and Hromkla (Cilicia) where famous pontiffs, such as Babken I, Komitas I, Nersess III, Hovhanness X, Krikor II, St. Nersess IV the Graceful, among them especially Komitas I, Nersess III, and St. Nersess IV who enriched immensely the theology, the religious architecture, and the hymnbook of the Armenian Church. They proved irreplaceable Pontiffs residing far from the original site of the Armenian Church in Holy Etchmiadzin.

Back in Holy Etchmiadzin

Led by the Eastern Vartabeds, historians have recorded 700 lay and religious delegates who assembled in Holy Etchmiadzin in 1441, on the Ascension Thursday of Christ, to decide both the formal and the final return of the Holy See from Sis to Vagharshapat-Etchmiadzin, and elect a new Catholicos to succeed and replace Catholicos Krikor IX, considering his wishes not to return from Sis. The Assembly therefore decided to elect a successor. The Abbot of the Monastery of Khor Virap Giragos Vartabed was elected Catholicos, was consecrated bishop and anointed Catholicos of All Armenians in the Cathedral of Holy Etchmiadzin.

One final question is asked whether the peregrination of the Holy See to ten different locations was necessary. It was necessary, and moreover, beneficial and providential, considering the political pressures Armenia and the Armenians went through. Of vital importance were the two kingdoms of Armenia, the Bagraduni Kingdom (885-1045), and the Cilician Kingdom (1080-1375), which provided political support and cultural productivity wherever the Holy See was destined to locate. The result at the end was the creation of a second Hierarchic Holy See, the See of the Great House of Cilicia that flourished in Sis, capital of Cilicia until WWI with little significance due to internal conflicts. Soon after the War, the See was re-established honorably up to this date in Antelias, Lebanon since 1930. Presently the Armenian Church has four Hierarchical Sees, including the Patriarchates of Jerusalem and Constantinople.

Return Commemorated

It was not until 1945 when the National-Ecclesiastical Assembly in Holy Etchmiadzin honored the return of the Pontifical See from Sis with a special commemoration as a feast day on the church calendar. The Assembly convened to elect His Holiness Kevork VI Chorekjian Catholicos of All Armenians, presided over by His Holiness Karekin I Hovsepian Catholicos of Cilicia, who had traveled from Lebanon to Armenia with an entourage of bishops and delegates. Considering the political intolerance of the time regarding religious affairs, Archbishop Chorekjian, while serving as Locum Tenens, was able to meet with Marshal Stalin at the Kremlin in April, 1945, just a month before the Assembly and secure various permissions, including the Church Assembly which anticipated lengthy and urgent agenda.

As an important remembrance, the final return of the Pontificate of All Armenians to Holy Etchmiadzin was brought from the floor of the Assembly to be included in the agenda by delegate Prof. Stepan Malkhassian for discussion. Subsequently, a resolution was adopted on the Assembly's June 19th session to commemorate the historic event annually. It was resolved that each year on Jesus Christ's Ascension Thursday the Return of the Holy See to Holy Etchmiadzin is commemorated as a religious feast.

Declaration of Catholicos Kevork VI

The newly-elected Catholicos Kevork VI of All Armenians dispatched his First Encyclical dated April 1, 1946, remembering among other urgent undertakings, the various locations the Holy See had peregrinated for centuries and finally returned to its original site. The Catholicos specified “*the year 1292 as the year the Holy See was transferred to Sis, capital of the Rubenian (Cilician) Kingdom, where it stayed for 149 years.*” His Holiness described the last station of the Holy See as “*disastrous,*” since there was no political stability after the fall of the Cilician Kingdom in 1375. The final return “*was the only way to safeguard the Pontificate’s existence and the spiritual leadership world-wide,*” as His Holiness concluded in his Encyclical. He declared and instituted the annual remembrance on the Ascension Thursday with a special order of *Pontifical Thanksgiving Service (Hayrabadagan Maghtank)* dedicated to the Pontifical Holy See of All Armenians.

Celebrations

As directed by the Catholicos of All Armenians, the Armenian Patriarch Cyril II Israelian of Jerusalem was the first to celebrate the Feast of the Return of the Catholicosate at St. James Cathedral, himself being one of the promoters of the remembrance while attending the 1945 Assembly. The Patriarch wrote a lengthy panegyric in the official monthly *SION*, reflecting on the Pontifical Encyclical, on the history of the Holy See, and finally on its return which, he said, marked a great milestone in our church history. The Patriarch considered the peregrination of the Holy See forcefully applied, bringing serious danger for its survival. He stressed in his writing that, “*the return was once and for all truly providential.*”

As said earlier, one reading the Encyclical and the Panegyric will fail to see the positive harvest on the other hand of those 900 years “in exile” in terms of religious revival, great monasteries, historiography, architecture, manuscript art and culture, feeling overall somewhat negative path “until the return”. It is for sure the “Pontificate in exile” that produced much more than expected, given the deep faith and dedication of both, the clergy and the laity, the kings and the queens, who sponsored immensely for the real survival of the Pontificate of All Armenians.

REVD. DR. ZAVEN ARZOUMANIAN

ՅՈՐԴԱՆԵԱՆ

**ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ ՅԻՄՆԱՄԵԱԿ
ՆՈՐԻՆ ԱՄԵՆ. Տ. ՆՈՒՐՀԱՆ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ,
ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ Ս. ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅՍ**

Ահաւասիկ կէս դարէ ի վեր Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան ամենայն լրջութեամբ ու նուիրումով կը ծառայէ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Հայ ժողովուրդին:

Նորին Ամենապատուութիւնը լման յիսուն տարի սիրով է կրած իրեն աւանդ տրուած սրբազան սքեմն ու վեղարը: Ան իր ուխտին վեհութեամբ գործեր է անդադրում: Իր հոգեւոր կոչումին արդար պահանջքով՝ ան սրտեռանդ կերպով սպասարկեր է նախահարց փառաւորած Հայ Եկեղեցիին որպէս աբեղայ, վարդապետ, եպիսկոպոս եւ պատրիարք՝ հովուելով համայնքներ յԱմերիկա եւ այսօր՝ յԵրուսաղէմ:

Սաղմոսերգուն մարդկային կեանքի մասին կ'ըսէ. «Մեր կեանքի տարիները եօթնասուն են... «Եւ անկէ աւելին փառքը աշխատանք ու ցաւ են» (Սղմ. Դ, 10):

Հրաշքը, որ կ'երեւի Նուրհան Պատրիարք Սրբազանի կեանքին մէջ այն է որ ան եօթնասուն եւ աւելի տարիներու զենիթին դեռ կը պահէ իր երիտասարդական կորովը եւ մշտաշարժ գործունէութիւնը: Սաղմոսերգունին ակնարկած «աշխատանքը» կը տեսնենք որ կը շարունակուի առանց դադարի Նորին Ամենապատուութեան կեանքին մէջ: Իսկ «ցաւը»... ինք միայն գիտէ: Մեր գիտցածն ու տեսածը այն է, որ չենք նշմարեր այն ոչ իր խօսքին մէջ եւ ոչ ալ իր դէմքին վրայ. մեր փափաքն է, որ մեր տեսածը լինի տեւական իրականութիւնը:

Իսկ յիսուն տարիներ շարունակ Աստուծոյ անդաստանի հերկի սրբազան աշխատանքին մէջ ձեռքը միշտ մաճին վրայ պահելը քիչերուն տրուած շնորհ մըն է, որուն ահաւասիկ կ'արժանանայ Նուրհան Պատրիարք Հայրը:

Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան, աւագանի անուանով՝ Պօղոս, ծնած է Հալէպ, 24 Յունիս, 1948-ին: Նախնական ուսումը ստացած է Հալէպի Հայկազեան վարժարանէն ներս:

1961-ին ընդունուած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Դպրեվանքը, ապա 1966-ին ընդունուելով Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Ժառանգաւորաց վարժարանը, եկած է Սուրբ Երկիր՝ Երուսաղէմ:

1968-ին ձեռնադրուած է Սարկաւագ:

1971-ին ձեռամբ Երջանկայիշատակ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ՝ վերակոչուելով Տ. Նուրհան Աբեղայ: Նոյն տարին նըշանակուած է Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի փոխ-տեսուչ:

1972-1973 թթ. նշանակուած է Զուիցերիոյ (Ժնեւ) հոգեւոր հովիւ: 1973-ին ստացած է վարդապետական աստիճան:

1976-1977 թթ. նշանակուած է Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի տեսուչ:

1974-1980 թթ. նշանակուած է Իսրայէլի (Հայֆա-Յաֆա) հայ գաղութներուն հոգեւոր հովիւ:

1980-1982 թթ. նշանակուած է Հոլանտայի հայոց հոգեւոր հովիւ:

1982-ին Երջանկայիշատակ Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեանի հրաւերով մեկնած է Նիւ Եորք՝ ուսանելու Եպիսկոպոսական Հնդհանուր Աստուածաբանական Ճեմարանէն ներս եւ աւարտած է անոր եռամեայ շրջանը:

1985-1993 թթ. եղած է Սփրինկֆիլտ (Մէնէշուսեց) քաղաքի հայոց հոգեւոր հովիւ: 1990-ի Հոկտեմբեր 29-ին ստացած է Ծայրագոյն Վարդապետութեան 10 աստիճանները:

1994-ին եղած է Հիւսթընի (Թեքսաս) Սուրբ Գէորգ Եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ:

1998-ին ընտրուած է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Սուրբ Աթոռի Լուսարարապետ:

1999-ի Դեկտեմբեր 14-ին ձեռնադրուած եւ օծուած է Եպիսկոպոս:

2001-ին արժանացած է Արքութեան պատուին:

2009-ին Երուսաղէմի Հայ Պատրիարք Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Սուրբ Աթոռոյ Լուսարարապետ՝ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեանը նշանակած է Պատրիարքական Փոխանորդ:

2013-ի Յունուար 23-ին Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան կողմէ Լուսարարապետ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան կ'ընտրուի Երուսաղէմի Հայոց 97-րդ Պատրիարք:

Նորին Ամենապատուութիւն Պատրիարք Սրբազան Հայրը հրատարակած է երկու պատմական վէպեր՝ «Եւ եղեւ Լոյս», եւ «Դարձեալ եղեւ լոյս», ինչպէս նաեւ 52 քարոզներու հատոր մը, Ս. Յակոբի Բեմէն:

Արդարեւ, Նորին Ամենապատուութիւնը կիսադարեան ուխտաւորն է այս Ուխտին, յամառ, աննահանջ բոլոր անոնց դէմ որոնք պարտուեցան կեանքէն: Եւ գեղեցիկ ալեւոյթը, պտղաբերձ այս աշունը որ Պատրիարք Սրբազանինն է այսօր, իր եօթանասուն տարիներու բարձունքին վրայ, աւելի քան սիրելի է: Իր կեանքը արտացոլացումը եղաւ հայ եկեղեցականի աւանդական մտապատկերին, օժտուած այն անբացատրելի յատկութեամբ, որով մէկը պատկանելով հանդերձ կարգի մը, ասպարէզի մը, կ'ըլլայ անկէ աւելին:

Յոբելեար Պատրիար Սրբազանը, որ իր հոգիի եւ մտքի առաջին ու քաղցրագոյն ձայները եւ նախածագ ու խռովիչ կայծերը Երուսաղէմէն առաւ, հակառակ դուրսի թեմերուն մէջ իր հովուական կեանքին, հոգիով ու մտքով միշտ կապուած զգացած է ինքզինք Ս. Յակոբեանց Աթոռին:

«Սիոն» յանուն բովանդակ Միաբանութեան, կը շնորհաւորէ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր քահանայութեան յիսնամեակը, եւ կը մաղթէ որ Տէրը տակաւին երկար եւ քաջառողջ տարիներ պարգեւէ շնորհազարդ Գահակալին, կարենալ պսակելու անոր բոլոր ակնկալութիւնները Ս. Աթոռոյ պայծառատենչ կեանքին:

ԽՄԲ.

ՅՈՐԵԼԵԱՆ

**ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ 55-ԱՄԵԱԿ
ՀՈԳԵՇՆՈՐՀ Տ. ՊԱՐԵՏ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԷՅԵԱՆԻ**

Ծնած է Երուսաղէմ, 29 Օգոստոս, 1946-ին, Կիլիկեցի ծնողքէ: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Սբ. Թարգմանչաց վարժարանին մէջ: 1959-ին անցած է Ժառանգաւորաց վարժարան, որուն ընթացքը աւարտելէ ետք հետեւած է Ընծայարանի դասընթացքներուն եւ 1965-ի Յուլիս 31-ին ձեռնադրուած է սարկաւագ՝ ձեռամբ Երջանկայիշատակ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի:

1966-ի Մայիս 29-ին ձեռնադրուած է կուսակրօն արեղայ ձեռամբ՝ Տ. Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի: Ապա ուսանած է Հրէական համալսարանի հնագիտութեան բաժնին մէջ: Երեք տարի ուսանելէ ետք, ծառայութեան կոչուելով Յորդանան՝ կիսատ ձգած է ուսումը: Յորդանանէն վերադառնալէ ետք ուսանած է Ամերիկեան քոլէճ եւ վկայուած որպէս պսակաւոր:

1968-ին ձեռամբ օրուան Լուսարարապետ՝ Տ. Հայրիկ Արք. Ասլանեանի ստացած է վարդապետական չորս աստիճաններ եւ լանջախաչ կրելու իրաւունք: Ապա Ալեք Մանուկեանի հրաւերով եւ Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի օրհնութեամբ մեկնած է Տիթրոյթ՝ ուսանելու Ամերիկեան համալսարանի Քաղաքագիտութեան բաժնին մէջ:

Ամերիկա բնակելու տարիներուն քսանհինգ տարիներ հովուական գործունէութիւն ծաւալած է: 12 տարի եղած է Թեմական խորհուրդի անդամ եւ փոխ-ատենապետ: Վարած է Նիւ Ինկլընտ շրջանի փոխ-առաջնորդի պաշտօնը, ապա փոխադրուած է Գալիֆօրնիա, ուր ապրած է երեք տարի:

1982-ին Ամերիկայի մէջ ստացած է Ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան, ձեռամբ՝ Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեանի:

2000-2006 թթ. եղած է Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի տեսուչ:

2014-ի Ապրիլ 10-էն ցայժմ Ս. Աթոռոյս Կալուածոց տեսուչն է:

Բացի վերը նշուածներէն, յոբելեար Հայր Սուրբը իր քահանայութեան 55 տարիներու ընթացքին վարած է շարք մը կարեւոր պաշտօններ: Եղած է Գաւազանակիր, Ս. Աթոռոյս Աւագ Թարգման, Գանձատան յանձնախումբի անդամ, տեսուչ՝ Սբ. Թարգմանչաց վարժարանի, ուսուցիչ՝ Սբ. Թարգմանչաց վարժարանի եւ Ժառանգաւորաց վարժարանի, Փոխ-ատենապետ՝ Միաբանական Ընդհանուր ժողովի: Տարբեր տարիներուն եղած է Տնօրէն ժողովի անդամ ինչպէս նաեւ Կանոնադրական յանձնախումբի անդամ:

«Սիրոն» յանուն Նորին Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր կը շնորհաւորէ Հոգեշնորհ Յոբելեարի Քահանայական Ձեռնադրութեան 55-ամեակը, եւ կը մաղթէ որ Աստուած օգնական ըլլայ եւ զօրացնէ անոր:

ԽՄԲ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻԱՍԱՐ ԻՐԱԽՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԳԵԱՆ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ 1811-1813 թթ. ԸՍՏ ԹԷՈԴՈՐՈՍ Բ. ՎԱՆԵՅԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿԻՆ ԵՒ ՄԱՀՄՈՒՏ Բ. ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻՆ

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան համար մաքառման ու գոյատեւման դժուարագոյն առաքելութիւնն է պահպանել այն սրբազան ժառանգութիւնը, որ փոխանցուած է դարէ-դար եւ սերունդէ-սերունդ: Այդ առաքելութիւնը իրականացնելու ճանապարհին միշտ եղած են խիզախ ու նուիրեալ անհատականութիւններ, որոնք Հայ Երուսաղէմի վարչա-իրաւական, կրօնական եւ մշակութային ներկայութեան համար ձեռնարկած ու կատարած են երբեմն անկարելին: Այդպիսի մի դժուարագոյն շրջան կ'ապրէր Հայ Երուսաղէմը 19-րդ դարասկզբին, երբ Պատրիարքական գահ բարձրացաւ Թէոդորոս Բ. Վանեցին (1800-1818):

Օսմանեան իշխանութիւններու հետ դրական յարաբերութիւններու ապահովումը եւ Պաղեստինի մէջ Օսմանահպատակ հայութեան ու Սրբոց Յակոբեանց Առաքելական Սուրբ Աթոռի կենսական շահերու պաշտպանութիւնը կ'իրականացուէին Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան, Պոլսոյ մէջ Երուսաղէմի փոխանորդ (վէքիլի) եւ հոն գործող հայ երեւելի ամիրաներու եւ այլ անհատներու ջանքերով ձեռք բերուած հրովարտականերով (Ֆերմաններ) ու հէօճէթներով (գիր արքունի դրան, մուրհակ¹): Եւ ընդհանրապէս Սուրբ Երկրի մէջ սրբատեղիներէն ներս իրաւունքներու կամ ծիսա-արարողակարգային բոլոր վէճերն ու խնդիրները կը լուծուէին հրամանագիրներով կամ Ֆերմաններով, իլամներով (վճիռ) որոնց գործադրումն ալ կ'ենթադրէր կաշառք կամ սերտ յարաբերութիւն Դամասկոսի Կոստակալի, Երուսաղէմի Դատաւորի կամ այլ Օսմանեան բարձրաստիճան պաշտօնեաներու հետ: Ուստի Հայոց Պատրիարքներու գործունէութեան գնահատման համար անհրաժեշտ է հաշուի առնել նաեւ անոնց ձեռք բերած իրաւական փաստաթուղթերն ու հրովարտականները: Այս առումով պատմագիտական արժէքաւոր նիւթեր են Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Մայր Դիւանի մէջ պահպանուող հայերէն, արաբերէն եւ օսմաներէն վաւերագրերն ու պատրիարքներու նամակները, որոնցմէ սոյն յօդուած-հրապարակման շրջանակէն ներս պիտի քննենք Թէոդորոս Պատրիարքի գահակալութեան շրջանը եւ 1813 Յունուար 13 թուակիր վաւերագիրը եւ սուլթանին հրովարտակը:

Սաւալանեանցի համաձայն՝ «վշտակիր պատրիարքին (իմա՝ Պետրոս Եւդոկիացիի - Տ.Ա.Յ.) մահէն ետք բոլորովին կը մարի այլեւս բարօրութեան ամէն յոյս, որուն կ'ակնկալէր միաբանութիւնը, ու չարիք-չարիքի եւ զրկանք-զրկանքի վրայ կը բարդուին ամէն կողմէ»²: Թէոդորոս Բ. Վանեցի գահ կը բարձրանայ հաւկապուած: Առաջին հեր-

¹ Նոր Բաղգիր Հայկազեան Լեզուի, Վենետիկ, 1837, էջ 301, Ամբրոսիոս Վրդ. Գալֆայեան, Առնետն բաղգիրքի Տանիկ լեզուէ ի Հայ, Թէոդոսիա, 1863, էջ 139 (ստորեւ՝ ԱԳ):

² Տ. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հատոր Բ, Երուսաղէմ, 1931, էջ 817:

թին ասիկա կը բացատրուի անով, «զի յայնմ ժամանակի ոչ միայն չգտանէր դրամ ի վանս, այլ և անկեալ էին ընդ պարտեօք»³, իսկ աւելի կարեւոր պարագան այն էր, որ Պոլսոյ ազգայինները խստութեամբ արձագանգած էին Թէոդորոս Պատրիարքի հրաժարականին եւ նոյնիսկ սպառնացած. «Պատրիարքի ընտրութիւն պիտի չկատարեն այլեւս, այլ Երուսաղէմի Աթոռին իշխանութիւնը պիտի միացնեն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան, ու փոխանորդ մը պիտի ղրկեն Երուսաղէմ»⁴: Այսպիսի որոշման իրագործումն ալ աւելի պիտի ծանրացնէր Սուրբ Աթոռին վիճակը:

Մահմետական հարստահարիչ կառավարիչներէ զատ, յարձակողական տրամադրութիւն ունէին նաեւ քրիստոնեայ իրաւատէր միւս եկեղեցիները. «Յոյնք և Լատինք ծանեան զաղքատութիւնս և զթշուառութիւնս միաբանացն հայոց, սկսան ոտնահարել և թշնամանել զնոսա և հակառակիլ ի բազում պարագայս»⁵: Սուրբ Աթոռի օր ըստ օրէ վատթարացող վիճակը առիթ կը հանդիսանար սրբատեղիներու մէջ միւս իրաւատէր եկեղեցիներու եւ տեղի միւսիւման բնակչութեան համար ոտնձգութիւններ կատարել հայոց նկատմամբ:

Դժուարին այս իրավիճակով պայմանաւորուած եւ յանուն Սուրբ Աթոռի, Թէոդորոս Վանեցի Արք.-ը կը ստանձնէ Պատրիարքական պարտաւորութիւնները 1802 թ.-ին եւ անմիջապէս ձեռնամուկ կ'ըլլայ իր նախորդներու ատենէն գոյացած հսկայածաւալ պարտքերը փակելու, ինչպէս նաեւ վերականգնելու եւ ամրապնդելու հայոց դիրքերը սրբատեղիներու մէջ, վերապատրաստելու նոր սերունդ մը եւ նուիրեալ աշակիցներ՝ գործերը յաջողութեամբ վարելու նպատակով: Սակայն այս ամէնն իրագործելու համար կենսականօրէն անհրաժեշտ էին լաւ եւ կայուն յարաբերութիւններ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան եւ երեւելի ամիրաներու հետ, որոնք կ'ապահովէին կարեւոր տեղեկութիւններ, հարկ եղած պարագային ձեռք կը բերէին անհրաժեշտ ֆերման, հէօճէթ, եւ կամ կը համոզէին սուլթանը, եպարքոսը կամ մէկ այլ կարեւոր պաշտօնեայ ի նպաստ հայոց որոշումներ կայացնելու:

Թէոդորոս Պատրիարքի գահակալութեան առաջին տարիները դրական ընթացք արձանագրեցին, եւ այս ընթացքը բաւական լուրջ յաջողութիւն կրնար ունենալ, եթէ Սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջ չպատահէր հրդեհը (Սեպտեմբեր 30, 1808):

Ստորեւ գտնուող նամակին մէջ Թէոդորոս Պատրիարք ուրախութեամբ կը նկարագրէ հայոց իրաւունքներու վերականգնումը՝ Սուրբ Յարութեան, Սուրբ Ծննդեան եւ Սուրբ Աստուածածնի տաճարներուն մէջ: Յատկապէս այս շրջանին կարեւոր էր Սուլթան Մահմուտ Բ.-ի տուած Յունուար 13, 1813, (ստորագրուած Փետրուար, 1811) ֆերմանը⁶, որուն հայեր կը սպասէին գրեթէ երկու տարի եւ որով վերականգնուեցան հայոց ամենօրեայ սուրբ պատարագները Սուրբ Աստուածածնի գերեզմանին վրայ եւ Բեթղէհէմի մէջ Սուրբ Ծննդեան Այրին վրայ, ինչպէս նաեւ հաւասար իրաւունքները՝ կանթեղներ կախելու, նորոգութիւն կատարելու եւ այլն:

Այս հրամանագրով նաեւ կը վերահաստատուի ղպտոց, ասորւոց եւ եթովպացիներու (հայէշներ) հայոց հետեւակ (Եամաք) ըլլալու հանգամանքը, որ միշտ կը հաստատուի նախորդ եւ յաջորդ ֆերմաններով եւ պաշտօնական գոյավիճակով: Վերոնշեալ երեք տաճարներն ալ յատկապէս կը կարեւորուին իրենց համաքրիստոնէական սրբատեղիներ ըլլալու նշանակութեամբ եւ երբեմն նաեւ միջազգային քաղաքականու-

³ Աստուածատուր Եպս. Յովհաննիսեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հատոր Բ, Երուսաղէմ, 1890, էջ 134-135:

⁴ Տ. Սաւալանեանց, նշ. աշխ., էջ 822:

⁵ Աստուածատուր Եպս. Յովհաննիսեանց, նշ. աշխ. էջ 135:

⁶ Սբ. Թէոդորոս Ձեռագրատուն, Երուսաղէմ, Ձեռագիր թիւ 85, էջ 62-68 (հայատառ օսմաներէն):

թեան մէջ կարեւորութիւն ունենալու հանգամանքով:

Սուրբ Ծննդեան եւ Սուրբ Աստուածածնի տաճարներն ալ ուղղակիօրէն կապուած են հայոց հետ յատկապէս, ինչպէս կը վկայէ ցայսօր պահպանուած Սուրբ Ծննդեան տաճարին փայտեայ գլխաւոր դրան վրայ փորագրուած հայկական արձանագրութիւնը. «Ի թուին հայոց ՈՂ և Զ (1227) կազմեցաւ դուռս Սուրբ Աստուածածնիս ձեռամբ Տէր Աբրահամ և Տէր Առաքելոյ, ի թագաւորութեանս տեառն Հեթմոյ որդւոյ Կոստանդնի, Քրիստոս Աստուած ողորմեսցի աշխատաւորաց»⁷:

Յատկանշական է, որ Սուրբ Աստուածածնի տաճարին վերակառուցումը եւս հայոց հետ է կապուած: Ի թիւս այլ սրբատեղիներու մօտաւորապէս 1150 թուականին հայազգի Մելիսանտ Երուսաղէմի թագուհին կը նորոգէ տաճարը, որ գրեթէ անմիջապէս պիտի վնասուէր 1187-ին՝ Սալահէտինի կողմէ Երուսաղէմի գրաւումով: 1301 թուականին Երուսաղէմ գտնուած ատեն կեդրոնական գլխաւոր խորանը կը կառուցէ հայոց Հեթում Բ. թագաւորը: 1413 թուին Պօղոս Գառնեցի Պատրիարքը (յետոյ կաթողիկոս ամենայն հայոց) տաճարին կից արտը (ցայսօր հայոց սեփականութիւն) գնելով կը միացնէ եկեղեցիին եւ կը ձեռնարկէ վերանորոգութեան, որ ապագային պիտի ամբողջացնէր Մարտիրոս Պատրիարք 1421-ին⁸:

Թէոդորոս Պատրիարք իր նամակին մէջ յատկապէս կը նշէ, որ ֆէրմանի ստացումով յոյներ բողոքի նոր ալիք կը բարձրացնեն, կը յաջողին կաշառել գործակալներէն երկուքը, որոնց սուլթանը յետոյ կը հրամայէ քսորել: Բարեբախտաբար գործակալներէն մին՝ Նուրի էֆենտի, հաստատակամ մնալով՝ նոր նշանակուած դատաւորին հետ, կը պաշտպանէ հայոց իրաւունքները⁹: Լատիններու ջանքերը իրաւունք ձեռք բերելու Սուրբ Աստուածածնի տաճարէն ներս, կը ձախողին:

1808 թուականի Սեպտեմբեր 30-ին¹⁰ Սուրբ Յարութեան տաճարին մէջ տեղի ունեցած հրդեհի¹¹ դէպքը հայոց նկատմամբ հալածանքներ սկսելու նոր փորձերու առիթ մը կը հանդիսանայ յունաց կողմէ, որ միշտ մտադրած էին դաւադրութեամբ ու կաշառքով գլխաւոր սրբավայրերէն դուրս հանել հայերը:

Ծանրագոյն պայմաններու տակ իսկ Միաբանութիւնն ու Թէոդորոս Պատրիարք տեղի չեն տար եւ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան, Ամիրաներու եւ վէբիլ Պօղոս Արք.ի մեծ ջանքերուն շնորհիւ կը յաջողին հայոց ունեցած ընկերովի իրաւունքները վերականգնել եւ հայոց սեփականութիւնները ամրապնդել եւ ընդլայնել. «Սուլթանը նոր ու սաստիկ հրաման մը կը ղրկէ Դամասկոսի կուսակալին (իմա՝ Սիլահտար Սուլէյման փաշա - **Տ.Ա.Յ.**), պատուիրելով կէտ առ կէտ կատարել հրովարտակին մէջ գրուածները ու սպառնալով պատուհասել զանցառուները: Յատուկ հրովարտակ մըն ալ կը ղրկէ, որով կը հրամայէ **Ս. Ծննդեան եւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիները յոյներուն եւ հայերուն միջեւ բաժնել հաւասարապէս**»¹²: Երկար դադարէ յետոյ առաջին Ս. Պատարագը **Ս. Ծննդեան** տաճարին մէջ կը մատուցուի Նոյեմբեր 25-ին¹³ ի փրկութիւն հոգւոյ ընդհանուր հայ ազգին:

⁷ **Տ. Սաւլանեանց**, Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հատոր Ա, Երուսաղէմ, 1931, ք տպ. 2000 էջ 463:

⁸ **Մկրտիչ Եպս. Աղաւունի**, Հայկական Հին Վանքեր եւ Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ, Երուսաղէմ, 1931, էջ 194:

⁹ Մայր Դիւան Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան, Թէոդորոս Պատրիարքի նամականի, #282a:

¹⁰ Սբ. Թէոդորոս Ձեռագրատուն, Երուսաղէմ, Ձեռագիր ք. 3710: Հմմտ. նաեւ **Մ. Արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, Գ հատոր, Երուսաղէմ, 1927, էջ 3386,

¹¹ **Տ. Սաւլանեանց**, նշ. աշխ., էջ 846:

¹² Նոյն տեղում, էջ 901:

¹³ Նոյն տեղում, էջ 918:

Այս եւ այլ իրաւունքներ կը պահպանուին ցայսօր Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան կողմէ ամենօրեայ սուրբ պատարագներով եւ պաշտամունքներով:

Ստորեւ կը ներկայացնենք Թէոդորոս Պատրիարքի վերոնշեալ նամակին հրատարակութիւնը՝ ըստ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Մայր Դիւանի մէջ պահուող Թէոդորոս Պատրիարքի նամականիի տուեալներուն (#222a եւ b): Նամակը գրուած է 42,4×17 չափերով թուղթի վրայ եւ խիտ բոլորգիր տողերով: Նամակին մէջ օգտագործուած օտարալեզու բառերու կողքին, ընթերցանութիւնը դիւրացնելու նպատակով, փակագիծերու մէջ տուած ենք նաեւ անոնց հայերէն իմաստը:

Թագաւորական հրովարտակի, 1813, Յունուար 13¹⁴, դրոյթները կեանքի կոչելու համար սուլթանը կը նշանակէ երեք պաշտօնեաներ, միւլեյլայ փաստաբան՝ Մէհմէմէտ Նուրի էֆէնտի, ոստիկան՝ Բէշիտ Մուսթաֆա Խօճակեան էֆէնտի եւ ճարտարապետ՝ Մէհմէմէտ Մեյմար. «Ի կատարումն սոյն վերնագիր հրամանագրաց կարգեցան յԱրքայէն գ զլիւար գործակալք՝ միւլեյլայ (հետեւակ)¹⁵ Նուրի էֆէնտի, Խօճակեան եւ Մեյմար ասացեալ. և առաքեցան ի Դամասկոս առ փաշան իշխողն Երուսաղէմի և անտի յԵրուսաղէմ փաշայի գրովն և մուպաշիրովն (գործակալ)¹⁶»: Անդրադառնալով հրամանագրին կարեւորութեան եւ գործը մինչեւ վերջ կատարելու սուլթանի լուրջ տրամադրուածութեան, յոյներ աջ ու ձախ դրամ չեն խնայեր կաշառելու կամ մեծ գումարներ խոստանալով՝ պաշտօնեաները իրենց կողմնակից դարձնելու դաւադրական գործին: Հայեր ալ իրենց կարգին օգտուելով հրամանագրէն կը ձեռնարկեն Սուրբ Յարութեան տաճարին մէջ կանթեղներ կախելու, յոյներու կողմէ ամբողջութեամբ քանդուած հայոց Իւղաբերից խորանը վերականգնելու: Յոյներ կը յաջողին Պոլիսէն եկած գործակալներէն երկուքը սիրաշահիլ՝ կաշառելով Խօճակեանը եւ Երուսաղէմի դատաւորը: Յոյս ունենալով, որ կը յաջողին կաշառել Դամասկոսի կուսակալը եւս՝ Խօճակեանի եւ Երուսաղէմի քաղաքապետին միջոցաւ առկախեալ կը թողուն հրամանագրին ամբողջական իրագործումը: Ոստիկան Խօճակեան 5000 դահեկանով կաշառուած էր յունաց կողմէ, որպէսզի անկատար ձգէ գործը եւ մեկնի Պոլիս: Ճարտարապետ Մեյմար կատարելով իր չափագրումներն ու գծագրումները Սուրբ Յարութեան, Սուրբ Ծննդեան եւ Աստուածածնի տաճարներէ ներս եւ ստանալով իր հասանելիք գումարը, նոյնպէս կը լքէ Երուսաղէմը:

Փաստաբան Նուրի էֆէնտի հաստատակամ մնալով իր ստանձնած պարտականութիւններուն կատարման, կը մնայ Երուսաղէմ՝ սպասելով կուսակալին կողմէ վերջնական հրամանի: Սուլթանը լսելով գործը անաւարտ ձգած Խօճակեանի մասին, կը հրամայէ մահապատժի ենթարկել, սակայն Բղեշխին միջնորդութեամբ կ'աքսորուի Անապա. «Եհաս բանն առ Թագաւորն և ի մեծ բարկութիւն շարժեալ հրամայէ նախ զԽօճակեանն մահացուցանել. և ի ձեռն միջնորդաց փոխան մահանալոյ յԱնաբա ի Սեաւ ծովու», իսկ կաշառուած դատաւորը կ'աքսորուի Կիպրոս:

Բարեբախտաբար Սուլթանը հաստատակամ մնալով իր տուած ֆէրմանին, հետամուտ կ'ըլլայ անոր ամբողջական իրագործումին եւ նոր գործակալ մը կը նշանակէ աքսորեալներու փոխարէն եւ Շէյխ իւլ իսլամին իւլամով կը զրկէ Երուսաղէմ, որպէսզի Նուրի էֆէնտիին հետ գործը աւարտին հասցնեն. «զի բունն է զօրութիւն արքային առ այս և զստահական ունի ըստ արժանիցն պատժել»:

Հիմնական խնդրայարոյց կէտը յունաց համար այն էր, որ հայերը հաւասար իրա-

¹⁴ Ֆերման թիւ 731, Մայր Դիւան Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան, Թէոդորոս Պատրիարքի նամականի, #222a եւ b:

¹⁵ Մ. Աբիկեան, Ընդարձակ բառարան Տանկերէնէ Հայերէն, Կ. Պոլիս, 1892, էջ 596:

¹⁶ ԱԳ, էջ 137:

ւունքներ կը ստանային Բեթղեհէմի Սուրբ Ծննդեան տաճարին եւ Սուրբ Աստուածածնի տաճարին մէջ՝ ամենօրեայ պատարագներով:

Նոր գործակալին ժամանումով գործը կը վերսկսի: Նախ պատասխանատուները կ'ուղեւորին Բեթղեհէմ եւ տեղւոյն վրայ հայերուն կը յանձնեն գլխաւոր դրան բանալին, ապա հայերը կը վերստանան Սուրբ Այրի հիւսիսակողմի հայոց բաժինը երկու խորաններով՝ Անուանակոչութեան եւ Թագաւորաց (մոգերու), Սուրբ Այրին մէջ ամէն օր պատարագելու իրաւունքը՝ հաւասար յունաց, ինչպէս նաեւ հրամայուած էր. «Անպատճառ զհրաման արքային ըստ առաջնոյ **խաթիցն**, յառաջացուցանել եւ զԲեթղեհէմն եւ զԱստուածածնի գերեզմանն ի մէջ երկու ազգացս հաւասար գոլ ցուցանել ամենայն պարագայիւք եւ զընդդիմակալացն պատիժ ներկայ դնել առաջի», «Ապա ի նոյն օր գնալ եղև ամենեցուն ի սուրբ Ծնունդ. եւ ընկալաք զբանալի դրան անխտիր մտանել եւ ելանել եւ տիրացաք երկու խորանացն (իմա՝ Անուանակոչութեան եւ Թագաւորաց կամ մոգերու - **Տ.Ա.Յ.**) մերոց որ ի հիւսիսակողմն ըստ ամենայն պարագայիցն եւ կախեցաք զտասն կանթեղս եւ զերկուս պատկերս. եւ զմի **շամատան (աշտանակ)**¹⁷ մշտավառս ի մէջ սուրբ այրին»:

Քանի մը օր ետք կ'երթան Սուրբ Աստուածածնի տաճար եւ կը վերականգնեն իրաւունքները. «Եւ յետ ինչ աւուրց գնացեալ եղև ի Գեթսեմանի ի գերեզմանն Տիրամօր Կուսին ուր ըստ ամենայնի պատարագօք, կանթեղօք, պատկերօք եւ բոլոր պարագայիւք հաւասարաբաժին եղև բ. (2) ազգացս հաճութեամբ»:

Այսպիսով, քանի մը տարի տեւած բանակցութիւններէ, դատերէ ու խռովութիւններէ յետոյ վերջապէս հայեր կրցան «շունչ առնել» եւ կարելոր այդ երկու սրբատեղիներու մէջ վերականգնուած տեսնել հայոց իրաւական եւ ծիսա-արարողակարգային ներկայութիւնը՝ հաւասար յունաց:

Ֆրանչիսկեաններ Սուրբ Աստուածածնի տաճարէն հեռացուած էին 1757-էն¹⁸ եւ մինչեւ օրս ալ որեւէ իրաւունք չունին հոն, իսկ Բեթղեհէմի Սուրբ Ծննդեան Այրի Աւագ Խորանին պատարագելու իրաւունք չունին, այլ միայն՝ իրենց խորանին Ս. Այրի հիւսիս-արեւմտեան մասին մէջ, ուր մսուրն է:

Բոլոր այն ընթերցողներուն համար, որոնք Երուսաղէմ չեն եղած, այս մանրամասները գուցէ տարօրինակ թուին, սակայն պէտք է արձանագրել, որ աշխարհի վրայ չկայ վայր մը, ուր իրաւունքներու բաժանման կամ հաւասար իրաւունքներ ունենալու համար մղուի այնպիսի սուր պայքար Քրիստոնեաներու միջեւ՝ որքան Երուսաղէմի մէջ: Երուսաղէմի համաքրիստոնէական գլխաւոր սրբատեղիներու մէջ՝ Սուրբ Յարութեան, Սուրբ Աստուածածնի, Բեթղեհէմի Սուրբ Ծննդեան տաճարներ եւ Համբարձման Լեռ իրաւունքներ ունենալու կամ ձեռքբերուած իրաւունքները պահպանելու պայքարը շատ ծանր եղած է հայոց համար, սակայն Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը պատուով կատարած է եւ կը շարունակէ կատարել իրաւունքները պահպանելու իր առաքելութիւնը:

Երուսաղէմի մէջ հայեր Հայ Եկեղեցւոյ իրաւունքները պահպանելու կողքին ունին նաեւ մէկ այլ առաքելութիւն՝ պահպանել իրաւունքները նաեւ հետեւակ երեք ազգերու կամ եկեղեցիներու՝ Ղպտոց, Ասորւոց եւ Եթովպացւոց, որոնցմէ վերջինը գրեթէ ամբողջութեամբ կորսնցուցած է իր իրաւունքները իսկ միւս երկուքը առանց հայերու թոյլտուութեան եւ ներկայութեան արարողութիւն չեն կրնար կատարել վերոնշեալ սրբատեղիներուն մէջ:

¹⁷ ԱԳ, էջ 145:

¹⁸ The Status Quo in the Holy Places, L.G.A. Cust, Jerusalem, 1980, page 35.

Թէոդորոս Բ. Վանեցի Պատրիարքի նամակէն կը հասկնանք ժամանակի մը թնոլորտն ու տարատեսակ դժուարութիւնները, որոնց յաղթահարման համար ահռելի ջանք ու եռանդ պահանջուած է եւ միասնական անդուլ աշխատանք թէ՛ Երուսաղէմի եւ թէ՛ Պոլսոյ մէջ, եւ այդ միասնականութեան շնորհիւ էր որ վերականգնուած եւ մեզի փոխանցուած են այն բոլոր իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, զորս սրբութեամբ կը պահպանէ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը յանձին Սրբոց Յակոբեանց Զինուորեալ Միաբանութեան:

Եզրակացութիւն

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան պատմութիւնը անբաժանելի մասն է Հայ Եկեղեցւոյ եւ հայոց ազգային պատմութեան: Նուիրական եւ անձնուրաց ծառայութեան բացառիկ օրինակներով, միջ-միաբանական եւ Երուսաղէմի մէջ հաստատուած միւս Քրիստոնէական եկեղեցիներու հետ իւրայատուկ դրական ու բացասական յարաբերութիւններու ճամբով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը մշտաբար հսկողն ու պահպանն է հայոց՝ ազգային, մշակութային, հոգեւոր եւ կալուածական հսկայ ժառանգութեան: Անշուշտ, յարատեւ մաքառումներու ընթացքին երբեմն գերմարդկային համբերատարութեան դրսեւորում է հարկաւոր: Այս նուիրումին լաւագոյն վկայութիւնը Սուրբ Երկրի համաքրիստոնէական սրբավայրերուն մէջ հայոց ներկայութիւնն է որպէս սեփականատէր եւ իրաւատէր Պատրիարքութիւն: Այդ իրաւունքներու պահպանութեան նուիրուած է յօդուածը, որ կ'ընդգրկէ 1811-1813 թթ. Թէոդորոս Բ. Վանեցի Պատրիարքին օրով ձեռք բերուած կարեւորագոյն ֆէրմաններէն մէկը, որով Մահմուտ Բ. Սուլթանը հայերուն հաւասար իրաւունքները կը վերականգնէ Սուրբ Ծննդեան եւ Սուրբ Աստուածածնի տաճարներուն մէջ: Ֆէրմանով կը վերահաստատուի Սուրբ Յարութեան տաճարին մէջ հայոց իրաւատէր ըլլալու փաստը, ինչպէս ղպտիներու, ասորիներու եւ հապէշներու (եթովպացիներու) հայ եկեղեցւոյ հետեւորդ ըլլալու հանգամանքը: Այս ֆէրմանը կարեւոր հիմք հանդիսացած է սրբատեղեաց մէջ յետագայ պայքարի համար:

Սուլթան Մահմուտ Բ. զայն վերահաստատած է 1829-ին տրուած մէկ այլ ֆէրմանով:

ՏԻՐԱՆ ԱՐԴ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ**ՏԵԼԻՉԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ****Ե.****Ս. ԳԻՐՔ ԵՒ ԲԱԲԵԼՈՆ**

- 8) Երբ վերջապես Բէլը եկաւ,
 9) նաւը տեսաւ, բարկացաւ Բէլ,
 10) զայրացաւ Իկիկի¹ աստուածներու դէմ.
 11) ո՞վ խուսափեցաւ կենդանի արարածներէն,
 11ա) «Կ'երդնում, ո՛չ մէկ մարդ ողջ պիտի չմնայ»:
 12) Նինիպ խօսիլ սկսաւ եւ ըսաւ,
 12ա) ան ըսաւ Բէլ դիւցազնին.
 13) «Ո՞վ բացի էաէն այդպիսի գործերու կը ձեռնարկէ,
 14) էա գիտէ բոլոր հնարամտութիւնները»:
 15) էա խօսիլ սկսաւ եւ ըսաւ,
 15ա) ան ըսաւ Բէլ դիւցազնին,
 16) «Ով արի Բէլ, խելահասդ աստուածներէն,
 17) որովհետեւ չմտածեցիր, ջրհեղեղ յարուցիր.
 18) մեղաւորին իր պատիժը տո՛ւր իր մեղքին համար,
 18ա) ոճրագործը դատապարտէ՛ իր ոճիրին համար,
 19) բայց (անմեղը) պէտք չէ մեռնի եւայլն. (թերի)
 20) ինչո՞ւ ջրհեղեղ յարուցիր.
 21) Թո՛ղ առիւծ մը գար եւ մարդերը քիչցընէր,
 22) Բայց ինչո՞ւ ջրհեղեղ ըրիր.
 22ա) Թո՛ղ վագր մը գար եւ մարդիկը քիչցընէր.
 23) Բայց ինչո՞ւ դուն ջրհեղեղ ըրիր,
 23ա) Թո՛ղ սով մը գար եւ երկիրը (աւերէր),
 24) Բայց դուն ինչո՞ւ ջրհեղեղ ըրիր.
 25) Թո՛ղ ներկալ (= ժանտախտ) գար եւ երկիրը զարնէր.
 26) Ես մեծ աստուածներու խորհուրդը չմատնեցի.
 27) Ադրա-խազիսին ես երազել տուի եւ այս իմացաւ ան աստուածներու խորհուրդը»:
 28) Երբ խելքի եկաւ
 29) Բէլ բարձրացաւ նաւին վրայ:
 30) Ան իմ ձեռքս բռնեց, զիս վեր տարաւ
 31) իմ կինս ալ վեր բերաւ եւ նստեցուց իմ քովս,
 32) անիկա շօշափեց մեզ. մեր մէջ մտաւ եւ օրհնեց մեզ.
 33) «Ուղ-նաբիշղի առաջ մարդ էր
 34) այսուհետեւ Ուղ-նաբիշղի եւ իր ամուսինը պիտի յարգուին մեզ՝ աստուածներու նման,
 35) Ուղ-նաբիշղի պիտի բնակի հեռու տեղ մը, գետերու բերնին քով»:
 36) Զիս բերին հեռու տեղ եւ գետերու բերանին մօտ բնակեցնել տուին:

¹ Իկիկի կը կոչուին գերագոյն աստուածները, իսկ Անունմաֆի՝ անոնցմէ ստորադասները:

Այս բնագիրը, զոր մենք ամբողջովին յառաջ բերինք հայերէնի թարգմանելով, որքան որ մեզ յայտնի է, ինչպէս վերն ալ ըսուեցաւ - Կիլկամէշի վէպէն առնուած է, որ ամբողջովին գտնուած է Ասուր-պանի-բալի մատենադարանին մէջ: Զրհեղելի աւանդութիւնը քանի մը տեսակ խմբագրութիւններ ունեցած է Բաբելացոց քով: Ամէն բանաստեղծ ըստ իր երեւակայութեան թռիչքին կրնար փոփոխութեան ենթարկել վէպս. որովհետեւ ասոնցմէ եւ ո՛չ մէկը կանոնական հանգամանք մը ստացաւ: Այսպէս պզտիկ բայց վերոյիշեալ բնագրէն քիչ մը տարբերող կարճ եւ թերի հատուած մ'ալ հրատարակեց իմ բաբելոնեան Ս. ուսուցչապէտս՝ Մայսներ², զոր աւելորդ կը համարիմ բառացի թարգմանութեամբ առաջ բերել, ընդհանուր առմամբ նախորդին նման եւ միայն 17 կիսկատար տողերէ բաղկացած ըլլալուն համար:

Բուն բաբելոնեան ջրհեղեղի պատմութիւնը առաջ բերելէ ետք, ներկայացնենք այժմ Պերոսոսի ջրհեղեղի պատմութիւնը, որ մեզ համար կրկին տեսակէտներէն հետաքրքրական է: Ահաւասիկ անոր յունարէն բնագրի թարգմանութիւնը:

Բաբելացիներու ջրհեղեղի պատմութիւնը ըստ Պերոսոսի.

«Նոյն Աղեքսանդր (Բազմավէպ) կը պատմէ ըստ քաղղէական գրութեան... Արտադոսի մահէն ետք կառավարեց Քսիսութրոս³ 18 սար⁴: Ասոր օրով մեծ ջրհեղեղ մը տեղի ունեցաւ: Անոր պատմութիւնը հետեւեալն է: Քրոնոս երեւաց Քսիսութրոսին եւ ըսաւ անոր, որ Դայզիոսի 15-ին (լուսնի լրումին գիշերը) մարդկութիւնը ջրհեղեղով պիտի ոչնչանայ: Այս պատճառով անոր հրամայեց գրի առնել իրերու սկիզբը մէջն ու վերջը եւ թաղել զանոնք Սիբբար քաղաքին մէջ, ապա նաւ մը շինելով ազգականներով եւ բարեկամներով մէջը մտնել: Նոյնպէս պաշար առնել եւ կենդանիներ, թռչուններ, շորքոտանիներ տանիլ անոր մէջ եւ ամէն ինչ հոգալով մեկնիլ: Եթէ սակայն մէկը անոր հարցնէ թէ ո՞ւր կ'երթայ, պատասխանել. «Աստուածներուն, մարդերու երջանկութեան համար խնդիրք ընելու»: Քսիսութրոս հնազանդեցաւ եւ 5 ասպարէզ երկարութեամբ նաւ մը շինեց, որ երկու ասպարէզ լայնութիւն ունէր (ըստ հայերէնի 15 ասպարէզ էր երկարութիւնը): Ասկէ ետք ան բոլոր հրամայուածը կատարեց եւ կին ու մանուկ, ինչպէս եւ բոլոր իր մերձաւորները ներս առաւ:

Երբ սակայն ջրհեղեղը եկաւ ու դադրեցաւ, այն ատեն ան քանի մը թռչուններ արձակեց: Ասոնք սակայն նստելու տեղ չգտան եւ այս պատճառով նաւ վերադարձան: Ասկէ քանի մը օր ետքը ան զանոնք կրկին արձակեց եւ անոնք վերադարձան ցեխոտ ոտքերով: Երբ ան զանոնք երրորդ անգամ արձակեց, անոնք նաւ չվերադարձան այլ եւս: Քսիսութրոս ասկէ կը հետեւցնէ, որ երկիրը ջուրէն դուրս ցայտած է: Ասոր համար ան իր նաւի տախտակներէն քանի մը հատը կը փրցնէ եւ կը տեսնէ, որ նաւը լեռան մը վրայ նստած է: Անկէ ետք ա՛ն իր կնոջ, աղջկան եւ նաւավարին հետ դուրս կ'ելլէ եւ կ'երկրպագէ ու զոհի սեղան մը կը շինէ: Ասոր վրայ աստուածներուն զոհելէն ետք, անիկա վերոյիշեալ անձերով անյայտ կ'ըլլայ: Նաւին մէջ մնացածներն ալ երբ կը տեսնեն, որ Քսիսութրոս իւրայիններուն հետ ալ չվերադառնար, իրենք ալ դուրս կ'ելլեն եւ կը փնտռեն զայն իր անունն կանչելով: Թէպէտ ան այլեւս չերեւիր անոնց, բայց անոնք երկինքէ ձայն մը կը լսեն, որ իրենց կը պատուիրէ աստուածավախ ըլլալ. որովհետեւ ինք ալ իր երկիւղածութեան պատճառով այժմ աստուածներուն բնակակից է: Նոյն պատուին արժանացած են նաեւ իր կիներ, աղջիկը եւ նաւավարը: Անիկա պատ-

² Mitteilungen d. Vorderas. Gesells. 1902, 1.

³ Մեր վերոյիշեալ պատմութեան մէջ էա կը զգուշացնէ Խազիս-Արա (= Արա-Խազիս = Քսիսութրոս): Էա իբր ջրերու աստուած՝ Է նաեւ դժոխքի աստուած եւ համամասն չէ Սադուրնոսի = Քրոնոսին: Հաւանաբար Բէլ կրնար = Քրոնոս դրով: Բէլը իսկապէս Զեւսին կամ Եւրիդեիին հաւասար է:

⁴ Սար = 3600, այսինքն 60x60-ի:

վրեց անոնց նաեւ Բաբելոն վերադառնալ, եւ անոնք պէտք է հանէին Սիբբարի մէջ թաղուած գրութիւնները եւ պիտի հաղորդէին մարդոց: Այն տեղը, ուր նաւը իջած էր, հայոց քովն էր:

Երբ անոնք զայս լսեցին, աստուածներուն զոհեցին եւ դէպ ի Բաբելոն գացին ոտքով: Լերան վրայ նստող նաւէն սակայն դեռ կտոր մը մնացած է Կորդուներուն լերան վրայ եւ շատեր անկէ մարմարածեւ կը կտրեն եւ իբր հիւանդութեանց դէմ պաշտպանելու միջոց կը գործածեն: Այսպէս եկան անոնք դէպի Բաբելոն, պեղեցին Սիբբարի արձանագրութիւնները, շատ մը քաղաքներ եւ սրբութիւններ հիմնեցին եւ Բաբելոնը գաղթականութիւններով ծածկեցին»:

Ասով կը վերջանայ նաեւ Պերոսոսի յառաջ բերած բաբելական ջրհեղեղի պատմութեան վարիանդը: Հարկաւ բաբելոնեան ջրհեղեղի երեք օրինակներն ալ իրարմէ քիչ ու շատ կը տարբերին, բայց անկասկած անոնք իրարու հետ ներքին սերտ առնչութիւն ունին եւ միեւնոյն խնդրին շուրջ կը դառնան:

Մենք Ս. Գրոց մէջ ալ Ջրհեղեղի միապաղաղ պատմութիւն մը չունինք. հո՛ն ալ երկու տարբեր պատմութիւններ կան Ծննդոց Գրոց 2. եւ է. գլուխներուն մէջ: Մենք այդ երկու պատմութիւնները դէմ առ դէմ պիտի դնենք, որպէս զի իւրաքանչիւր ընթերցող տեսնէ զայն:

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՅ ԳԼ. 2.

18. Բայց քեզի հետ ուխտս պիտի հաստատեմ եւ տապան պիտի մտնես դուն եւ քու որդիքդ եւ կիներդ եւ որդիներդ կիներդ քեզ հետ:

19. Եւ ամէն անասուններէն, ամէն մարմինէն, ամէնէն ԵՐԿԵՐԿՈՒ հատ տապան պիտի բերես, որ քեզի հետ ողջ մնան, արու եւ էգ ըլլան անոնք:

20. Թռչուններէն իրենց տեսակին պէս եւ ընտանի անասուններէն իրենց տեսակին պէս, ամէնէն երկերկու հատ քեզի պիտի գան ողջ մնալու համար:

21. Եւ դուն ա՛ռ քեզի ամէն ուտելիք, որ կ'ուտուի եւ քովդ ժողվէ, որ քեզի եւ անոնց ուտելիք ըլլայ:

22. Եւ ըրաւ Նոյ Աստուծոյ իրեն պատուիրածին պէս, այնպէս ըրաւ:

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՅ ԳԼ. Է.

1. Եւ Տէրը ըսաւ Նոյին դուն քու բոլոր տունովդ տապան մտիւր, ինչու որ այս դարուս մարդոց մէջ դուն արդար երեւցար ինծի:

2. Ամէն մաքուր անասուններէն քեզի ԵՕԹՆԱԿԱՆ հատ առնես, արու եւ էգ:

3. Երկինքի թռչուններէն ալ եօթնական հատ առնես՝ արու եւ էգ, բոլոր երկրի վրայ անոնց սերունդը ողջ պահելու համար:

Եւ այլն:

5. Եւ Նոյ Տիրոջ պատուիրածին պէս ըրաւ ամէն ինչ:

Չեմ ուզեր աւելի մանրամասնօրէն խօսիլ այս խնդիրներու մասին, քանի որ այսօր քանն ալ բաւական է գաղափար մը կազմելու, թէ Ս. Գրոց ջրհեղեղի պատմութիւնը անվիճելի կերպով մեծ նմանութիւն ունի բաբելականին եւ թէ Ս. Գրոց մէջ ջրհեղեղի երկու տարբեր վարիանդներ կան: Այս վերը յառաջ բերուած երկու տարբեր պատմու-

թիւներէն երկրորդը ջրհեղեղի տեւողութիւնը հետեւեալ կերպով կը հաշուէ. (Գիրք. Ծննդ. է. 4) «Քառասուն օր եւ քառասուն գիշեր անձրեւ պիտի բերեմ» (Անդ. 12) «Եւ երկրի վրայ քառասուն օր եւ քառասուն գիշեր անձրեւ եկաւ» (Անդ. 17), «Եւ երկրի վրայ քառասուն օր ջրհեղեղ եղաւ»: Ուրեմն 40 օր ջրհեղեղը տեւած է ըստ այս պատմութեան. սակայն Նոյի տապան մօտեւէն մինչեւ անկէ դուրս ելնելը աւելի երկար տեւած է: Ծննդոց Թ. 6. եւ շարունակութեան համաձայն՝ Նոյ առաջին անգամ ջրհեղեղի դադրելէն ետքը ագռաւը կ'արձակէ, ապա աղաւնին, որ նստելու տեղ չգտնելով կը վերադառնայ. 7 օր ալ կը սպասէ եւ կրկին անգամ կը խաւրէ զաղաւնին, որ այս անգամ ձիթենիի ճիւղով մը կը վերադառնայ. ապա 7 օր ալ կը սպասէ եւ երրորդ անգամ բաց կը թողու զաղաւնին, որ այլ եւս չվերադառնար. եւ անկէ ետքը ինքն ալ նաւէն կ'ելլէ: Ուրեմն Նոյ նաւի մէջ մնացած է $40+3\times 7=61$ օր:

Մինչ ջրհեղեղի Բ. պատմութիւնը անոր սկզբնաւորութիւնը կը դնէ՝ Նոյի կենաց 600-րդ տարւոյն երկրորդ ամսուն 17-րդ օրը (Գ. Ծննդ. է. 11), ապա ջուրերը երկրի վրայ կը բարձրանան ո՛չ թէ 40, այլ 150 օր (Ծննդ. է. 24), 7-րդ ամսուն 17-րդ օրը՝ տապանը կը նստի լերան վրայ (Գ. Ծննդ. Ը. 4). ջուրերը հետզհետէ կ'իջնան եւ 10-րդ ամսուն առաջին օրը լեռներուն կատարները կ'երեւան (Գ. Ծննդ. Ը. 5), երկիրը կը ցամքի Նոյի կենաց 601-րդ տարւոյն առաջին ամսուն առաջին օրը (Գ. Ծննդ. Ը. 13), իսկ երկիրը բոլորովին կը չորնայ Նոյի 601-րդ տարւոյն երկրորդ ամսուն 27-րդ օրը, երբ Նոյ Աստուծոյ հրամանով նաւէն կ'ելլէ (Անդ. 15, 16): Ըստ այս պատմութեան ալ ուրեմն՝ Նոյի տապան մօտեւէն մինչեւ անկէ ելլելը ո՛չ թէ 16 օր, այլ 1 տարի 10 օր տեւած է:

Ս. Գրոց մէջ եղած Ջրհեղեղի երկու տարբեր պատմութեանց ի մի ձուլուելուն առաջին անգամ ուշադիր եղած է 1753-ին, Լուդովիկոս ԺԴ.-ի անձնական բժիշկ եւ ջերմ կաթոլիկ հաւատացեալ Ժան Ասգրիւկ: Անկէ ետք Ս. Գրոց աղբիւրներու պատմական-բանասիրական ուսումնասիրութիւնը հսկայաքայլ առաջ գացած է, մանաւանդ անցեալ դարու վերջին քառորդին մէջ եւ այսօր ասորա-բաբելական արձանագրութիւնները բռնաւ կասկած չեն թողուր Ս. Գրոց տեղեկութեանց պատկառելի հնութիւն մը ունենալու մասին:

Փրոֆ. Ս. Էօզլի իր «Ս. Գրոց եւ Բաբելոնի շուրջ մղուած բանավէճը, Կրօնա-պատմական բանախօսութիւն մը» (Der Kampf um Bibel und Babel, այն religionsgeschichtlicher Vortrag. երրորդ տպագր. Լայփցիկ, 1903) գիրքին մէջ համեմատելով ջրհեղեղի բաբելոնեան բնագիրը Ս. Գրոց պատմութեան հետ կ'ըսէ վերջնոյս համար, որ «ան Միաստեւածութեան գաղափարին մաքուր արտացոլումն է: Ջրհեղեղը այլեւս աստուածներու կոյր բարկութեան արդիւնք չէ, այլ կրօնա-բարոյական պատիժ մը, արդարութեան եւ ջերմեռանդութեան աստուածային վարձատրութիւն մը»:

ՏՕՔԹ. 3. ԹՕՓՃԵԱՆ

Բերա - Կ. Պոլիս, 1906

(Շար. 4)

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**ՏԱՐԵԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ****ԺԱՌԱՆԱԳԱՒՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ****(2020 - 2021)****16 Յունիս, 2021, Ամսվերջի Հանդես**

Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան,
 Լուսարարապետ Ս. Աթոռոյս,
 Հոգեշնորհ եւ Արժանապատիւ եղբայրներ,
 Յարգելի դասախօսներ, բարեշնորհ սարկաւազներ,
 Սիրելի ժառանգաւոր սաներ եւ յարգելի ներկաներ

Շնորհիւ Բարերարին Աստուծոյ՝ ուսումնական տարի մը եւս աւելցաւ պատմական այս հաստատութեան տարիներուն վրայ: Եւ այսօր, հերթական անգամ կեցած ենք հանդիսութեանց այս բեմին վրայ՝ ամփոփելու անցնող ուսումնական տարուայ ընթացքին կատարուած գործերու արդիւնքները եւ փակելու անոր վերջին էջը:

Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը եւ Ընծայարանը որպէս հայ իրականութեան առաջին հոգեւոր կրթարան, բազում գիտակից եւ նուիրեալ հոգեւորականներ պատրաստած եւ նուիրած է Հայաստանեայց Առաքելական Մայր եկեղեցիին եւ ի մասնաւորի, Երուսաղէմի Առաքելական մեր Սուրբ Աթոռին: Այս բազմարդիւն հոգեւոր դարբնոցը 178 տարի շարունակ կը թրծէ հայ երիտասարդներու հոգիները, միտքերը եւ սիրտերը՝ պատրաստելով անոնց Քրիստոսի աշակերտը ըլլալու մեծ առաքելութեան: Բոլոր այն ջանքերն ու եռանդները, զորս մեր հոգեւոյս Պատրիարքներն ու սրբազան հայրերը չեն խնայած այս հաստատութեան բարգաւաճման եւ պայծառութեան համար, մեզի աւելի կը պարտաւորեցնեն անոնց թողած ժառանգութեան վրայ մեր համեստ լուծման աւելցնելու եւ Ս. Աթոռոյս համար արժանի ժառանգորդներ պատրաստելու:

Մեր տեսչութեան ընթացքին փորձած ենք եղած հնարաւորութիւնները լաւագոյնս օգտագործել վարժարանի կրթական ծրագիրը եւ մակարդակը ամբողջական եւ բարձր պահելու համար: Սեպտեմբերի վերաբացման վարժարանս ունէր տասնինը ժառանգաւոր սան՝ ժառանգաւորացի Բ, Գ, եւ Դ դասարաններու մէջ, եւ հինգ ուսանող Ընծայարան Ա եւ Գ լսարաններու մէջ:

Ուսումնական տարեշրջանի սկիզբը ունեցանք Հայերէնի եւ Հայ Գրականութեան նոր դասախօս, յանձին Սաղիմահայ Տօքթ. Անուշ Նազգաշեանի: Յուսանք Տօքթ. Անուշ Նազգաշեանի դասաւանդման մեթոտներով մեր ուսանողները աւելի կը սիրեն արեւմտահայ լեզուն, գրականութիւնը եւ կը հմտանան մաշտոցեան ուղղագրութեան մէջ:

Կրթական ծրագիրը այս տարի եւս ընթացաւ ըստ նախընթացի. աւանդուեցան Հին եւ Նոր Կտակարանի ներածութիւն եւ մեկնութիւն, Քրիստոնէական, Աստուածաբանութիւն, Հայոց լեզու եւ գրականութիւն, Հայոց Պատմութիւն, Գրաբար, Հայ եւ Ընդհանրական եկեղեցւոյ պատմութիւն, Փիլիսոփայութիւն, Հոգեբանութիւն, Բարո-

յագիտութիւն, Տրամաբանութիւն, Անգլերէն, Եբրայերէն եւ Արաբերէն լեզուներ, Հաւանականութիւն, Ստատիստիկա, Երգեցողութիւն, Եկեղեցական եւ Եւրոպական երաժշտութեան առարկաներ:

Յաւօք՝ համաճարակի պատճառով այս տարի մշակութային ձեռնարկներ եւ թանգարանային այցելութիւններ չունեցանք, սակայն անցած ամառնային արձակուրդներու ընթացքին ուսումնական նպատակով վարժարանիս սաները այցելեցին Աստուածաշնչեան թանգարան եւ սուրբ գրային պատմական արգելոց՝ ծովային Կեսարիա: Կատարեցինք նաեւ ուխտագնացութիւններ՝ էյն Քերիմի «Ս. Յովհաննէս Մկրտչի քարայր» եւ Հայֆայի «Ստելլա Մարիս, Սուրբ Եղիայի քարայր»: Չորս օրեայ հանգիստ ունեցանք Հիւսիսային Գալիլիա, ուրկէ սկիզբ կ'առնէ Յորդանան գետը: Այցելեցինք նաեւ Կոլանի Պանիաս բնական արգելոց, ուր կը գտնուին Իսրայէլի ամենամեծ՝ Պանիասի ջրվէժը եւ սուրբ գրային Փիլիպեան Կեսարիա քաղաքի հնագիտական աւերակները:

Գալով եկեղեցական պարտականութիւններուն, պէտք է ըսել, որ մեր սաները ամենայն ճշգրտագոյնութեամբ եւ սիրով կատարած են այդ՝ մասնակցելով առաւօտեան եւ երեկոյեան ժամերգութիւններուն, պատարագներուն, Ս. Յարութեան թափօրներուն, ինչպէս նաեւ սրբատեղեաց մէջ կատարուող տօնական արարողութիւններուն՝ ղեկավարութեամբ Արթուր Սրկ. Վարդանեանի:

Այս տարի ունինք երեք շրջանաւարտ Ընծայարանէն եւ հինգ՝ Ժառանգաւորաց վարժարանէն:

Սիրելի շրջանաւարտներ, տարիներ առաջ աստուածային նախախնամութեամբ առաջնորդուեցաք սորվելու Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի մէջ, որպէս ապագայ հոգեւոր մշակներ՝ Հայց. եկեղեցւոյ անդամատանի: Այս տարիներուն դուք կոչուած էիք ճեմելու Ս. Գրքի մարգագետիններու մէջ եւ հոտոտալու Աստուածային սիրոյ եւ ճշմարտութեան բոյրը, ինչպէս նաեւ ճանշնալու եւ զատորոշելու հոգեւորի արժէքը՝ այս աշխարհի պատրանքներէն, սրբութեան անուշահոտութիւնը՝ մեղքի գարշահոտութենէն, իրական կեանքի վեհութիւնը՝ մարդկային կեանքի թշուառ իրականութենէն, հաւատքի զօրութիւնը՝ կեղծ ինքնավստահութենէն, Քրիստոսով հոգիի ազատագրումը՝ աշխարհի կապանքներէն, եւ վերջապէս, յաւիտենական կեանքի խոստումը՝ աշխարհի անցողիկութենէն:

Այս տարիներուն դուք նաեւ ծանօթացաք դարերու խորքէն մեր հայրերու կողմէ աւանդուած հսկայական գրական ժառանգութեան, որու մէջ դրոշմուած է մեր ազգի իրական ինքնութիւնը: Հոն են հայոց անմահ քաջերն իրենց ինքնամոռաց նուիրումով, հայոց հանճարներն՝ իրենց անյատակ իմաստութեամբ եւ վերջապէս հայոց հոգեւոր տիտաններն՝ իրենց սրբափայլ եւ աղօթաբոյր ներկայութեամբ: Դուք այս ամէնը պատմութեան ընդմէջէն սորվեցաք նայիլ ոչ թէ պարզ մարդու աչքերով այլ ձեզի տրուեցաւ հոգեւոր ակնոցներ, որոնք մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի խօսքերն են, որպէսզի այդ խօսքերը լոյս սփռեն ձեր կեանքին, սորվածներուն, տեսածներուն եւ լսածներուն վրայ:

Շատեր կը կարդան անցեալի դասերը, կը հաւաքեն գիտութեան մեծ պաշար, եւ կեանքի մէջ կը փորձեն առաջնորդուիլ իրենց սորվածին, լսածին եւ տեսածին համաձայն, բայց քանի որ չունին Աստուածային խօսքի լուսաւորութիւն, չեն կրնար ուղիղ ընթանալ, ինչպէս որ մեր եկեղեցւոյ հայրերէն Բարսեղ Մաշկեւորցին կ'ըսէ. «Բիւր չարիքներու պիտի հանդիպինք Սուրբ Գրոց տգիտութեան պատճառաւ: Քանզի, ինչպէս առանց լոյսի ոչ ոք կրնայ ուղիղ երթալ, այդպէս եւ անոնք, որ չեն հետեւիր աստուածային լոյսի ճառագայթին հանապազ պիտի մեղանչեն»:

Ընծայարանի սիրելի՛ շրջանաւարտներ, այսօրունէ սկսեալ ազատութեան հորիզոնն է, որ կը բացուի ձեր առջեւ իր ողջ ընդարձակութեամբ: Այո՛, դուք ազատ էք ձեր ընտրութեան մէջ, բայց պիտի գիտնաք, որ դուք ազատ չէք ձեր ընտրութենէ վերջ եկող հետեւանքներէն: Հետեւաբար, իմ խրատն է, որ ձեր առջեւ ունենալով միւսներու փորձառութիւնները եւ ձեր հաւաքած գիտելիքներու պաշարը, մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի խօսքերու լոյսի ներքոյ լաւ քննէք ձեր անձերը, զգաք հոգեւորականի կոչումը, եկեղեցական կեանքի սէրն ու նուիրումը: Ժամանակը եւ առիթը ճիշդ օգտագործելով՝ ձեր հաստատակամ որոշումը տաք՝ ապաւինելով Ամենակալ Աստծոյ օգնութեան եւ շնորհներուն: Եւ ինչ ալ որ ընտրէք, ուր ալ որ երթաք, թող հաւատարմութիւնը, ազնւութիւնը եւ համեստութիւնը ըլլան այն նշանակները, որով ձեզ կը ճանչնան որպէս Սուրբ Աթոռի զաւակ եւ Ժառանգաւորաց վարժարանի սան:

Ուստի՝ սիրելի՛ շրջանաւարտներ, թոյլ տուէք շնորհաւորել ձեզ, ձեր ուսուցիչները նաեւ հեռակա կարգով ձեր ծնողները. մեր բոլորին բարեմաղթութիւնները եւ աղօթքները ձեզ ուղեկից թող ըլլան:

ԲԱՐԻ ԵՐԹ

Այժմ կը ցանկանք մեր շնորհակալութիւնները յայտնել այն անձերուն, որոնք Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի համար ունին իրենց ներդրումները:

Երախտապարտ ենք Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր Վարժարանի հովանաւորութեան համար: Կ'աղօթենք, որ Աստուած անոր շնորհէ առողջութիւն, ուժ եւ եռանդ՝ շարունակելու մեր Պատրիարքութեան ղեկավարութիւնը Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան աջակցութեամբ:

Երախտապարտ ենք Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանին իր հոգատար եւ բարեացակամ վերաբերմունքին համար՝ ուղղուած մեր վարժարանին եւ Ժառանգաւորներուն:

Սիրելի Ս. Հայր, կը մաղթենք Ձեզի Տիրոջ անդադրում առաջնորդութիւնը եւ մեր պահապան սուրբերու՝ Ս. Գլխադրի եւ Տեառնեղբօր բարեխօսութիւնը Ձեր լուսարարապետութեան պաշտօնին մէջ:

Երախտապարտ ենք մեր հոգեւորական ուսուցիչներուն՝ Հայր Կորինին եւ Հայր Գէորգին, որոնք մեր սաներուն կ'աւանդեն կրօնական նիւթեր: Ինչպէս նաեւ շնորհակալ ենք Հայր Ղեւոնդին մեր բացակայութեան ընթացքին սիրայօժար կերպով վարժարանիս պատասխանատուութիւնը ստանձնելուն համար:

Մեր շնորհակալութիւնը Բրշ. Արթուր Սրկ.-ին՝ հսկիչութեան, եւ Բրշ. Աշոտ Սրկ.-ին հսկիչութեան եւ քարտուղարութեան համար, որոնց աջակցութեամբ եւ օգնութեամբ մեծապէս կը թեթեւայ տեսչութեան ծանր բեռը:

Այս առթիւ կ'ուզեմ շնորհաւորել մեր վարժարանի շրջանաւարտներ՝ Հայր Ներսէհին՝ Երեւանի Պետական Համալսարանէն Հայ բանասիրութեան մագիստրոսի կոչում ստանալուն համար, եւ Հայր Աղանին, որ քանի մը օրէն Երուսաղէմի Հրէական Համալսարանէն Քաղաքագիտութեան եւ Պատմութեան բակալաւրի կոչում պիտի ըստանայ:

Այսօր վարժարանիս դասախօսները սրտի բերկրանքով կը նային իրենց շրջանաւարտ սաներուն, որոնց կրթութեան համար այնքան երկար տքնեցան եւ յոգնեցան եւ այսօր մեծ ակնկալիքներով անոնց իրական կեանք կը ճանապարհեն: Ձեր վարձքը կատար, սիրելի՛ դասախօսներ, կը մաղթենք ձեզի տոկուն կամք եւ համբերութիւն շարունակելու համար սերունդներու կրթութեան ձեր նուիրական գործը:

Ի սրտէ շնորհակալ ենք վարժարանիս տնտեսական պատասխանատու Պրն. Մայքըլ Զաքարեանին, սիրելի մայրիկներ՝ Տիկ. Մարի Պալըզեանին, Տիկ. էլիզապէթ Գրիգորեանին, Տիկ. Իման Շոմալիին, բուժքոյր Սեդա Կէճէքուշեանին, իրենց հոգատար աշխատանքին համար:

Մեր խորին շնորհակալութիւնները կ'ուզենք յայտնել նաեւ Երուսաղէմի Բարեսիրաց Միութեան Վարչութեան, Աւագեան քոյրերուն, Տօքթ. Տինա Պլոքլանտին, Տիկ. Սեդա Կէճէքուշեանին, Տիար Սեւան Կէճէքուշեանին եւ Տիար Յակոբ Գլայճեանին, որ գեղեցիկ աւանդութեան համաձայն ամէն տարի մեր շրջանաւարտներուն նուէրներ կ'ընծայեն:

ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ծ. ՎՐԴ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ

Տեսուչ Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի

ԽՈՇՔ ԵՒ ԽՕՍՔ

Ի՞նչ կը նշանակէ սիրել: Սիրել կը նշանակէ տեսնել չարիքը եւ սրբագրել զայն ներողամտօրէն: Սիրել կը նշանակէ բարձրանալ ու բարձրացնել բարեկամներն ու շուրջիները: Սիրել կը նշանակէ ազատագրել միտքն ու հոգին մեռած անցեալէն եւ բացուիլ ապագային:

Ի՞նչ են աշխարհի հոյակերտ եւ հսկայ տաճարները, եթէ ոչ Աստուծոյ ձօնուած քարակերտ ու սառած շարականներ, որոնք կ'արտացոլացնեն մարդուն անսահման երախտագիտութիւնը, իրենց Ստեղծիչին՝ Աստուծոյ: Այս հոյակերտ կառոյցները արդիւնք են անցեալի ազնուագոյն մտայղացման եւ անոր ձգտումներուն:

Խորհուրդ հարցուր անկէ, ով ինք իր նկատմամբ յաղթանակներ կրնայ արձանագրել:

Երջանկութիւնը բաժին կ'իյնայ անոնց, որոնք շատ կ'աշխատին:

Անբան մը միայն դատողութիւններ կ'ընէ եւ ուրիշները կը սեւցնէ: Ան միշտ պատրաստ է արդարացումներ գտնել իր անպիտանութեան համար:

Ով չի դատապարտեր չարիքը, ան կը նպաստէ ատոր իրագործման:

Զեր սխլաները փնտռող հակառակորդն աւելի օգտակար է, քան բարեկամը, որ կը ցանկայ թաքցնել ատոնք:

Ուր կը վերջանայ յոյսը, հոն պարապութիւն կը ծնի:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**ՏԱՐԵԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ****ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ****(2020 - 2021)****12 Յունիս, 2021, Ամսվերջի Հանդես**

Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան,

Լուսարարապետ Ս. Աթոռոյս,

Հոգեշնորհ հայրեր,

Միութիւններու եւ վարչութիւններու յարգարժան ներկայացուցիչներ

Յարգելի ուսուցիչներ, ծնողներ եւ ներկաներ

2020-2021 ուսումնական տարեշրջանը ահաւասիկ հասաւ իր աւարտին: 2020 թրւականի սկիզբէն աշխարհը յայտնուեցաւ նոր իրականութեան մը առջեւ՝ Քորոնա ժահրը խուճապի մատնեց համայն մարդկութիւնը, դժուարութիւններ ստեղծեց նաեւ Սբց. Թարգմանչաց վարժարանին, եւ դպրոցներու փակման ստիպողութեան տակ վարժարանս 2020-2021 ուս. տարւոյ ընթացքին որդեգրեց հեռավար տեսակապով ուսուցման ձեւը: Մօտէն ծանօթանալու համար հեռավար ուսուցման համակարգչային ծրագիրներուն՝ վարժարանիս ուսուցչական կազմը այս տարուայ ընթացքին մասնակցած է բազմաթիւ դասընթացքներու եւ սեմինարներու: Մեր ուսուցիչները ամենայն պատասխանատուութեամբ ջանք ու եռանդ չխնայեցին հեռավար ուսուցումը յաջողութեամբ իր աւարտին հասցնելու համար: Եւ այսօր առանձնայատուկ շնորհակալութիւն կ'ուզեմ յայտնել մեր բոլոր ուսուցիչներուն եւ ի սրտէ կը մաղթեմ ուժ, կորով գալիք դժուարութիւնները միասնաբար, առանց յուսահատութեան դիմագրաւելու համար:

Այս տարի մեր ընդհանուր աշակերտութեան թիւը եղաւ 168, բաժնուած հետեւեալ ձեւով.

	Մանչ	Աղջիկ	Գումար
Երկրորդական	23	29	52
Նախակրթարան	40	46	86
Մանկապարտէզ	18	12	30
Համագումար	81	87	168

Սբց. Թարգմանչաց վարժարանը կ'առաջարկէ երեք A Level-է եւ ութ O Level-է բաղկացած ծրագիր, որ կը դիւրացնէ մեր շրջանաւարտներուն մուտքը տեղական եւ արտասահմանեան համալսարաններ: Երեք A Level-ի նիւթերն են. Արաբերէն, Ուսողութիւն եւ Հոգեբանութիւն, իսկ ութ O Level-ի նիւթերն են. Ուսողութիւն, Կենսաբանութիւն, Քիմիաբանութիւն, Բնագիտութիւն, Ընդհանուր Ազգաց Պատմութիւն, Անգլերէն լեզու եւ Անգլերէն գրականութիւն:

Հակառակ դժուարին պայմաններուն, Սբց. Թարգմանչաց վարժարանի աշակերտները յատուկ պայմաններով յանձնած են G.C.E.-ի (General Certificate of Education) քըն-

նութիւններ:

Մեր շրջանաւարտներէն ութը կը ծրագրեն հետեւիլ բարձրագոյն ուսման համալսարանական ընթացքի:

Այսօր վարժարանիս ուսուցիչ-ուսուցչուհիները կը հրճուին ներքին գոհունակութեամբ, եւ արդարացի պարծանքով կը նային իրենց շրջանաւարտ սաներուն: Մեր խորին շնորհակալութիւնները բոլորին: Ձեր վարձքը կատար, սերունդները երախտապարտ պիտի մնան ձեր նուիրումին:

Սիրելի շրջանաւարտներ,

Աւարտեցաւ Սբգ. Թարգմանչաց վարժարանի յարկին տակ ձեր ուսումնառութեան ընթացքը եւ այսօր, այս անմոռանալի օրուայ առիթով ընդունեցէք սրտագին շնորհաւորանքներս: Ձեր կեանքի այս դարձակէտը նշանաւոր է գիտելիքներու ամբարումով: Ապագան ձեր առջեւն է, հայուն վայել հաւատքով ու հաստատակամութեամբ, քաջութեամբ ու նուիրումով շարունակեցէք հարստացնել, ընդլայնել ձեր իմացականութիւնը: Եղէք օրինապահ մեր պապերուն հաւատքին հանդէպ, եղէք կատարեալ մարդ, հաւատաւոր եղէք ու եռանդուն, եղէք ծերունու պէս խորագէտ, բազմահմուտ, մտքով խորունկ, հոգով պայծառ հայորդիներ:

Տեսչութեան, ուսուցչական կազմին եւ բոլոր ներկաներու անունով կը շնորհաւորեմ ձեզ եւ ձեր ծնողները: Կը մաղթեմ երջանկութիւն եւ ամենայն բարիք: Աստուծոյ աջը ձեզ միշտ հովանի ըլլայ:

ԲԱՐԻ ԵՐԹ

ԱՐՏԷՆ ՔՇՆՅ. ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ

Տեսուչ Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի

ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՌԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՒ 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ, ՄԱՍՆԱԽՈՐԱՊԷՍ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆԸ

Սոյն յօդուածում անդրադարձել ենք ցեղասպանութիւն երեւոյթի՝ որպէս համամարդկային յանցագործութիւն դրոյթի իրաւակիրաւորութեանը, ներկայացրել ենք Հայոց ցեղասպանութեան եւ Հոլոքոսթի միջեւ գլորնուող նմանութիւններն ու տարբերութիւնները:

Աշխարհնքում պատմական երեւոյթներից զատ րեւ են գրել նաեւ իրաւական, քաղաքագիտական եւ միջազգային օրէնքներ, որոնք առաջին եւ համամարդկային քայլերն են զսպելու եւ կանխարգելելու ցեղասպանութիւնների յետագայ կրկնութիւնը:

Ցեղասպանութիւնը միջազգային իրաւունքի պատմութեան մէջ մարդկութեան դէմ ուղղուած ամենածանր յանցագործութիւնն է, որը դատապարտուած է քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից: Այն ռասսայական, ազգային, էթնիկ կամ կրօնական պատճառներով բնակչութեան առանձին խմբերի կամ ամբողջ ժողովուրդների լիակատար կամ մասնակի նպատակադրուած ոչնչացումն է խաղաղ կամ պատերազմական պայմաններում:

Ի տարբերութիւն կոտորածների, որոնք պատմութեան ընթացքում պարբերաբար կրկնուելով կրել են անկազմակերպ եւ տարերային բնոյթ, ցեղասպանութիւնը նախապէս կազմակերպուած, կանխամտածուած եւ գիտակցաբար կատարուած պետական ծրագրուած միջազգային ոճրագործութիւն է, որը հետապնդում է որեւէ ժողովրդի ոչնչացման նպատակ: Ցեղասպանութիւններն ու տեղահանութիւններն մարդկութեան պատմութեան մէջ շատ են եղել՝ յատկապէս աւերիչ պատերազմների, էթնիկ ու կրօնական ներքին ընդհարումների, եւրոպական տերութիւնների կողմից աշխարհի բաժանման ու վերաբաժանման ժամանակ: Արդիւնքում բազմաթիւ էթնոկրօնական խումբեր վերացել են: Մարդկութիւնն այդ ոճրագործութիւններն անուանել է «ջարդեր», «զանգուածային կոտորածներ» եւ «սպանութիւններ»: Իմաստային առումով սրանք շատ յաճախ համընկնում են «ցեղասպանութիւն» հասկացութեան հետ:

«Ցեղասպանութիւն» եզրը (յունարէն «genos»՝ ազգ, ցեղ եւ լատիներէն «cide» սպանել) առաջին անգամ գիտաքաղաքական շրջանառութեան մէջ է դրուել 1944 թ. հրէական ծագումով լեհ իրաւաբան՝ Ռաֆայէլ Լեմկինի կողմից: Դեռեւս հրէական Հոլոքոսթից առաջ՝ 1933 թ. Հոկտեմբերի 14-20-ին Մադրիդում կայացած քրէական իրաւունքի 5-րդ միջազգային խորհրդաժողովի ժամանակ, վերջինս առաջարկել է իբրեւ «բարբարոսական ոճրագործութիւն արգելել ցեղասպանական գործողութիւնները»: «Ցեղասպանութիւն» ասելով Լեմկինը հասկանում էր այն, ինչ տեղի էր ունեցել հայ ժողովրդի հետ Թուրքիայում՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Իր յուշերում նա գրել է. «Թուրքիայում 1.200.000 հայեր սպանուել են միայն այն բանի համար, որ հայ են եղել ու քրիստոնեայ: Երկրորդ աշխարհամարտում ես կորցրեցի իմ ընտանիքի 49 անդամների, սակայն իրաւաբան դարձայ ու ցեղասպանութեան յանցագործութեան դէմ պայքարին կեանքս նուիրեցի հէնց հայերի հետ պատահածի պատճառով»: Որ-

պէս մարդկութեան դէմ ուղղուած ծանրագոյն յանցագործութիւն, Երկրորդ աշխարհամարտից յետոյ «Յեղասպանութիւն» հասկացութիւնը ստացաւ միջազգային իրաւական կարգավիճակ: XX դարում ցեղասպանութեան ամենայայտնի փաստերից են՝ նացիստական Գերմանիայի կողմից Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հրեաների (Հոլոքոսթ) եւ գնչուների բնաջնջումը՝ Գերմանիայում եւ զաւթուած երկրներում կառուցուած համակենտրոնացման ճամբարներում: Ոչնչացուել են շուրջ 6 միլիոն հրեայ, հարիւրհազարաւոր սլաւոններ, գնչուներ եւ էթնիկ ալլ խմբերի ներկայացուցիչներ: Ֆաշիզմի ջախջախումից յետոյ Նիւրենբերգեան դատավարութիւնը հրեաների ցեղասպանութիւնը յայտարարել է յանցագործութիւն մարդկութեան դէմ եւ դատապարտել: Հրեաներին հնարաւորութիւն է տրուել ապաստանելու իրենց պատմական հայրենիքում՝ Իսրայէլում, եւ վերականգնելու հրեական պետականութիւնը¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Պաւելիչի պրո-ֆաշիստական խորուսթական ռեժիմի կողմից սերպերի բնաջնջման արդիւնքում զոհուել է մօտ 700,000 մարդ: 1960 թուականի Օգոստոսին Իրաւաբանների միջազգային յանձնաժողովն իր գեկոյցում յայտարարեց, որ «Տիբեթում տեղի են ունեցել ցեղասպանութեան գործողութիւններ»: Պոլ Պոտի եւ Իենգ Սարիի ռեժիմի կողմից 1975-1979 թուականների ընթացքում Կամբոջայում մինչեւ երեք միլիոն կամբոջացիներ բնաջնջուեցին²: Իրաքեան զօրքերի կողմից 1987-89 թթ-ին Անֆալ ռազմագործողութեան ընթացքում իրաքեան զօրքերը իրագործեցին քուրդ բնակչութեան կոտորածը Հիւսիսային Իրաքում: 1994 թուականին տեղի է ունեցել Ռուանդայի զանգուածային կոտորածը, որի արդիւնքում խուտու ցեղի ներկայացուցիչները կոտորեցին 800,000 մարդու տուտսի ցեղից: 2003 թ-ից Դարֆուրում (Սուդանի ժողովրդական Հանրապետութիւն) էթնո-քաղաքական հակամարտութեան պատճառով արաբալեզու քոչուորները կոտորեցին աֆրիկացի նստակեաց բնակչութեանը:

Ցեղասպանութեան իւրայատուկ դրսեւորում էր ապարտեիդը (անջատ բնակչութիւն). Հարաւ-աֆրիկեան Հանրապետութիւնում 1948-94 թթ-ին եւրոպական ծագում չունեցող բնակչութեան համար առանձնացուած էին յատուկ ապրելավայրեր (ռեզերվուար), որտեղ սահմանուած կարգի խախտումը համարւում էր քրէօրէն պատժելի³: Իւրաքանչիւր մշակոյթի եւ հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունի «իւրայինների» եւ «օտարների» միջեւ տարանջատում՝ հիմնուելով ազգութեան, ռասայի, կրօնի եւ այլնի վրայ: Այն դէպքում, երբ հասարակութիւնը երկբեւեռ է, այսինքն, երբ այնտեղ ապրում են երկու խոշոր եւ տարբեր բնակչութիւններ, ցեղասպանութեան առաջացման հաւանականութիւնը մեծ է: Ցեղասպանութեան կազմակերպիչ կողմը յաճախ հերքում է փաստը՝ երբեմն նոյնիսկ հէնց ցեղասպանութեան զոհերին մեղադրելով սոսկալի յանցագործութիւնների մէջ: Ցեղասպանութեան կազմակերպիչներն ակտիւօրէն արգելափակում են այդ յանցագործութիւնների հետաքննութիւնները, ոչնչացնում եղբայրական գերեզմանները: Որոշ դէպքերում, նրանց յաջողուել է փախչել քրէական պատասխանատուութիւնից եւ ապրել խաղաղութեան մէջ:

Հայոց ցեղասպանութիւնը եւ Հոլոքոսթը XX դարի զանգուածային սպանութիւնների միւս օրինակներից տարբերւում են իրենց երկարատեւ նախապատմութեամբ: Հայերը եւ հրեաները համապատասխանաբար Օսմանեան Թուրքիայում եւ եւրոպական տարբեր պետութիւններում, ազգային եւ կրօնական փոքրամասնութիւնների եւ հպատակ քաղաքացիների կարգավիճակում էին: Եթէ հայերը հպատակութիւն էին

¹ Տե՛ս Մաթոսեան Տ., Հայոց ցեղասպանութիւն եւ հրեական հոլոքոսթ, Երեւան, 2005, էջ 96-120:

² <http://www.genocide.ru/lib/genocides/cambodian.htm>

³ http://www.un.org/res/un%20Treaties/III_7.pdf

ընդունել թուրքերի նուաճումների հետեւանքով այն էլ սեփական հայրենիքի տարածքում, ապա հրեաներն այդ վիճակում էին յայտնուել մշտական դեգերումների արդիւնքում, հայերի ցեղասպանութիւնը կատարուել է եկուորների կողմից, իսկ հրեաները իրենք էին Գերմանիայում եկուորներ: Հայերը արմենոցիդի արդիւնքում կորցրեցին հայրենիք՝ Արեւմտեան Հայաստան, դա կրկնակի կորուստ էր, որը հրեաների դէպքում չեղաւ, ընդհակառակը նրանք ձեռք բերեցին ե՛ւ տարածք, ե՛ւ պետութիւն: Արմենոցիդից յետոյ հայերի փրկուած բեկորները ցրուեցին համարեայ համայն աշխարհով մէկ, իսկ հոլոքոսթից եւ Իսրայէլ պետութեան կազմաւորումից յետոյ, սկսուեց հրեաների ազգային համահաւաքը: Հոլոքոսթի հանրային ժխտումը, նացիստների կատարած յանցագործութիւններին հաւանութիւն տալը կամ դրանք արդարացնելն ուղղակիօրէն արգելող օրէնքներ ընդունուել են Աւստրիայում, Բելգիայում, Գերմանիայում, Լիտւայում, Լիւքսեմպուրգում, Լեհաստանում, Ռուսաստանում, Սլովենիայում, Ֆրանսիայում, Շուէյցարիայում, ինչպէս նաեւ Կանադայում եւ Իսրայէլում⁴: Համանման օրէնքներ գործում են նաեւ Լիխտենշտայնում, Պորտուգալիայում, Չեխիայում եւ Սլովակիայում: 2010 թուականին օրէնքը, որը պատիժ է սահմանում տոտալիտար քաղաքական ռեժիմի կողմից իրականացրած յանցագործութիւնների ժխտման համար, ընդունուել է Յունգարիայում: ԱՄՆ-ում հոլոքոսթի ժխտումը քրէօրէն պատժելի չէ, քանի որ սեփական հայեացքների ազատ արտայայտումը պաշտպանուած է ԱՄՆ Սահմանադրութեան առաջին փոփոխմամբ:

2011 թուականին համանման որոշում է կայացրել նաեւ Իսպանիայի բարձրագոյն դատարանը: Դանիայում եւ Նորուեգիայում ժխտումը նոյնպէս օրէնքով արգելուած չէ: Բազմաթիւ երկրներում Հոլոքոսթի ժխտումը հետապնդում է գործող քրէական օրէնսգրքի շրջանակներում, սակայն որոշ երկրներ ընդունել են առանձին օրէնքներ, որոնք արգելում են նացիստների իրականացրած հոլոքոսթի ժխտումը: Պատիժը սովորաբար ներառում է խոշոր չափերի տուգանք եւ բանտարկութիւն: Որոշ երկրներում (Աւստրիա, Ռումինիա եւ Չեխիա) ազատագրկման առաւելագոյն ժամկէտը կազմում է 10 տարի: Հոլոքոսթի ժխտման արգելքը կիրառելի է ռոմանա-գերմանական իրաւական համակարգում, որտեղ, ի տարբերութիւն անգլոսաքսոնական իրաւական համակարգի, աւելի խստօրէն է սահմանափակուել խօսքի ազատութիւնը, օրինակ՝ որոշակի խմբերի նկատմամբ ատելութեան սերմանումը եւ տարածումը: 1994-ի Ապրիլի 6-7-ի յեղաշրջման արդիւնքում Ռուանդայում իշխանութեան եկած ժամանակաւոր կառավարութիւնը, կազմուած երկրում մեծամասնութիւն կազմող խութու ազգութեան ներկայացուցիչներից, ցեղասպանութիւն իրագործեց երկրում: Ցեղասպանութեան զոհ դարձան երկրի ազգային փոքրամասնութիւն կազմող թութսիները, ինչպէս նաեւ չափաւոր քաղաքական հայեացքներ ունեցող խութուների ներկայացուցիչները: Ցեղասպանութեան նպատակն էր ամբողջութեամբ բնաջնջել երկու խմբերին, ինչպէս նաեւ պատասխան գործողութիւնները ռազմա-քաղաքական Ռուանդայի հայրենասիրական ճակատի դէմ, որի գործողութիւններն ուղղուած էին խութուների դէմ, որոնք իրագործում էին թութսիների սպանութիւնները: Հստ Ռուանդայի կառավարութեան պաշտօնական տուեալների, զոհուել է 937 հազար մարդ, ՄԱԿ-ի կողմից ընդունուած այլ տուեալներով՝ մօտ 800 հազար մարդ: Արտագաղթել է մօտ մէկ միլիոն մարդ երկրի ներսում եւ սահմաններից դուրս: Փախստականների ճամբարներում հակասանիտարական պայմանների պատճառով խուլերայի համաճարակ բռնկուեց, չէր բաւարարում դեղորայքը, սննդամթերքը: 1994 թուականի Ապրիլ-Յունիսի իրադարձութիւնների հետեւանքով հարեւան երկրները ստիպուած եղան հազարաւոր փախստականների ընդունել: 1994-ի Նոյեմբերին Տանզանիայում աշխատանքը սկսեց Ռուանդայի գծով

⁴ <http://www.antisemitism.org>

միջազգային տրիբունալը, որը դատապարտեց Ռուսաստանի քաղաքացիների զանգ-
ւածային ոչնչացման կազմակերպիչներին ու նախաձեռնողներին, որոնց թվում հիմ-
նականում իշխող ռեժիմի պաշտօնեաներն էին: 2008 թ.-ի Դեկտեմբերի 18-ին տրիբու-
նալը դատապարտեց Ռուսաստանի բանակի նախկին գնդապետ Տեոնեստե Բագոսորային
ցմահ բանտարկութեան ցեղասպանութեան համար, ռազմական յանցագործութիւն-
ների ու մարդկայնութեան դէմ յանցագործութիւնների համար: 2011-ի Մայիսի 17-ին
Ռուսաստանի ԶՈւ նախկին գեներալ Օգիւստին Բիզիմունգուն դատապարտուեց 30 տար-
ւայ ազատազրկման ցեղասպանութեանը մասնակից լինելու համար: Տրիբունալի իրա-
ւասութիւնից դուրս մնացած անձանց համար երկրում ստեղծուել է տեղական դատա-
րանների համակարգ, որը շուրջ 100 մարդու մահապատժի է դատապարտել⁵:

Հայոց ցեղասպանութիւնը 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանութիւնն էր: Ու թէեւ
Օսմանեան կայսրութեան իրաւայաջորդը՝ Թուրքիան, հերքում է 1,5 միլիոն հայի ոչնչ-
ւացման փաստը, համաշխարհային ճանաչման գործընթացն անշեղօրէն առաջ է գնում:
Օսմանեան կառավարութեան կողմից իրականացրած Հայոց ցեղասպանութեան փաս-
տը հիմնաւորուել է, ճանաչուել ու հաստատուել է ականատեսների վկայութիւններով,
օրէքներով, բանաձեւերով եւ բազմաթիւ նահանգների ու միջազգային հեղինակաւոր
կազմակերպութիւնների որոշումներով: 1915-23 թթ. Օսմանեան կայսրութիւնում հայ
բնակչութեան մասայական կոտորածները որպէս նախապէս ծրագրաւորուած ու հե-
տեւողականօրէն իրագործած ցեղասպանական ակտ որակող փաստաթղթերի մմբող-
ջական շարքը հսկայական է⁶:

Հայոց ցեղասպանութիւնն առաջինն ընդունեց եւ դատապարտեց Ուրուգուայը⁷:
1965 թ.-ի Ապրիլի 20-ին Ուրուգուայի սենատի գլխաւոր վեհաժողովը եւ Ներկայացու-
ցիչների պալատն ընդունեց «Հայոց ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակի օրուայ մա-
սին» օրէնքը: Սենատը եւ Ներկայացուցիչների պալատը համատեղ Գլխաւոր ասամբ-
լեայում ընդունեցին բանաձեւ՝

Յօդուած 1. Առաջիկայ Ապրիլի 24-ը յայտարարուում էր «Հայ նահատակների յիշա-
տակի օր»՝ նուիրուած 1915 թ. այդ ազգութեան ներկայացուցիչների կոտորածներին
զոհ գնացածներին:

Յօդուած 2. Պաշտօնական ռատիօ ծառայութիւնների կայանները պէտք է այդ օրը
իրենց հաղորդումների մի մասը նուիրեն վերոյիշեալ ազգութեան զոհերի յիշատակին:

Յօդուած 3. Հայկական ծագում ունեցող քաղաքացիներին, որոնք հանդիսանում
են պետական ծառայողներ, թոյլատրուում է այդ օրը աշխատանքի չներկայանալ:

Յօդուած 4. Մոնտեվիդէօյի շրջանի երկրորդ աստիճանի թիւ 156 դպրոցը անուա-
նակուել «Հայաստան»:

1991 թ. Դեկտեմբերին Հայաստանի անկախութիւնը ճանաչող երկրների թվում էր
նաեւ Թուրքիան, որը թվում էր, թէ իր շահերից ելնելով, պէտք է բարիդրացիական յա-
րաբերութիւններ հաստատէր հարեւանների՝ յատկապէս Հայաստանի հետ, բայց նա
ոչ միայն հրաժարուեց դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատելուց, այլեւ երկ-
կողմ յարաբերութիւնների կարգաւորման նպատակով առաջ քաշեց մի շարք նախա-
պայմաններ: Դրանցից էին՝ Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչումից ու պա-
հանջատիրութիւնից, Արցախեան հիմնահարցի դրական լուծումից հրաժարում եւ
սփիւռքահայութեան հակաթուրքական գործունէութեան վերացում, Կարսի պայմանա-

⁵ <http://www.panarmenian.net/arm/news/177691/>

⁶ <http://www.mfa.am/hy/recognition/>

⁷ Նահապետեան Հ., Ո՞ր խորհրդարանն է առաջինը ճանաչել Հայոց ցեղասպանութիւնը:

գրի ճանաչում⁸։

Ռուսաստանի Պետդոման 1995 թ.-ի Ապրիլի 14-ին՝ 1915-1922 թուականներին Ցեղասպանություն իրագործողներին դատապարտող եւ Ապրիլի 24-ը Հայոց ցեղասպանության զոհերի յիշատակի օր ճանաչող հռչակագիր է ընդունել։

1996 թ.-ի Ապրիլի 25-ին Յունաստանի խորհրդարանը որոշում ընդունեց Ապրիլի 24-ը ճանաչել 1915 թ.-ին Օսմանեան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության զոհերի յիշատակի օր։

1996 թ.-ի Ապրիլի 23-ին Քուէբեկի խորհրդարանականների խմբի ներկայացմամբ՝ Կանադայի խորհրդարանը բանաձեւ ընդունեց, որով դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը։ «Համայնքների պալատը, ողբերգության 81-րդ տարելիցի առթիվ, որը խլել է շուրջ 1,5 միլիոն մարդու կեանք, որոշում է ընդունել Ապրիլի 20-27-ը համարել մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի զոհերի յիշատակի շաբաթ», - նշում է բանաձեւում։ 2002 թ.-ի Յունիսի 13-ին Կանադայի սենատը (խորհրդարանի վերին պալատը) բանաձեւ ընդունեց, որով ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը։ 2004 թ.-ի Ապրիլին Կանադայի խորհրդարանի Համայնքների պալատը ճանաչեց 1915 թ.-ին Օսմանեան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանությունը։

Իտալական 33 քաղաք ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը։ Իտալիայի խորհրդարանը ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը 2000 թ.-ին։

2016 թ.-ի Ապրիլի 21-ին Սիցիլիայի խորհրդարանը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը։

1997 թ.-ի Ապրիլի 3-ին Լիբանանի Ազգային ժողովը բանաձեւ ընդունեց, որով ճանաչեց Ապրիլի 24-ը որպէս Հայ ժողովրդի ողբերգական կոտորածի յիշատակի օր։ Բանաձեւը կոչ է անում Լիբանանի ժողովրդին՝ Ապրիլի 24-ին միասնական լինել հայ ժողովրդի հետ։ 2000 թ.-ի Մայիսի 12-ին Լիբանանի խորհրդարանը ճանաչեց եւ դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը։ 11 Մայիսի 2000 թ.՝ Օսմանեան իշխանության կողմից 1915 թուականին կազմակերպուած ջարդերի 85-ամեակի առթիւ, որի հետեւանքով ոչնչացին 1,5 միլիոն հայեր, Լիբանանի պատգամաւորների Պալատը ճանաչում է եւ դատապարտում հայ ժողովրդի դէմ իրականացուած ցեղասպանությունը եւ իր լիակատար համերաշխությունն է յայտնում իր երկրի հայ քաղաքացիներին։ Դրանից բացի, Պալատը գտնում է, որ ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը անհրաժեշտ պայման է կանխելու նմանօրինակ յանցագործությունները, որոնք կարող են ձեռնարկուել ապագայում⁹։

1998 թ.-ի Մայիսի 29-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին օրինագիծ¹⁰։ 2000 թ.-ի Նոյեմբերի 7-ին Ֆրանսիայի սենատը քուէարկեց Հայոց ցեղասպանության մասին բանաձեւի օգտին։ Սակայն սենատորները փոխեցին բանաձեւի տեքստը՝ փոխարինելով սկզբնական «Ֆրանսիան պաշտօնապէս ճանաչում է Օսմանեան Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության իրականացման փաստը» վերնագիրը՝ այն դարձնելով «Ֆրանսիան պաշտօնապէս ճանաչում է, որ հայերը դարձել են 1915 թ.-ի ցեղասպանության զոհ»։ 2001 թ.-ի Յունուարի 18-ին Ֆրանսիայի

⁸ Յովհաննիսեան Ն., Մերձաւոր արեւելեան տարածաշրջանը եւ Հայաստանի ազգային անվտանգութեան խնդիրը (Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, թիւ 16, Երեւան, 1996, էջ 14)։

⁹ Տե՛ս Բարսեղեան Լ., Հայոց ցեղասպանութեան հրապարակայնօրէն դատապարտման եւ նախաձեռնած ժամակագրութիւն 1925-2000, Երեւան, 2001։

¹⁰ Տե՛ս Բարսեղեան Լ., Ֆրանսիան հայոց ցեղասպանութիւնը օրէնսդրութեամբ նախաձեռնած առաջին պետութիւնն է աշխարհում, Երեւան, 2002։

Ազգային ժողովը միաձայն բանաձեւ ընդունեց, որի համաձայն՝ Ֆրանսիան ճանաչում է 1915-1923 թթ. Օսմանեան կայսրութիւնում Հայոց ցեղասպանութեան փաստը: 2006 թ.-ի Հոկտեմբերի 12-ին Ֆրանսիայի խորհրդարանն ընդունեց օրինագիծ, որի համաձայն՝ Հայոց ցեղասպանութեան հերքումը կը դառնայ քրէական յանցագործութիւն այնպէս, ինչպէս Հոլոքոսթի հերքումը:

1998 թ.-ի Ապրիլի 16-ին Բուէնոս Այրէսի օրէնսդիր մարմինն ընդունեց յուշագիր, որում համերաշխութիւն յայտնեց Արգենտինայի հայկական համայնքին, որը նշում էր Օսմանեան կայսրութիւնում՝ Հայոց ցեղասպանութեան 81-րդ տարելիցը: 1998 թ.-ի Ապրիլի 22-ին Արգենտինայի Սենատն ընդունեց յայտարարութիւն, որը դատապարտում է ցանկացած բնոյթի ցեղասպանութիւնը՝ որպէս մարդկութեան դէմ գործուած յանցագործութիւն: Նոյն յայտարարութիւնում Սենատը համերաշխութիւն է յայտնել բոլոր ազգային փոքրամասնութիւններին, որոնք դարձել են ցեղասպանութեան զոհ՝ յատկապէս մտահոգութիւն յայտնելով ցեղասպանութեան կազմակերպիչների անպատժելիութեան վերաբերեալ: Յայտարարութեան հիմքում՝ որպէս ցեղասպանութեան դրսեւորում, նշուած են հայ, հրեայ, քուրդ, պաղեստինցի, գնչու եւ Աֆրիկայի շատ ժողովուրդների կոտորածները:

2000 թ.-ի Մարտի 29-ին Շուէտիայի խորհրդարանը հաստատեց արտաքին կապերի խորհրդարանական յանձնաժողովի ուղերձը, որով պահանջուում էր դատապարտել եւ ճանաչել 1915 թ.-ի Հայոց ցեղասպանութիւնը:

2002 թ.-ին Ուելսի Ազգային վեհաժողովը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանութեան փաստը: Հոլանդիայի խորհրդարանը 2004 թ.-ին ճանաչեց Հայոց ցեղասպանութիւնը: 2004 թ.-ին Սլովակիայի խորհրդարանը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանութիւնը: 2014 թ.-ին Նաւարան դարձաւ Իսպանիայի չորրորդ ինքնավար մարզը, որը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանութիւնը¹¹: Ցեղասպանութեան փաստը ճանաչել են նաեւ Բասկերի երկիրը, Կատալոնիան եւ Բալեարեան կղզիները: Ապրիլի 6-ին Պուենտէ Խենիլ եւ Լա Ռոտա դե Անդալուսիա քաղաքները պաշտօնապէս ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանութեան փաստը՝ համալրելով Իսպանիայի քաղաքների ցուցակը, որոնք պաշտօնապէս ճանաչել եւ դատապարտել են մարդկութեան դէմ գործուած այդ յանցագործութիւնը:

2015 թ.-ի Մայիսի 15-ին Իսպանիայի սենատի լիազումար նիստում տեղի ունեցան Հայոց ցեղասպանութեան թեմայով լսումներ: Սենատը մերժեց Հայոց ցեղասպանութեան մասին բանաձեւի ընդունումը: Նիստի ընթացքում քուէարկութեան դրուեց միջնորդութիւն՝ հասցէագրուած Իսպանիայի կառավարութեանը, որում կոչ էր արուել յստակ քայլեր ձեռնարկել Հայոց ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցի շրջանակում: Այդուհանդերձ, միջնորդութեան օգտին քուէարկեց 14 պատգամաւոր, 130 «դէմ», եւս 68-ը՝ ձեռնպահ մնաց: «Դէմ» էր քուէարկել իշխող «Ժողովրդական կուսակցութիւն» խմբակցութիւնը, որը մեծամասնութիւն էր կազմում սենատում, այդ պատճառով էլ միջնորդութիւնը մերժուեց:

2005 թ.-ի Յունիսին Գերմանիայի Բունդեսթագն առանց նախնական քննարկումների միաձայն ընդունեց «1915 թ.-ի Ապրիլի 24-ի կոտորածների 90-րդ տարելիցի առիթով Գերմանիան պէտք է նպաստի հայերի եւ թուրքերի յաշտեցմանը» բանաձեւը, որը ներկայացուել էր Քրիստոնեա-դեմոկրատական միութեան եւ Քրիստոնեա-սոցիալական միութեան դաշինքի խմբակցութեան կողմից: Փաստաթղթում 20-րդ դարի սկզբին Օսմանեան կայսրութիւնում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները չեն բնութագրուում որպէս «ցեղասպանութիւն», սակայն դրանում առկայ է մի պարբերութիւն, որտեղ

¹¹ <http://www.civilnet.am/news/>

ասուում է, որ միջազգային պատմաբանները կատարուածն անուանում են «Հայոց ցեղասպանութիւն»։ Գերմանիայի նախագահ Յոսիֆ Գաուկը 2016 թ. Ապրիլի 23-ին Բեռլինում մասնակցեց 1915 թ.-ի Օսմանեան կայսրութիւնում Հայոց ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակի պատարագին։ «Հայերի նման ճակատագիրը վառ օրինակ է պատմութեան մէջ զանգուածային բնաջնջման, էթնիկական զտումների, կոտորածների, ցեղասպանութեան, որով յիշուում է 20-րդ դարը։ Դրանով հանդերձ՝ մենք խօսում ենք հրեաների Հոլոքոսթի հետ այդ իրադարձութիւնների նմանութեան մասին, Հոլոքոսթի, որի համար Գերմանիան պատասխանատուութիւն է կրում», - ասել է Գաուկը։ Բացի այդ՝ Բունդեսթագի նախագահ Նորբերտ Լամերտը, չնայած Հայոց ցեղասպանութեան մասին օրինագծի քննարկման երկարաձգմանը, Գերմանիայի նախագահից յետոյ ցեղասպանութիւն անուանեց 100 տարի առաջ Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի նկատմամբ կատարուած յանցագործութիւնը¹²։

ԱՄՆ 50 նահանգներից 48-ը պաշտօնապէս ճանաչել եւ դատապարտել է Հայոց ցեղասպանութիւնը, ինչպէս նաեւ Ապրիլի 24-ը յայտարարել է Հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակի օր¹³։ 2000 թ.-ի Հոկտեմբերի 4-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի միջազգային յարաբերութիւնների յանձնաժողովն ընդունեց № 596 բանաձեւը, որով ճանաչուում է 1915-1923 թթ. Թուրքիայում հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան փաստը։ 2007 թ.-ի Հոկտեմբերի 10-ին ներկայացուցիչների պալատի արտաքին հարցերի յանձնաժողովը 24 «կողմ» եւ 21 «դէմ» ձայնով հաւանութիւն տուեց բանաձեւին, սակայն Ճորջ Բուշի վարչակազմը վետօ դրեց պալատում եւ սենատում քուէարկութեան վրայ։

2009 թ.-ի Մարտի 19-ին ԱՄՆ Կոնգրեսում ներկայացուեց Հայոց ցեղասպանութեան մասին նոր՝ 252-րդ բանաձեւը։ 2010 թ.-ի Մարտի 4-ին ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատի յանձնաժողովը հաստատեց բանաձեւ, որն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանեան կայսրութեան գործողութիւնները որակել է որպէս Հայոց ցեղասպանութիւն¹⁴։ Հայոց ցեղասպանութիւնը պաշտօնապէս ճանաչել են ԱՄՆ-ի բոլոր ազդեցիկ ազգային կազմակերպութիւնները, մասնաւորապէս՝ հրեական՝ ԱՄՆ սիոնիստական կազմակերպութիւնը, Առաջագիմական հրեական միութիւնը, Եբրայական բարեփոխումների միութիւնը, ինչպէս նաեւ ուկրաինական, յունական, լեհական, յունգարական, արաբական, բուլղարական, ռումինական, լատուիական, լիտուական, ֆիլիպինեան եւ սլովակեան համայնքները։

Յովհաննէս Պօղոս 2-րդը դարձաւ Հռոմի առաջին պապը, որը ճանաչեց եւ դատապարտեց 1915 թ. Օսմանեան կայսրութիւնում Հայոց ցեղասպանութիւնը¹⁵։ Հայոց ցեղասպանութիւնը ճանաչուել եւ դատապարտուել է նաեւ բազմաթիւ ազդեցիկ միջազգային կազմակերպութիւնների կողմից, ինչպիսիք են՝ Եւրոպական խորհրդարանը, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը¹⁶։

1987 թ.-ի Յունիսի 18-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրաւունքների ենթախանձնաժողովը եւ Եւրախորհրդարանը Թուրքիայի վրայ ճնշում գործադրելու եւ Հայոց ցեղասպանութիւնը ճանաչել տալու նպատակով Եւրոպայի խորհուրդ դիմելու մասին որոշում ընդունե-

¹² Տե՛ս Հայոց ցեղասպանութիւնը միջազգային իրաւական փաստաթղթերում, հեղինակային հրատարակչութիւն, Երեւան, 2014, էջ 37-43։

¹³ Տե՛ս Բարսեղեան Լ., Ամերիկայի միացեալ նահանգները, Հայոց ցեղասպանութեան դատապարտումը եւ թուրքական հակազդեցութիւնը, Երեւան, 2001, էջ 7, 8։

¹⁴ Տե՛ս Մարքլեան Զ., Ամերիկայի միացեալ նահանգներու արտաքին փառաբանութիւնը եւ հայկական հարցը 1900-2009, էջ 125-141

¹⁵ <https://armeniasputnik.am/armenia/20160424/3119423.html>

¹⁶ Տե՛ս Բարսեղեան Լ., Միջազգային հանրութիւնը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանութիւնը, Երեւան, 1998, էջ 26։

ցին: 1987 թ.-ի Յունիսի 18-ին Եւրոպայի խորհուրդը որոշում ընդունեց, որի համաձայն՝ 1915 թ.-ի Հայոց ցեղասպանութիւնը Թուրքիայի կողմից չճանաչելը անյաղթահարելի արգելք է դառնում Թուրքիայի՝ Եւրոպայի խորհուրդ մտնելու ճանապարհին¹⁷: 2016 թուականի Ապրիլի 15-ին Եւրախորհրդարանը 554 կողմ ձայնով բանաձեւ ընդունեց, որով կոչ էր անում Թուրքիային ընդունել Հայոց ցեղասպանութիւնը եւ վերահաստատեց 1987 թուականի ընդունած բանաձեւը, որով 1915-1917 թուականներին Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի հանդէպ իրականացուածը ճանաչուել էր ցեղասպանութիւն՝ ՄԱԿ-ի ցեղասպանութեան մասին 1948 թուականի կոնվենցիայի դրոյթների համապատասխան: Փաստօրէն ներկայումս ցեղասպանութիւնը ճանաչած եւ դատապարտած պետութիւնների թիւը 20-ից աւելի է:

Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչմանը հասնելը դարձել է բովանդակ հայութեան գերագոյն խնդիրներից մէկը: Սկսած 1915 թ. տարբեր պետութիւններ ընդունել են բանաձեւեր, որոնցում քննադատել են բնիկ հայ ժողովրդի դէմ արուած ցեղասպանութիւնը: Եւ ժամանակն է Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչմանն ու դատապարտման հետ միասնաբար առաջ քաշել Հայոց պահանջատիրութեան հարցը, որը յենուած է ինչպէս հայութեան, այնպէս էլ մարդկութեան պատմական անցեալի եւ հայի՝ բնիկութեան միջազգային իրաւունքի վրայ:

ՎԱՐԴԱՆ ԼԱՔԼԱՋԵԱՆ

Երեւանի պետական համալսարանի Միջազգային
յարաբերութիւնների ֆակուլտետի մագիստրոս

¹⁷ Տե՛ս Մարութեան Ա., Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանմաների յաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրաւական հիմնաւորումները, Երեւան, 2014, էջ 234-256:

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ****ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 106-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑ**

23 Ապրիլ, 2021-ին, տեղի ունեցավ Հայոց Յեղասպանութեան 106-րդ տարելիցին նուիրուած ջահերով երթ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարէն դէպի Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Երթին մասնակից էին թէ օտարներ եւ թէ Հայեր, ովքեր պաստառներով եւ դրօշակներով քալեցին դէպի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Ապա երթը շարունակուեցաւ դէպի Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ մոմավառութիւն:

24 Ապրիլ, 2021-ին, Հայոց Յեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց նահատակաց տօնին, առաւօտեան ժամը 9-ին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Հոգշ. Տ. Աղան Աբեղայ Գոգչեանի ձեռամբ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Յաւարտ Ս. Պատարագի, հոգեւորականաց դասը եւ ժառանգաւոր սաներ թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ քալեցին դէպի Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձան, ուր Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Ս. Աթոռոյս անունով ծաղկեպսակ մը զետեղեց յուշարձանին: Սրբազանին հետեւեցան Իսրայէլի եւ Երուսաղէմի մէջ գործող հայ միութիւններու ներկայացուցիչները եւ իրենց միութիւններու կողմէ ծաղկեպսակներ զետեղեցին յուշարձանին:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 19:00-ին, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Սրբազան Հօր, ժառանգաւորաց վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ յուշահանդէս, որն իր լրումին հասաւ Սրբազան Հօր փակման աղօթքով:

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 106-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՅՈՒՇ-ԵՐԵԿՈՅ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

27 Ապրիլ, 2021-ին, Երուսաղէմի Եբրայական համալսարանի մէջ տեղի ունեցած Հայոց Յեղասպանութեան նուիրուած յուշ-երեկոյ գիտաժողովին Սուրբ Աթոռոյս կողմէ ներկայ գտնուեցաւ եւ ներկաներուն Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր խօսքը փոխանցեց Հոգշ. Տ. Աղան Աբեղայ Գոգչեան: Յուշ-երեկոյի ընթացքին տեղի ունեցաւ նաեւ յայտնի ցեղասպանագէտ՝ Իսրայէլ Չառնիի հեղինակած «ISRAEL'S FAILED RESPONSE TO THE ARMENIAN GENOCIDE - Denial, State Deception, Truth versus Politicization of History (Academic Studies Press, 2021)» գրքի շնորհանդէսը: Յուշ-երեկոյին ներկայ էին նաեւ ժառանգաւոր սաներէն՝ Յովհաննէս Խումարեան, որ կատարեց «Կը-ռունկ» երգը եւ էրիկ Պօղոսեան՝ դաշնամուրային ստեղծագործութիւն մը:

Ներկայ էին նաեւ Երուսաղէմի Եբրայական համալսարանի ռեկտոր՝ Տիար Ռուվէն Ամիրտայ, Պրօֆ. Մայքըլ Սթօն եւ Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուոյ հիւպատոս՝ Տիար Յոլակ Մոմճեան: Յեղասպանութեան մասին դասախօսութեամբ հանդէս եկաւ Դոկտ. Օդէթ Շտայմպերկ: Օրիորդ Նա'ամա Ռինկէլ խօսեցաւ

Ղարաբաղեան վերջին պատերազմի մասին, ըսելով՝ Ղարաբաղեան պատերազմը Թուրքիոյ կողմէ ուրիշ փորձ մըն էր Ատրպէյճանի միջոցով՝ ջնջելու Հայոց ներկայութիւնը: Սաղիմահայերէն խօսեցան Տիար Յարութ Պաղամեան, Տիար Գէրոգ Նալպանտեան եւ Տիար Յակոբ Ճոնազեան, իսկ Թարգմանչաց Վարժարանի սաներէն Մարի Խաչատուրեան կատարեց «Ազանայի ողբը»:

Յուշ-երեկոյ գիտաժողովի վերջաւորութեան ներկաներ պատուուեցան հիւրասիրութեամբ:

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ՏԱՐԲԵՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ 200 ՀՐԵԱՆԵՐ ԱՅՅԵԼԵՑԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ

23 Մայիս, 2021-ին, Իսրայէլի տարբեր կազմակերպութիւններու շուրջ 200 հրեաներ այցելեցին Հայոց Պատրիարքութեան ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահ եւ հանդիպում ունեցան 18 Մայիս, 2021-ին հրեայ ծայրայեղական կրօնաւոր երիտասարդներու կողմէ յարձակումի ենթարկուած Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեանի եւ Տ. Արբակ Աբղ. Սարուխանեանի հետ:

Հանդիպման ընթացքին այցելուներ ներողութիւն խնդրեցին կատարուածին համար եւ իրենց աջակցութիւնն ու համերաշխութիւնը յայտնեցին հանդէպ Պատրիարքութեանս եւ Հայ համայնքին: Քննարկուեցաւ նաեւ այսօրինակ դէպքերու յառաջքն առնելու համար միջոցներ մշակելու հարցը:

ՍՐԲՈՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՐՎԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱԿԱՐՏԻՅ ՀԱՆԴԷՍ

Շաբաթ, 12 Յունիս, 2021-ին, Երեկոյեան ժամը 5:00-ին, Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց Երկրորդական բաժնի Ամավերջի հանդէսը, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի եւ ի ներկայութեան Հոգեշնորհ Հայրերու, ծնողներու եւ հանդիսականներու հոծ բազմութեան: Հանդէսին յայտագիրը կը բաղկանար երկու մասերէ: Առաջինը սկսաւ Հայաստանի Հանրապետութեան օրհներգի եւ Թարգմանչաց շարականի («Որք զարդարեցին») երգեցողութեամբ, զոր կատարեցին Շրջանաւարտները: Երեկոյի ընթացքին շրջանաւարտ սաները հանդէս եկան իրենց սրտի շնորհակալական խօսքերով: Ապա վարժարանի փոխ-տեսուչ՝ Տիար Միհրան Տէր-Մաթոսեան ներկայացուց 2020-2021 ուսումնական տարուայ կրթական տեղեկագիրը: Հանդիսութեան վերջաւորութեան Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Տեսուչ՝ Արժ. Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան շնորհակալական խօսքեր ըսաւ բոլոր ուսուցիչներուն, աշակերտներուն, ծնողներուն, եւ յատկապէս Լուսարարապետ Սրբազան Հօր՝ իր հայրական վերաբերմունքին համար: Ապա Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, յանձնեց տասն եւ մէկ շրջանաւարտներու վկայականներն ու առաջագէմ աշակերտներու մրցանակները: Մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը կատարեց փակման խօսքը եւ իր պատգամը փոխանցեց Շրջանաւարտներուն: Երեկոն փակուեցաւ «Պահպանիչ»-ով եւ «Հայր մեր»-ով:

ԺԱՌԱՆԳԱԽՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ ԱՄԱՎԵՐՋԻ ՀԱՆԴԵՍ

16 Յունիս, 2021-ին, երեկոյեան ժամը 7:00-ին, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Սրբազան Հօր տեղի ունեցաւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Ամավերջեան հանդէսը: Հանդիսութեան բացման խօսքը վստահուած էր վարժարանի քարտուղար՝ Բարեշնորհ Աշոտ Սարկաւազ Ղազարեանին: Երեկոյի ողջ ընթացքին Ընծայարանի եւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի շրջանաւարտներ եւ Ժառանգաւոր սաներ հանդէս եկան իրենց ուղեբձներով, ասմունքով ու խմբերգերով, ինչպէս նաեւ դաշնակի գեղեցիկ կատարումներով: Հանդիսութեան վերջաւորութեան Վարժարանի Տեսուչ՝ Հոգեշնորհ Տ. Թէոդորոս Ծ. Վարդապետ Զաքարեան հրաւիրեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, որպէսզի յանձնէ Շրջանաւարտներու վկայականները ինչպէս նաեւ վարժարանի եւ Ընծայարանի առաջադէմ ուսանողներու մրցանակները: Վկայականներու եւ մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Տեսուչ Հայր Սուրբը հրաւիրեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, որպէսզի իր պատգամը փոխանցէ Շրջանաւարտներուն եւ կատարէ փակման խօսքը: Երեկոն փակուեցաւ Ս. Աթոռոյս Օրհներգով եւ Պահպանիչով, ապա ներկաներ պատուուեցան հիւրասիրութեամբ: Ընծայարանի շրջանաւարտներն էին. Բարեշնորհ Դաւիթ Սարկաւազ Մինասեան, Բարեշնորհ Սերգէյ Անտինեան եւ Բարեշնորհ Սերգէյ Սարկաւազ Կազանջեան: Իսկ Ժառանգաւորաց Վարժարանի շրջանաւարտներն էին. Դպիրներ՝ Արթուր Խոսրոյեւ, Էմին Յովհաննիսեան, Սարգիս Գինոսեան, Յովհաննէս Փոշոյեան եւ Տիգրան Ազարեան:

ԻՍՐԱՅԷԼԻ ՄԷՋ ԵԹՈՎՊԻՈՅ ԴԵՍՊԱՆԸ ԵՒ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԱՅՅԵԼԵՅԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ

17 Յունիս, 2021-ին, Իսրայէլի մէջ Եթովպիոյ դեսպան՝ Տիար Ռեթա Ալեմու Նեկան եւ Սուրբ Սրկրի Եթովպական Եկեղեցւոյ առաջնորդ՝ Գերաշնորհ Տ. Ամբակում Արքեպիսկոպոս այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ: Հանդիպման ընթացքին քննարկուեցան սրբավայրերուն առնչուող հարցեր:

ՇՆՈՐՀԱԽՈՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՏԻԱՐ ՆԻԿՈԼ ՓԱՇԻՆԵԱՆԻ

23 Յունիս, 2021-ին, Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեան շնորհաւորական նամակ յղեց Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ՝ Տիար Նիկոլ Փաշինեանի: Նամակին մէջ Պատրիարք Սրբազան Հայրը շնորհաւորելով վարչապետը՝ կ'ըսէ. «Ի բոլոր սրտէ կ'աղօթենք, որ Հայրենիքէն ներս նպաստէք համերաշխութեան հաստատման եւ իրականացնէք մեր ժողովուրդի ակնկալիքները՝ բարձրացնելով Հայաստանի ու Արցախի Հանրապետութիւններու անվտանգութիւնը, բարեփոխէք Հայոց Բանակը եւ նպաստէք անոր մարտունակութեան վերականգնման, զարգացնէք տնտեսութիւնն ու բարելաւէք մեր Հայրենիքի ընկերային պայմանները»: Նամակի վերջաւորութեան Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը կ'աղօթէ վարչապետի քաջառողջութեան եւ պարտականութիւններու յաջող կատարման համար եւ կ'ակնկալէ անոր օր մը Սուրբ Երկրի մէջ տեսնել:

**ՀՈԳԵՇՆՈՐՀ Տ. ԱՂԱՆ ԱԲԵՂԱՅ ԳՈԳՉԵԱՆ ԵՒ
ՀՈԳԵՇՆՈՐՀ Տ. ՏԻՐԱՆ ԱԲԵՂԱՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐ**

30 Յունիս, 2021-ին, Իսրայելի Հրէական Համալսարանի մէջ տեղի ունեցաւ Միաբանութեանս անդամներէն Հոգեշնորհ Տ. Աղան Աբեղայ Գոգչեանի շրջանաւարտից հանդիսութիւնը, որուն ներկայ գտնուեցան միաբան եղբայրներէն Տ. Թէոդորոս Մ. Վրդ. Զաքարեան, Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան, Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան եւ Տ. Ներսէս Աբղ. Ալոյեան:

Իսրայելի Հրէական համալսարանի՝ Քաղաքագիտութեան եւ Պատմութեան ֆակուլտետի կողմէ Հայր Սուրբի շնորհուեցաւ բակալարի աստիճան:

Իսկ 20 Յուլիս, 2021-ին, Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան ֆակուլտետի կողմէ Միաբանութեանս անդամներէն Հոգեշնորհ Տ. Տիրան Աբեղայ Յակոբեանի շնորհուեցաւ Պատմական գիտութիւններու Մագիստրոսի գիտական աստիճան:

«Միոն» յանուն Նորին Ամենապատիւ Պատրիարք Ս. Հօր կը շնորհաւորէ Հոգեշնորհ Հայր Սուրբերուն եւ կը մաղթէ նորանոր յաջողութիւններ: Թող որ Աստուած օգնական ըլլայ եւ զօրացնէ անոնց:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՏ ԱԲԴ. ԱԼՈՅԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ****ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը խստիւ կը դատապարտէ Սրբոց Յակոբեանց Միաբաններէն Հոգշ. Տ. Արքակ Աբղ. Սարուխանեանի վրայ հրեայ երիտասարդներու յարձակումը՝ Սուրբ Յարութեան տաճարի ճամբուն վրայ, 18 Մայիս, 2021-ին:

Հայր Արքակ ստացած է մարմնական վնասուածք: Ան անմիջապէս տեղափոխուած է հիւանդանոց, եւ անհրաժեշտ բուժօգնութիւն ստանալէ ետք, դուրս ելած է:

Պատրիարքութիւնը պաշտօնապէս բողոք ներկայացուցած է ոստիկանութեան, որմէ ետք յարձակողներէն երեքը ձերբակալուած են:

Մեր պահանջն է, որ ոստիկանութիւնը արդար քննութիւն կատարէ եւ յանցագործները պատժէ համաձայն օրէնքի՝ ապագային խուսափելու նման դէպքերու կրկնութենէ:

ԴԻԻԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅ**ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ**

Այսու գրով կը տեղեկացնենք մերազն ժողովուրդին, որ Երուսաղէմի հայոց թաղամասի կայանատեղիի (parking) պարիսպի քանդման մասին ընկերային ցանցերու մէջ վերջերս տարածուած տեղեկութիւնները բացարձակապէս իրականութեան հետ աղերս չունին:

Երուսաղէմի քաղաքապետարանի ճարտարապետական բաժնի մասնագէտներու կատարած հետազօտութիւնը պարիսպը վթարային նկատած է եւ հետազօտութեան արդիւնքները գրաւոր ներկայացուցած է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանը եւ քաղաքապետարանը համատեղ համաձայնութեամբ որոշած են քանդել վթարային պարիսպը եւ 45 օրուայ ընթացքին նոյն տեղւոյն վրայ կառուցել նոր պարիսպ մը:

ԴԻԻԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅ**ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ**

Կարգալոյծ հռչակուած է Տ. Նորայր Վրդ. Գազազեան:

Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի տնօրինութեամբ կարգալոյծ հռչակուած է Տ. Նորայր Վարդապետ Գազազեան:

Տնօրինութեան համար որպէս հիմք ընդունուած է Նորայր Վարդապետի՝ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամակցութենէ եւ կուսակրօնութենէ հրաժարելու մասին դիմումը:

Կարգալոյծ եկեղեցականը յետ այսու կը դասուի աշխարհականներու կարգին՝ Հայկ Գազազեան աւագանի անունով:

ԴԻԻԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅ

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Շաբաթ, 3 Ապրիլ. Սրբոցն Յովհաննու Երուսաղէմայ Հայրապետին եւ Հայրապետին մերոյ՝ Յովհաննու Օձնեցւոյն եւ վարդապետացն մերոց Յովհաննու Որոտնեցւոյն եւ Գրիգորի Տաթեւացւոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Աբղ. Ալոյեան:

Կիրակի, 4 Ապրիլ. Դ. Կիրակի Քառասնորդաց, Տնտեսի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին, Զախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ քարոզեց Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Շաբաթ, 10 Ապրիլ. Սրբոց Մանկանցն Քառասնից Որք ի Սեբաստիայ կատարեցան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան: Վերաբերումը կատարուեցաւ Քառասուն Մանկանց նկարին առջեւ շտկուած Սեղանին վրայէն, որուն դիմացը կաթսայի մէջ կը պլպլային քառասուն գոյնզգոյն կանթեղներ, աւանդական սառցապատ լիճը խորհրդանշող:

Կէսօրէ ետք Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Գերեզմանի եւ Գիւտ Խաչի այրին ուխտերէն ետք, վերջնոյս կից՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան թափօր տաճարէն ներս: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

Կիրակի, 11 Ապրիլ. Ե. Կիրակի Քառասնորդաց: Դատաւորին: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ս. Յարութեան տաճարի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան:

Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, երկրորդ մուտքէն ետք, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ,

օրուան Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան: Պատարագէն վերջ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ կատարուած եռադարձ մեծահանդէս թափօրին, որ աւարտեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Ուրբաթ, 16 Ապրիլ. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 17 Ապրիլ. Սրբոց Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ Զարչարանաց եւ Մտանելոյն ի Վիրապն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 18 Ապրիլ. Զ. Կիրակի Քառասնորդաց: Դաւստեան: Առաւօտեան Միաբան Հայրեր ինքնաշարժով մեկնեցան Նոր Երուսաղէմ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Ս. Պատարագը մատուցեց եւ «Հայր Մեր»-էն առաջ քարոզեց Տ. Վազգէն Աբղ. Ալեքեան:

Երկուշաբթի, 19 Ապրիլ. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Երեքշաբթի, 20 Ապրիլ. Աւետումն Ս. Աստուածածնի: Գիշերային ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա Լուսարարապետ Ս. Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանիի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Ուրբաթ, 23 Ապրիլ. Առաւօտեան ի Ս. Յակոբ պաշտուեցաւ Մեծ Պահօց «Արեւագալի» վերջին ժամերգութիւնը:

Շաբաթ, 24 Ապրիլ. Յիշատակ Յարութեան Ղազարու: Յիշատակ Սրբոց Նահատակաց մերոց, որք կատարեցան յընթացս Հայոց Յեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց: Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ Աւագ Սեղանին վըրայ: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոգչեան: Յետ Ս. Պատարագի Միաբանութիւնը թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ քալեց դէպի Ապրիլեան զոհերու յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ ոգեկոչման արարողութիւն:

Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ապա մեր Վերնամատրան մէջ պաշտուեցաւ Երեկոյեան Ժամերգութիւն եւ նախատօնակ: Յետ Երեկոյեան Ժամերգութեան եւ նախատօնակի կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր, տաճարէն ներս: Հանդիսապետն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեանի:

Կիրակի, 25 Ապրիլ. Ծաղկազարդ: Առաւօտեան ժամը 6:15-ին միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Գիշերային եւ Առաւօտեան Ժամերգութիւնները պաշտուեցան մեր Վերնամատրան մէջ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Արտէն Քննյ. Աբրահամեան: Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ եռագարձ մեծահանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Թափօրականք ի ձեռին ունէին ձիթենեաց եւ արմաւենեաց ոստեր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորոտոց թափօրները:

Վանք վերադարձին, հայոց թաղի մուտքէն, Միաբանութիւնը եւ դպիրները «Որ գխորհուրդ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան:

Նոյն առաւօտեան Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ նաեւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Պատարագեց եւ քարոզեց Հրեշտակապետաց Վանքի Տեսուչ՝ Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան: Ս. Պատարագէն ետք վանքի շրջափակէն ներս կատարուեցաւ թափօր:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ «Դոնբասէք»-ի արարողութեան նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Երեքշաբթի, 27 Ապրիլ. Աւագ Երեքշաբթի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի Ս. Դրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցուց մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան:

Ապա կատարուեցաւ «Ուխտաւորաց թափօր» տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Հինգշաբթի, 29 Ապրիլ. Աւագ Հինգշաբթի (Յիշատակ վերջին ընթերցաց): Առաւօտուն, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Ապաշխարութեան»:

Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուց Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ կարդացուեցաւ Ս. Բարսեղ հայրապետի Հաղորդութեան ճառը՝ գերազանցօրէն վեհ եւ շինիչ խորատներով լեցուն:

Գիշերուան ժամը 7-12, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Խաւարման կարգը»: «Փառք ի բարձունս»-էն ետք Տաճարին խորհրդաւոր մթութեան մէջ «Յայսմաւորքի Ամպիոնէն» քարոզեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Ժամերգութեան աւարտին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը նախագահեց եւ կատարեց «Խաչի քո Քրիստոս»-ի խնկարկութիւնը:

Ուրբաթ, 30 Ապրիլ. Աւագ Ուրբաթ (Յիշատակ Զարչարանաց Խաչելութեան եւ Թաղման Տեսոն): Կէսօրէ ետք ժամը 1:30-ին, Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամատրան մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Խաչելութեան»: Հանդիսապետն էր Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Թաղման Կարգ»-ը: Արարողութեանը նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 1 Մայիս. Աւագ Շաբաթ (Ծրագալոյց Զատիկի): Առաւօտեան ժամը 9-ին Ս. Յարութեան Տաճարի դուռը բացուեցաւ մեր կողմէ, բանալին առնելով Աւագ Թարգման Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեանի ձեռքէն:

Ժամը 11-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը, Հ.Ե.Մ-ի եւ Հ.Մ.Ը.Մ-ի սկառուտներով եւ նուագախումբերով առաջնորդուած, մեկնեցաւ Ս. Յարութեան տաճար, ուր յաջորդաբար կատարուեցան Լուսաւորեայի յարակից հանդիսութիւնները, սկսելով Ս. Գերեզմանի դռան կնքումէն: Յունաց Թափօրէն ետք, մեր լուսահանը՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան, Յունաց Ամեն, Տ. Թէոֆիլոս Պատրիարքին հետ մտաւ Ս. Գերեզման, ուրկէ հինգ վայրկեան յետոյ դուրս տրուեցաւ նուիրական լոյսը, որ ակնթարթի մը մէջ մեր լուսակիրներու կողմէ փոխանցուեցաւ

մեր վերնամաստրան պատշգամին մէջ իր տեղը գրաւող Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, որ լուցեալ մոմերու փունջով օրհնեց Ս. Գերեզմանի շուրջ կանգնած հաւատացեալ ժողովուրդին: Ապա տեղի ունեցաւ եռադարձ թափօր: Թափօրականք երգեցին «Քրիստոս Յարեալ» շարականը: Լուսահան Հայր Սուրբը եպիսկոպոսական խոյրով գլխաւորեց թափօրը:

Մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորւոց թափօրները:

Վանք դարձին, դարձեալ սկառսներու նըլազախումբով առաջնորդուած, թափօր կազմուեցաւ, լուսահան՝ Ս. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան շուրջառաջգետ եւ ապակէ պահպանակի մէջ Ս. Գերեզմանէն լոյսը ի ձեռին թափօրին մէջտեղէն քալելով: Դաւթի Բերդին մօտ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր տրուեցաւ շուրջառ, խաչ, գաւազան: Շարականներ երգելով եւ զանգահարութեամբ մուտք գործեցին Մայր Տաճար:

Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, Մայր Տաճարի դասին մէջ կարդաց Ս. Զատկական Աւետարանը եւ «Պահպանիչ»-ով արձակեց ժողովուրդը, աւետելով «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»:

Ժամ մը ետք, կատարուեցաւ Ճրագալոյցի արարողութիւնը Մայր Տաճարին մէջ: Ս. Պատարագը մատուցեց Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան: Ս. Պատարագի աւարտին կատարուեցաւ Նախատօնակ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը: Ապա, Միաբանութիւնը եւ դպիրներ «Այսօր յարեալ» շարականը երգելով գացին Պարտիզաթաղ ուր տեղի ունեցաւ Տնօրհնէքի արարողութիւն:

Կիրակի, 2 Մայիս. Զատիկ Յարութեան Տեառն: Կէս գիշերէն ետք ժամը 1:45-ին Մայրավանքի մեծ զանգը ոտքի հանեց Միաբանութիւնը, որ Ս. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեանի գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար:

Ս. Գողգոթայի ուխտէն ետք, մեր վերնամաստրան մէջ պաշտուեցաւ ժամերգութեան մէկ մասը, մինչեւ «Հարց»: Ապա միաբան հայրեր եւ ժառանգաւոր սաներ զգեստաւորուած իջան Սուրբ Գերեզմանի շրջափակը, ուր պաշտամունքը շարունակուեցաւ եռադարձ թափօրով Գերեզմանի եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորւոց թափօրները: Կատարուեցաւ «Անդաստան», իսկ Ս. Գերեզմանին առջեւ «Ճաշի քո Քրիստոս» բաժինի երգեցողութիւնը:

Առաւօտեան ժամը 7-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը Միաբան Հայրերու հետ մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, եւ կարճ դադարէ

ետք Ս. Պարետ Ծ. Վրդ. Երէցեան օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ:

Վանք դարձին հայոց թաղի մուտքէն «Այսօր յարեալ» շարականը երգելով Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը բարձրացան Պատրիարքարան:

Կէսօրէ ետք, Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայրավանքի մեծ բակին մէջ կատարուած Զատկական մեծահանդէս «Անդաստան»-ին:

Երկուշաբթի, 3 Մայիս. Բ. օր Ս. Զատկի: Յիշատակ մեռելոց: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուցեց Լուսարարապետ՝ Ս. Սեւան Արք. Դարիպեան, քարոզեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Ս. Պատարագի վերջաւորութեան Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ամպհովանիի ներքեւ Ս. Խաչափայտի մասունքն ի ձեռին, նաեւ Միաբան Հայրեր մասունքներով, դարձան եռադարձ թափօր, որուն աւարտին երգուեցաւ «Ճանապարհ»: Ապա Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը «Այսօր յարեալ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազանը բոլորին նշխար բաժնեց:

Երեքշաբթի, 4 Մայիս. Գ. օր Ս. Զատկի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Ս. Խաչ Վրդ. Ծունտուրեան: Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան կարգ:

Շաբաթ, 8 Մայիս. Յիշատակ գլխատման Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի, աջակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Կարապետի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Ներսէս Աբղ. Աղոյեան:

Կիրակի, 9 Մայիս. Նոր Կիրակէ (Կրկնազատիկ): Հստ սովորութեան Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ քարոզեց լուսահան Ս. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան:

Շաբաթ, 15 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Ս. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը, մեր վերնամաստրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր Տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Ս. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 16 Մայիս. Աշխարհամատրան (Կանաչ Կիրակի): Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցեալ քարոզեց Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան: Պատարագիչ Հայր Սուրբ Ս. Պատարագի վերջաւորութեան նախագահեց նաեւ Ս. Գերեզմանին առջեւ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Շաբաթ, 22 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Կիրակի, 23 Մայիս. (Կարմիր Կիրակի) Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Պատարագեց Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Շաբաթ, 29 Մայիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 30 Մայիս. Տօն Երեւման Ս. Խաչին: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ընթերցաւ Ս. Կիրեղ Հայրապետի թուղթը յղուած Կոստանդ կայսեր եւ հանդիսապետեց «Անդաստան»-ի արարողութեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Աւագ Սեղանին վրայ, որուն վերելը զետեղուած էր վառ կանթեղներով Ս. Խաչին նշանը: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան:

Շաբաթ, 5 Յունիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան:

Կիրակի, 6 Յունիս. Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Բարսեղ Ծ. Վրդ. Գալէմտէրեան: Ժամարարն էր Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան:

Կէսօրէ ետք Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Անդաստան» եւ Երեկոյեան ժամերգութիւն:

Զորեքշաբթի, 9 Յունիս. Կէսօրէ ետք Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր բարձրացան Ձիթենեաց լեռ, ուր Համբարձման սրբավայրին մօտ կառուցուած վրանամատրան մէջ պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ:

Երեկոյեան, նոյն վայրին մէջ պաշտուեցան

«Եկեսցէ»-ի եւ Հսկման կարգերը եւ ապա Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները:

Հինգշաբթի, 10 Յունիս. Համբարձումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Առաւօտուն Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժներով բարձրացաւ Համբարձման լեռ, ուր «Հրաշափառ»-ով կատարուեցաւ պաշտօնական մուտք Սրբավայրէն ներս, եւ Հայկական բաժնի վրանին ներքեւ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագը: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երէցեան: «Հայր մեր»-էն առաջ Մայր Աթոռոյ Սիսէն Ս. Էջմիածին փոխադրութեան տարեդարձին առթիւ կատարուեցաւ «Հայրապետական մաղթանք»: Պատարագի վերջաւորութեան սրբատեղւոյն առջեւ կատարուեցաւ «Անդաստան»:

Շաբաթ, 12 Յունիս. Պատարագը մատուցեցաւ Ս. Յակոբի տանիքը գտնուող Համբարձման մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոգչեան:

Երեկոյեան ժամերգութիւնը եւ նախատօնակը պաշտուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 13 Յունիս. Երկրորդ Ծաղկազարդ: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթճեան:

Շաբաթ, 19 Յունիս. Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Խաղ Վրդ. Ժունտուրեան:

Հոգեգալստեան նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Գիշերասկզբին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Եկեսցէ»-ի եւ Հսկման կարգերուն նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 20 Յունիս. Հոգեգալուստ: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին հանդիսապետութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի կատարուեցաւ «Անդաստան» ի Ս. Յակոբ: Ապա Միաբանութիւնը Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Փրկիչ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց մատուռէն ներս, ուր եւ մատուցուեցաւ օրուան Ս. Պատարագը: Ժամարարն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան, որ Պատարագի ընթացքին կարդաց նաեւ Յովհաննէս Ոսկեբերանի Հոգեգալստեան ներբողը: Պատարագի վերջաւորութեան նախագահութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի կատարուեցաւ Հոգեհանգըստեան կարգ, հանգուցեալ Պատրիարքաց,

Լուսարարապետաց եւ միաբանից հոգիներուն ի հանգիստ:

Կէսօրէ ետք, Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր մեկնեցան Սիոն լեռ, այցելեցին վերջին ընթերցեց վերնատուն: Օրուան դէպքին պատմական վայրը կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւն:

Շաբաթ, 26 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Աբղ. Աղոյեան:

Կիրակի, 27 Յունիս.- Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատարն մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան:

Կէսօրէ ետք, Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Երկուշաբթի, 28 Յունիս.- Սրբոց Կուսանացըն Հռիփսիմեանց: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, իսկ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ եկեղեցւոյ աւանդատան՝ Ս. Հռիփսիմէի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

Ուրբաթ, 2 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 3 Յուլիս.- Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ ելանելոյն ի վիրապէն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Գերաշնորհ Լուսարարապետ Ս. Հայրը, ապա «Տէր ողորմեա» երգուեցաւ ծնրադիր:

Կիրակի, 4 Յուլիս.- Տօն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սուրբ Էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Աբղ. Ալէքեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ «Հայրապետական մաղթանք»-ին նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 10 Յուլիս.- Ս. Մեծին Ներսիսի եւ Խաղաչ Եպիսկոպոսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Աղան Աբղ. Գոզեան:

Կիրակի, 11 Յուլիս.- Գ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Աբղ. Յակոբեան:

Ուրբաթ, 16 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 17 Յուլիս.- Գիւտ Նշխարաց Սըրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Դեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 18 Յուլիս.- Գ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան:

Չորեքշաբթի, 21 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Հինգշաբթի, 22 Յուլիս.- Ս. Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Աբղ. Հայրապետեան:

Շաբաթ, 24 Յուլիս.- Սրբոց Տրդատայ Թագաւորին եւ Աշխէն Տիկնոջն եւ Խոսրովիդիստոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Խաղ Վրդ. Ճունտուրեան:

Նոյն օրը երեկոյեան Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 25 Յուլիս.- Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Աբղ. Պալոյեան:

Ուրբաթ 30 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 31 Յուլիս.- Սրբոց երկոտասան Առաքելոցն Քրիստոսի եւ Պօղոսի երեքտասաներորդ Առաքելոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Աբղ. Աղոյեան:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Հինգշաբթի, 15 Ապրիլ. Իսրայելի Անկախության 73-րդ տարեդարձին առիթով, Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան հանդիպեցաւ Իսրայելի նախագահ՝ Տիար Ռուվէն Ռիվլինի հետ, ապա ներկայ գտնուեցաւ նախագահական պալատին մէջ նախագահին կողմէ տրուած հիւրասիրութեան:

Ուրբաթ, 14 Մայիս. Իսրայելի մէջ եթովպիոց դեսպան՝ Տիար Ռեթա Ալեմու Նեկան այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ: Հանդիպման ընթացքին քննարկուեցան սրբատեղեաց վերաբերող հարցեր:

Հինգշաբթի, 3 Յունիս. Հրեայ հոգեւորական Ռաբբի Դաւիթ Ռոզէն եւ Թագ Մէիր կազմակերպութեան ղեկավարներէն Իսկա Հարանին եւ Գադի Գաւրիհունի այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ: Հանդիպման ընթացքին հիւրեր ներողութիւն խնդրեցին վերջերս հայ հոգեւորականներու վրայ հրեայ ծայրայեղական երիտասարդներու յարձակման համար եւ համատեղ քննարկուեցաւ նմանօրինակ դէպքերու յառաջն առնելու համար հնարաւոր միջոցներ ձեռնարկելու հարցը:

Նոյն օրը Պաղեստինի նախագահին կից «Եկեղեցիներու գործերու բարձրագոյն յանձնախումբի» անդամներ այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ: Հանդիպման ընթացքին անոնք

հրեայ ծայրայեղական երիտասարդներու յարձակումը եւ իրենց աջակցութիւնն ու համերաշխութիւնը յայտնեցին Սուրբ Աթոռոյս Գահակալին եւ Սուրբ Երկրի հայ համայնքին:

Չորեքշաբթի, 16 Յունիս. Ռամալլայի մէջ գլխավոր Հոլանտայի ներկայացուցչութեան դեսպան Տիար Kees van Baar այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Հինգշաբթի, 24 Յունիս. Առաւօտեան ժամը 10-ին, Երուսաղէմի Ասորի-Կաթոլիկ եկեղեցւոյ նոր առաջնորդ՝ Գերշ. Տ. Եփրեմ Եպս. Սեմա'ան այցելեց պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ:

Երկուշաբթի, 5 Յուլիս. Ասորի-Կաթոլիկ եկեղեցւոյ Պատրիարք՝ Ամեն. Մոր Իգնատիոս Յուսեֆ III Եփրեմ Յունան իր եկեղեցականներով այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի եւ Միաբանութեան հետ: Հանդիպման ընթացքին Սրբազան Հայրը Սուրբ Աթոռոյս կողմէ Նորին Ամենապատիւութեան նուիրեց լանջախաչ մը, իսկ ան իր կարգին Պատրիարքարանիս նուիրեց Վերջին ընթրեաց պատկեր մը:

Երկուշաբթի, 12 Յուլիս. Երեկոյեան ժամը 4-ին, Պաղեստինի մէջ Պրազիլիոյ դեսպան Տիար Ալեսանդրօ Գանտիաս այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի հետ:

Պատրաստեց՝ Տ. ՆԵՐՍԵՍ ԱՔԴ. ԱԼՈՅԵԱՆ

ՅՕԴՈՒԱԾԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական հանդէսը հիմնուած է 1866-ին, պաշտօնաթերթն է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ լոյս կ'ընծայուի Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն:

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական նիւթերէ զատ, կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական, եկեղեցական, լեզուական եւ հայ արուեստի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ եւ այլ բնոյթով նիւթեր:

Յօդուածները կ'ընդունուին Հայերէն եւ Անգլերէն լեզուներով, նախընտրաբար 10-15 համակարգչային շարուածքով լման էջ՝ Word միջավայրին մէջ (Word 2007-2019), երկու կողմերէն հաւասարեցուած, առանց տողադարձերու, ծաւալը՝ A4 ֆորմատի, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 12 pt, տողերու հեռաւորութիւնը՝ 1.15 pt: Յղումներու տառատեսակը եւս պէտք է ըլլայ՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 10 pt: Հայերէն յօդուածները «Սիոն»-ի մէջ կը հրատարակուին դասական հայերէն ուղղագրութեամբ: «Սիոն»-ին յանձնուած յօդուածները պէտք է ըլլան անտիպ:

Մեր սրտագին բաղձանքն է որ «Սիոն» մուտք գործէ բոլոր հայ տուններէ ներս. Վստահ ենք թէ ամէն ընթերցող պիտի գտնէ անոր էջերուն մէջ գրութիւններ՝ որոնք համապատասխան ըլլան իր ճաշակին եւ նախասիրութեան:

Յօդուածներ եւ այլ թղթակցութիւններ, ուսումնասիրութիւններ պէտք է ուղարկուին «Սիոն»-ի հետեւեալ հասցէով.

E-mail: sionjournal@yahoo.com

Աւագ Ուրբաթ, Կարգ Թաղման

Աւագ Ուրբաթ, Կարգ Թաղման

Մեծահանդէս Անդաստան Մեծ Բակին Մէջ

Մեծահանդէս Անդաստան Մեծ Բակին Մէջ

Սր. Պատարագ Քրիստոսի Ա. Գերեզմանին վրայ

Բ. Օր Զատիկի, Ուխտաւորաց Պատարագ: Պատարագիչ՝ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան

Աւագ Թարգման Հայր Սուրբը Սր. Յարութեան տանարի բանալին ի ձեռին հաւատացեալ ժողովուրդը կ'առաջնորդէ դէպի տանար

Եռադարձ քափօր Քրիստոսի Սր. Գերեզմանին շուրջ

Պաղեստինի մէջ Պրագիլիոյ դեսպան Տիար Ալեսանդրօ Գանտիասի այցը Պատրիարքարան

Հոգշ. Տ. Աղան Աբդ. Գոգչեան վկայուեցաւ Իսրայէլի Հրեական Համալսարանի կողմէ:
Զախէն աջ՝ Տ. Ներսէս Աբդ. Ալոյեան, Տ. Թէոդորոս Ծ. Վրդ. Զաքարեան, Տ. Աղան Աբդ. Գոգչեան, Տ.
Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան, Տ. Վազգէն Աբդ. Ալէեան

Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի 2020-2021 տարւոյ շրջանաւարտից խմբանկար

Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի 2020-2021 տարւոյ Շրջանաւարտից խմբանկար

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«ՍԻՈՆ»-ի խմբագրությունը կը փորձէ ամբողջացնել եւ արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը: Բաժանորդագրուեցէ՛ք Նոր շրջանի «ՍԻՈՆ»-ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցաւ եւ կամ այցելելով մեր կայքէջը:

Հաճեցէ՛ք ներքեւի կտրոնը յստակ եւ զլիազիր տառերով ամբողջացնել եւ փութով մեր
E-mail: sionjournal@yahoo.com հասցէին ղրկել:

ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆԻ

Անուն, Մականուն. _____

Տիտղոս. _____

Կազմակերպութիւն. _____

Հասցէ. _____

Կայքէջ. _____ E-mail address _____

Տարեկան բաժանորդագրութիւն՝ \$ 150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our E-mail: sionjournal@yahoo.com.

Name, Surname. _____

Title. _____

Organization. _____

Address. _____

Annual Subscribtion \$ 150 USD

Send your checks to: Armenian Patriarchate of Jerusalem P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

E-mail: sionjournal@yahoo.com

